

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

BOTOS MÁTÉ

Bevezetés a gazdaságtörténetbe

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-376-5

Budapest, 2019.

Bevezetés a gazdaságtörténetbe

Egyetemi jegyzet

a

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

hallgatói számára

Botos Máté

ISBN 978-963-308-376-5

Budapest

2019

Előljáróban

Ma Magyarországon, mint ahogyan ez általában történt az európai történelmi gondolkodásban, 1989 után a gazdaságtörténet, mint meghatározó irányzat, korábbi helyzetéhez képest visszaszorult a történelmi problematikában éppúgy, mint az áttekintő művekben. Ez az oka annak, hogy noha számos kiemelkedő és újszerű munka is megjelent, az oktatásban is marginalizálódott a jelentősége az eszmetörténelmi, politikatörténelmi munkák és megközelítések között. Ezzel a jelenséggel egyidejűleg a gazdaságtudományi oktatás is egyre jobban eltolódott a praktikusabb ismeretek irányába: a gazdasági gondolkodás története és a gazdaságtörténet pedig – a korábbiakhoz képest - háttérbe szorult. Ugyanakkor sem a történelmi, sem a társadalomtudományi tanulmányok nem nélkülözhetik az alapvető gazdaságtörténelmi ismereteket. Utóbbiak számára talán még fontosabb, hogy az esemény-, illetve intézménytörténelmi szempontok mellett a hallgatóknak rendelkezésére álljon az az ismeretanyag is, amelynek révén megérthetik, hogy az általuk tanult jelenségek milyen előzmények alapján jöttek létre, illetve milyen összefüggésrendszerbe illeszthetők.

A jegyzet írásakor néhány szempontot tartottam szem előtt, ezeket érdemesnek tartom arra, hogy külön is felhívjam rá a figyelmet.

Mindenekelőtt ez nem egy lexikon. Nem feltétlen tartalmaz olyan információkat, amelyeket a legtöbb áttekintő munka megemlít. Ez nem véletlen, a jegyzet célja ugyanis nem a részismeretek ömlesztése, hanem az összefüggések feltárása és a súlyponti kérdések kihangsúlyozása.

Fontos szempont volt számomra az is, hogy az egyes korszakok, jelentős fordulópontok mögöttes gondolkodását ábrázoljam, mert a döntések önmagukban nem érthetőek, csak a megfelelő kontextusban.

Hosszú távú folyamatokként igyekeztem bemutatni az emberi gazdálkodás korszakait, jelenségeit. Miután nyilvánvaló, hogy minden válságnak vannak kiváltó okai, azokról nemcsak hogy nem szabad megfélemlíteni a válság ismertetése során, hanem egyben kell látni és értelmezni a problémát, mint az élettudományi diagnózisok esetében.

Lényeges volt számomra az is, hogy az emberi létfenntartás szervezett és munkamegosztás révén biztosított gazdálkodási megoldásai fenntarthatónak bizonyultak-e, és amennyiben nem, mik voltak a kudarchoz vezető okok?

Az egyes fejezeteken belül a problémák szerint – a könnyebb tanulhatóság érdekében – témákra bontottam az egyes részterületeket, illetve külön jeleztem az ide tartozó kifejezéseket. A magyarázatok kapcsán igyekeztem tekintettel lenni arra, hogy a hallgatók nem feltétlenül rendelkeznek történettudományi érdeklődéssel, és ennek érdekében nem haboztam látszólag anakronisztikus módon, az egyes jelenségeket mai fogalmaink szerint meghatározni, ezzel közelebb hozva a múltat.

Budapest-South Bend, 2019. június 30.

Botos Máté

I. Fejezet

Óskor és kora-ókor

Az emberi gazdálkodás kezdetei

Az ember, akár a régmúltban, akár napjainkban, a természettől függ, és a környezeti feltételek meghatározzák életét és fejlődési lehetőségeit úgy egyénileg, mint csoportosan. A létfenntartás ösztöne mellett megjelenő tudatosság, azaz az eszközhasználat és a munkafolyamatok megtervezése, megkülönböztetése és megosztása egyes feltételezések szerint akár egymillió évvel ezelőtt is kialakulhatott. Az ember felemelkedéséhez azonban nem csak a munka, hanem a létfeltételek optimalizálásának igénye is hozzátartozott. Néprajzi párhuzamok alapján vélelmezhető, hogy a közösségi munkamegosztás már a családi közösségekben kialakult. Régészeti bizonyítékok szólnak amellet, hogy már a neandervölgyi ősember is gondoskodott a munkaképtelen családtagokról, veszteségként élte meg a családtagok halálát, valamint képes volt az absztrakt gondolkodásra.

A családi közösség,

A hagyományos – történeti, kultúranropológiai, valamint néprajzi – definíció szerint gyűjtögető, halász-vadász életmódot folytató kezdetleges közösségek a természeti erőforrások eleinte spontán, majd tudatos, azaz tervezett felhasználásával biztosították fennmaradásukat. Azonban a közösség rendkívül kemény feltételek között szelektálódott. Összességében is csak nagyon kis létszámú populációról beszélhetünk (kb. 5 000 000 fő Kr. e. 12 000 táján) az egész Földön, ráadásul a közösségek igen kis létszámúak voltak, hiszen a gyűjtögető életforma (azaz a környezeti erőforrásokat egyoldalúan kezelő gondolkodás) az ökoszisztéma megújulását csak csekély beavatkozás mellett tudta biztosítani, ami korlátot szabott a közösség létszámának. Amikor a közösség túlnépesedett, egyes csoportok elvándoroltak, máshol próbálva meg kialakítani az élet általuk megismert formáit. Ez a korabeli távolságok és technológiai fejletlenség miatt gyakorlatilag egymástól elszigetelődő csoportokat hozott létre, amelyek endogám (azaz egymás között házasodó) közösségeket alkottak, s ily módon rendkívül alacsony variabilitású génkészlettel rendelkező csoportok, nagycsaládok, illetve törzsek alakultak ki. Ez tovább nehezítette a népesség növekedését, hiszen a fertilitás ebben az esetben a genetikai problémák miatt eleve alacsonyabb, mint más, nyitottabb népcsoportok esetében.

A modern ember

A neandervölgyi ember sikeresen élte túl a jégkorszakot és a felmelegedést is, a homo sapiens 30 000 évvel ezelőtti megjelenése azonban kihívást jelentett számára. A korábbi vélekedésekkel ellentétben az archaikusabb neandervölgyiek nem pusztultak ki, hanem beolvadtak a jóval szaporább, fejlettebb kultúrát képviselő, Afrikából induló és az egész világot meghódító új népbe (Gyenyiszovai ember). Az új nép fejlettebb vadászeszközökkel rendelkezett és képes volt arra (dárda, íj), hogy ne közelharcban, hanem messziről ejtse el a vadállatokat. Ez az új népesség magasfokú absztrakciós képességről tett tanúbizonyságot, hozzájuk köthetők a barlangrajzok (Altamira, Lascaux, Trois-Freres-barlang, stb.), vagy kisebb szobrocskák (Willendorfi Vénusz), vagy akár zeneszerszám (Istállós-kői barlang, pentaton síp) éppúgy, mint a vadászati tevékenység megnövekedése (Předmost, Csehországban vagy Solutré, a mai Franciaország területén). Mindez

részben a természeti erőforrások meggyorsuló ütemű kimerülését és ezáltal a lakosság további életfeltételeinek megnehezédését eredményezte, részben viszont az elvándorlásra készítette (ezzel meghódítva a szárazulatokat), ezzel a megoldással biztosítva a populáció lassú növekedését. Ugyanakkor mindez az ökoszisztéma jelentős átalakulását eredményezte, melynek közvetlen oka (pl. a mamutok esetében) az ember vadászati tevékenysége, közvetett oka pedig az ennek eredményeként átalakuló ökológiai egyensúly következtében fellépő fajpusztulás, mely pozitív visszacsatolásként a folyamatokra felerősítő hatást gyakorolt. A biodiverzitás csökkenése az emberi tevékenység megerősödésével arányosan gyorsul (azaz egyre kevesebb állat- és növényfaj létezik legkésőbb Kr. e. 12.000 óta).

A klimatikus viszonyok jelentősége

A Würm-glaciális nevű általános lehűlés, mely köznapi néven „jégkorszak” néven ismert, 110 000 évvel ezelőtt kezdődött, majd mintegy 18 000 évvel ezelőtt érte el legnagyobb kiterjedését. Ekkor az európai kontinenst és Ázsia, valamint Amerika északi részét egybefüggő hó és jégtakaró borította. Ez az eljegesedés, amely alacsonyan tartotta a tengerszintet, a kontinensek határain föld- vagy jéghidakat alakított ki, amelyeken a modern ember egészen távoli tájakra is eljutott. Így népesült be Japán (az ajnu népeesség ennek nyoma Hokkaidón), Indonézia szigetvilága (az itteni negritók ennek tanúi) vagy Ausztrália és Új-Zéland („abók” és a maorik), vagy éppenséggel az Újvilág. Mintegy 40 000 évvel ezelőtt a Bering-szoros átjárható volt mintegy 30 000 éven át, és a mai amerikai őslakosok ekkor települtek be a kontinensre, dél fele vándorolva.

Ezt követően Kr. e. 18.000-től mintegy hatezer éven át tartó felmelegedési időszak kezdődött, melynek következtében az addig a szárazulatokon felhalmozódott jég megolvadt és megemelte az óceánok vízszintjét, befolyásolta a szárazulatok közötti átjárást (mind az embereknek, mind a növény- és állatvilág képviselőinek), hatással volt a tengeráramlatokra, ezáltal az éghajlatokra és a levegő páratartalmára is. Így olyan helyek, amelyek korábban sivatagosak voltak – mint például a mai trópusok helyei – bőséges és rendszeres csapadékú területekké változtak, míg más, korábban szavannás-füves területek elsivatagosodtak – ez történt a mai Kalahárral, a Namib-sivataggal, vagy a Szaharával. A mediterrán vidék ekkor alakult ki, az attól északra lévő területeken a kontinentális éghajlat alakult ki, a rá jellemző növény- és állatvilággal. Mindezek természetesen befolyással voltak az emberi közösségek elterjedésére és azok életformáinak specifikálódására is.

A klimatikus viszonyok változása a jégtakaró és a gleccserek elolvadását eredményezte. A tengerszint megemelkedett, eltüntette a korábbi hidakat a földrészek között, és az alacsonyan fekvő területeket (pl. a mai Dogger Bank, a Brit-szigetektől északkeletre lévő területek, vagy a Fekete-tenger partvidékei) elöntötte, ami az emberi kultúrákban is erős nyomot hagyott (özönvíz-motívum az ősi kultúrákban). A folyamat Kr.e. 5000 körül ért véget és stabilizálódott átmenetileg (napjainkig, amikor a felmelegedés újabb korszakába érkezett).

Az ökoszisztéma szerepe

Az adott területen élő populáció a rendelkezésre álló erőforrásokat vagy fenntartható, vagy fenntarthatatlan tevékenységgel aknázza ki a maga fennmaradása érdekében. Az írott történelem bővelkedik azokban a forrásokban és tárgyi bizonyítékokban, amelyek a fenntarthatatlan tevékenységeket dokumentálják. Ezek a megélhetési módok a könnyen regenerálódó biológiai rendszerek esetében ciklikus jelleggel hoznak létre válságos periódusokat, de mivel a természetes

reprodukció üteme gyors, ezért a fajok újra elszaporodnak és benépesítik az adott területet. Más esetben azonban, ahol az ökoszisztéma eleve sérülékeny, mint Ausztrália esetében, ott ez a regenerációs folyamat összehasonlíthatatlanul hosszabb, mint máshol. A déli kontinensen ugyanis nem található vulkanikus tevékenység, így a máshol időről időre megjelenő hamu hiánya a föld tápanyagtartalmának kimerülését eredményezi. Itt a növények reprodukív képessége és növekedési üteme jóval lassabb, mint a föld bármely más területén. Ez a térség tehát intenzív mezőgazdasági tevékenységre alkalmatlan lesz, annak ellenére, hogy a modern korban számos megoldással kísérleteznek a tulajdonosok. Hasonlóképpen törékeny az ökoszisztéma a biológiailag alacsony diverzitású területeken (Északi sarkkör, Antarktisz), illetve a trópusokon (itt a mezőgazdasági művelés európai vagy ázsiai változatai csak a környezet visszafordíthatatlan pusztításával lehetségesek). Bizonyos, ritka esetekben a közösség felismeri a helytelen tevékenységet – így történt ez a Salamon-szigetekről délkeletre eső Tikopia szigetén (ahol a sertéstartást általunk ismeretlen időszakban megszüntették és ez lehetővé tette az ökológiai egyensúly helyreállítását), vagy Japánban (a Tokugawa-korszakban, amikor megtiltották a fakitermelést – ezzel megállítva a deforesztációt – és optimalizálták a lakossági fogyasztást, ezzel elérhetővé téve a lassú népességnövekedést). A legtöbb esetben azonban az ember természet-átalakító tevékenysége előbb-utóbb ökológiai katasztrófát eredményezett. Az élehetlenné vált környezet rehabilitációja közösségi áldozatok nélkül lehetetlen, erre az áldozatra a közösség általában nem is hajlandó (így véglegesen kipusztulnak, mint a Húsvét-szigetek lakossága, vagy az anaszazi kultúra ismeretlen képviselői a mai Új-Mexikó területén). A legolcsóbb megoldás tehát a terület elhagyása és új kolóniák létrehozása, amelyek lehetővé teszik a létforma változatlan logikájú fenntartását. Ez azonban továbbra sem jelent lényegi megoldást. Az emberi tevékenység mindenképpen felborítja a kialakult erőviszonyokat, melyek természetesen az embertől függetlenül sem statikusak, ám a humán beavatkozás dinamizmusa képes teljesen tönkretenni a teljes ökoszisztémát, s ezzel a saját fennmaradását is képes veszélyeztetni.

Objektív adottságok

Egyes populációk kialakulásában éppúgy, mint későbbi fejlődésük folyamatában döntő szerepet játszanak azok a körülmények, amelyek meghatározták a közösség kialakulását, létrejöttét, virágzását és/vagy pusztulását. Az éghajlat – az átlaghőmérséklet, az éves maximum, ill. minimum; vagy a csapadék mennyisége és gyakorisága – döntő fontosságú a népesség fennmaradása számára. A folyók megléte vagy hiánya, vízhozamuk és áradásaik rendszeressége vagy rendszertelensége, folyásuk iránya, a torkolatuk jellege, avagy öntésterületük nagysága fontos szempont lehet a vízi közlekedés, a halászati lehetőségek, a visszaduzzasztás, víztározás, ezáltal az öntözés; vagy magasabb szinten egy terület integrációja kapcsán. A bővizű folyamok nagy létszámú lakosság eltartását, hatalmas birodalmakat képesek biztosítani; ezzel szemben a szárazabb területek gyér vízü folyói nem teszik lehetővé az öntözéses gazdálkodást, így a létfeltételek helyben történő biztosítását. A vizekhez hasonlóan a szárazulatok adottságai: a síkságok vagy hegyvidékek, ezen belül a magashegységek életformákat és populációk méreteit meghatározó tényezők éppúgy, mint a szántóföldek termőképessége, vagy akár csak elszigeteltsége. Az adott terület, ha szigetként távol esik a kereskedelmi útvonalaktól, éppolyan elszigetelt lehet, mint egy olyan terület, amelyet hegláncolatok vágnak el a szárazföld többi részétől. A kereskedelmi útvonalak természetesen emberi konstrukciók, de létrejöttük során meghatározó a különböző térségek ettől való távolsága. Ezen kívül fontos tényező a tagoltság. Az Égei-tengeri szigetvilág, vagy a norvég tengerpart, vagy az oázisok a Szaharában egymástól távol eső társadalmakat, gazdálkodó egységeket alakít ki. Ezek

a távolságok, amelyek a megközelíthetőség miatt megnehezítik a kapcsolattartást, lehetnek stimuláló tényezők, de ugyanakkor más közösségek helyzetével összevetve rendkívüli erőforrásokat igényel ez a tevékenység és ez az erőforrás máshonnan majd hiányozni fog. A XX. század végén az Európai Unió támogatási elvei között megfogalmazódott az is, hogy a nagy távolságokra lévő települések infrastruktúrájának fenntartása aránytalanul nagy terhet jelent a közösségre, ezért azt a szerencsésebbeknek valahogyan kompenzálni kell. A területek adottságai tehát meghatározzák azt az életformát, amelyet az ott élni szándékozó embercsoport kialakíthat. Az elszigetelt, tagolt földrajzi adottságú területek lakossága biológiai okokból is rákényszerül a kapcsolattartásra, azonban legalább ennyire fontos az is, hogy a szükségleteit cserekereskedelemmel biztosítsa. A feleslegéért cserébe azokat a cikkeket szerzi be, amelyekből hiánya van. Ebből következőleg érthető, hogy a mezőgazdasági szempontból kevésbé előnyös területek lakossága rákényszerül majd valamiféle kézművesipari termelésre, s így olyan cikkeket állíthat elő, nem csak belső, hanem külső piacra is, amelyeknek értékesítésével a hiányzó alapélelmiszereket vásárolhatja meg. A földrajzi adottságok tehát, mint láttuk, szűkösségükkel is ösztönözhetnek – új megoldások kialakításával – a gazdálkodás bővítésére.

A „neolit forradalom”

Az alapvetően gyűjtögető, a flóra és fauna spontán felhasználására támaszkodó közösségek létszáma a Kr. e. 12-10 000 körül növekedésnek indult, s ez kihatott a környezet terhelésére. A nagytestű állatok – mint a mamut, a gyapjas orrszarvú, az őstulok, stb. – fokozatosan kipusztultak, amiben valószínűleg meghatározó szerepe volt a megnövekedett humán populációnak. Ez új helyzetet eredményezett és arra készítette az emberi közösségeket, hogy az élelmiszer biztosítására más módokat dolgozzon ki. Kr. e. 8000 körül az addigi kezdetleges mezőgazdasági tevékenység gyökeresen átalakult, első sorban az új eszközök megjelenésének, illetve a mezőgazdasági technológiáknak köszönhetően. A szelekció, illetve a terméshozam növelésére tett kísérletek (tápanyag-bevitel növelése, azaz trágyázás, illetve öntözés) éppúgy szerepet játszottak ebben, mint a korszerűbb eszközök. A csiszolt kőeszközök korszaka (neolitikum). A termelés javulásával egyidejűleg a munkamegosztás új formáinak, a társas együttélés új szabályainak kialakítását tette szükségessé. A társadalom a munkafolyamatok mentén tagolódott, kiemelkedtek az irányítani, tervezni képes elemek. A mezőgazdaság tudatos termeléssé válásának nyomai az anatóliai Çatal Hüyük lelőhelyen kerültek elő. A kőeszközökkel hatékonyabbá váló munka állandó közösségeket eredményezett, amelyek tartós épületeket hoztak létre. A téglából, kőből épült házak ekkor jelentek meg, ekkor még egymáshoz építve, utcák nélkül. Társadalmi különbségeknek nincs nyoma, és a településnek sem volt kerítése vagy fala, ezért nem nevezhető városnak; mindenesetre a társas együttélés egyik legkorábbi formája. Az itt élők még ötvözték a vadászat és gyűjtögetés, illetve a háziasítás és a földművelés technikáit. A fő táplálék az igénytelen köles volt, és a tenyésztett állatok mellett medve- és parduccsontok is jelentős számban előfordultak.

Hasonló jelenségről tanúskodnak az amerikai kontinensen a Colorado-fennsíkon kialakult anaszázi települések is, amelyek Kr. e. 7000-től kezdve a kipusztult nagytestű élőlények, mint élelmiszerforrás megszűnése miatt mezőgazdasági tevékenységbe kezdtek.

Domesztikáció

Az emberi élet fennmaradása érdekében a különböző élőlények mesterséges, ember általi szelekciója elkerülhetetlenné vált. Az ember előbb az állatfajtákat háziasította, majd egyes

növényfajtákat is domesztikált. Az egyik első állatfajta a kutyafélék őse volt, amely nem csak a vadászatban, vagy az őrzésben játszott szerepet, de szükség esetén élelmiszerforrás is lehetett (maja, azték, kínai civilizációk). A legfontosabb állatfajta a juh volt, amely a Kr. e. 12 000 körüli időkben Mezopotámiában és Egyiptomban vált az ember első számú állati fehérje-forrásává. A juh, mint legrégebb óta házasított állatfaj, a domesztikációnak visszafordíthatatlan szintjére jutott, azaz nem képes visszavadulni, az ember segítsége nélkül nem képes életben maradni. Ugyanez nem mondható el a házasított állatok többségéről. A kecske például, noha mintegy kétezer évvel a juh után válik házasított állattá, képes az embertől független életformára. A sertést Kr. e. 8000 környékén domesztikálták a mai Kína területén, a szarvasmarhát és a Délkelet-Ázsiában honos zebut pedig ugyanekkor Indiában, a Közel-Keleten és a Szaharában. A tyúk Kr. e. 6000, a szamár Kr. e. 5000, a ló pedig majd csak Kr. e. 4000 körül vált háziállattá, ugyanakkor, amikor a vízbivaly (Kínában) vagy a tengerimalac (Peruban) is. A teve és a jak Kr. e. 2500 körül, az ázsiai elefánt Kr. e. 2000 körül vált házasítottá. Az ember azonban nem csak állatokat (köztük méheket is) házasított, hanem növényeket is nemesített. A gabonafélék közül elsőként a köles jelent meg alapélelmiszerként, majd a vad alakorból fejlődtek ki a durum-, majd a tönkölybúza, az árpa és a zab. Ugyanekkor a rizs (Dél-kelet Ázsiában), a hüvelyesek közül pedig a borsó már a Kr. e. 9000 körüli időkben elindult a nemesítés útján. Közép-Amerikában a szelekció útján kinemesített tökfélék, a bab és a kukorica, Dél-Amerikában a burgonya vált az élelmezés alapjává. Az egyházi növények után viszonylag későn került sor az évelő (fás szárú) növények, így az olajfa, az alma, a csonthéjasok és más növények házasítására (Kr. e. 2500-2000 között).

A növények tudatos termesztése alapjaiban változtatta meg az emberi környezetet, akárcsak az állattenyésztés: az egyik esetben szántóföldekké, a másikban legelőkké alakultak a korábbi füves sztyeppék.

Globális felmelegedés

Az emberi közösségek drasztikus változása összefüggésben áll a klimatikus viszonyok változásával. Az utolsó hideg időszak, a Würm-eljegesedés után, Kr. e. 9700 körül kezdődött Holocén kornak nevezett időszakban a Föld északi felén a jégtakaró gyors ütemben húzódott vissza. A felmelegedés következtében a tengeráramlatok megváltoztak, északabbra és délebbre jutottak el a meleg vízáramlatok, így a Ráktérítő és a Baktérítő közötti területek korábban állandó csapadék-ellátása megszűnt, a kontinentális éghajlatú Európába, illetve a mai Egyesült Államok északi részeire tevődött át ez a jelenség. A trópusi éghajlat és a mérsékelt égöv közötti vidékek tehát fokozatosan élhetetlenné váltak. A Szahara korábbi füves-ligetes-sztyeppés övezete egyre jobban kiszáradt és a növényzet kipusztulásával az állatvilág, s ezzel együtt az emberi jelenlét is eltűnt vagy minimálisra csökkent. Az elszigetelt oázisok korlátozott erőforrásaik miatt nem voltak alkalmasak nagyobb népesség eltartására, a közöttük való kapcsolat tartása extrém módon veszélyessé vált, így az állati populációk (akárcsak az emberiek) belterjessé váltak, ami a kipusztulásukhoz vezetett. A felmelegedés következtében az itt élő népesség tehát elvándorolt és ott koncentrált, ahol az erőforrások a korábbinál nagyobb arányban álltak rendelkezésre. Így vándoroltak kelet felé, a Nílus völgyébe az itt élők, és hozták létre kezdetleges falusias telepeiket, amelyek majd az egyiptomi civilizáció kialakulásához vezetnek. Mások az Etióp-fennsíkra jutottak el, ahol az egyiptomihoz nem mérhető jelentőségű, de hasonló kultúra alakult ki. A felmelegedés tehát a túlélés érdekében hely- és életmód-változtatásra kényszerítette az emberiséget az elmúlt 11.700 évben. A kényszer számos esetben elkerülhetetlenül a közösségek kipusztulásához vezetett

(ilyenkor a környezeti kihívás halálosnak bizonyul), míg kiemelkedő esetekben stimuláló hatású volt.

Kalkolitikum

A mezőgazdaság kialakulásával a szigetszerűen fejlődő csoportok egyre több eredményt érnek el. A Kr. e. 8000-ben kezdődő Körös-kultúra az Anatóliai-fennsíkról átvett technológiát a jóval kedvezőbb feltételek mellett eredményesebben használja, ez népességnövekedéshez és expanzióhoz, valamint további innovációkhoz vezet. A fejlettebb közösségek már a Kr. e. 6000 körüli időszakban felfedezik a rezet, amelyet a korábbi csiszolt kőeszközök mellett használni kezdenek, ezzel még hatékonyabbá téve a túlélési technikákat. Az ebben a korszakban a Közép-Duna-medencében és a Balkánon kialakult újabb földművelési technikák (Lengyeli kultúra, Tisza-kultúra, Vinča-Tordos kultúra, stb.) a fél évezred leforgása alatt visszajutnak a Mediterráneum keleti felébe. Ezzel az emberiség egy új korszakába érkezik: az ókorba.

A „Termékeny Félhold”

A kőrézkor térben és időben egyenlőtlen módon jelent meg és ért is véget, amikor Kr. e. 3500 körül Délnyugat-Ázsiában a réz-olvasztók ónt ötvöztek a megolvadt fémmel és ezzel létrejött a réznél sokkal erősebb, tartósabb fém, a bronz. A bronzeszközök tették lehetővé a Mezopotámiában és a Nílus-völgyben kialakult kisebb városok, államok, majd a korai birodalmak felemelkedését. Ezt a mai Irakot, Szíriát, Libanont, Izraelt és Egyiptomot felölelő térséget az itt kialakult kultúrák elterjedésének formája miatt szokás (egy 1916-ból származó kifejezéssel) termékeny félholdnak is nevezni. Meg kell jegyeznünk, hogy a Kr. e. V.-IV. évezredek idején ez a terület még jóval csapadékosabb, következésképp gazdagabb flórával és faunával rendelkezik, mint napjainkban. Itt jelent meg a történelemben először a fallal körülkerített város, a Kr. e. 8500 körül épült Jerikó. A világ legrégebbi, egyébként azóta is folyamatosan lakott városának kialakulása arra mutat rá, hogy a földműves közösségek képesek voltak már ekkor a magas fokon szervezett munkára, közösségük megvédése érdekében.

Új mesterségek és munkamegosztás

A letelepült, önálló életmód sikere a népesség gyors megnövekedését eredményezte. A megemelkedett lélekszám viszont a tagolt társadalmak kialakulásához vezetett: létrejöttek az első mesterségek és hivatások. A kézművesség megjelenése már nem önállósítást, hanem speciálisan az áru-, vagy szolgáltatás-cserére termelő gazdálkodás megjelenését eredményezte. A városias településeken a papi-hieratikus rétegek (mint a brahminok a hindu társadalomban) a közigazgatást, és az élet nélkülözhetetlennek tartott spiritualitását biztosították. A fegyveresek elkülönülő csoportja a közösség fizikai védelmét látta el (pl. a kshatriják kasztja Indiában). Ezek a társadalmi felosztások igen merevek és átjárhatatlanok voltak, az alsóbbrendűnek tekintett mezőgazdasági és kézműves rétegek szükségszerűen tartották el az őket irányító és védelmező rétegeket. Ez a meglehetősen hierarchikus modell azonban távolról sem jelentett olyasfajta egyoldalúságot, mint azt a későbbi korok sugallták, hanem kölcsönös egymásrautaltságot feltételezett. Ebből a tagoltságból születik meg majd később az állam, a kereskedelem és – jóval később – a pénz is.

Mezopotámia

A Tigris és az Eufrátesz mentén élő népek földművelési szempontból kedvező helyeken éltek, ám itt a hegyek hiánya miatt nem volt sem bányászat, sem fakitermelés vagy ércművelés. Ez a hiányosság kereskedelemre készítette őket az északra (Zagrosz-hegység) élő népekkel. A kereskedelem egyszerű árucseréként kezdődött, de fokozatosan kialakultak az értékmérés bonyolultabb formái is: réz- vagy bronz-öntvények formájában megjelentek az általános értékmérők („árupénz”). A sumer városállamok – már utcákkal, közterekkel ellátott, illetve falakkal védett telepek – már képesek voltak arra, hogy az északról érkező nomád népek betöréseivel szemben megvédjék magukat, így a sumer társadalmak a Kr. e. 4500 körüli időszakról (egészen Kr. e. 1900-ig tartó fennállásukig) önálló, fejlett, tagolt közösségeket hoztak létre. Ezek a közösségek már államok voltak, testületekkel (pl. papság), vezetővel (papkirály vagy király), jogrendszerrel, és a Kr. e. 3000 körüli időktől kezdve írásrendszerrel (ékírás) is rendelkeztek. A 12 sumer városállam közül kiemelkedett a politikailag legjelentősebb Ur, és – gazdasági szempontból - a mai Iraknak is nevet adó Uruk városa, amely Kr. e. 2900 körül élte virágkorát, s amelynek ekkoriban 50 000-80 000 lakosa lehetett (a Föld teljes népességét ekkor 27 millió főre becsülik a demográfusok). Uruk – a 16 km² területet körülfogó Jerikóval ellentétben – Kr. e. 3000-ben mintegy 5600 km² területet kerített körül fallal.

Termőterület-növelés Mezopotámiában

A városokban élő népesség növekedését azonban behatárolta a folyamok partvidékén lévő öntözhető, tehát művelhető területek véges lehetősége. Ennek feloldása a csatornák kialakításával történt meg: a csatornahálózatok exponenciálisan megnövelték a művelhető területek nagyságát. A pozitív stimuláció eredményeként ekkor újra megnövekedett lakosság újabb telepeket hozott létre, ahol ugyanazon elv szerint rendezkedett be. Az öntözés azonban a forró éghajlaton erős párolgást eredményezve a földben lévő sótartalom felszínre jutásához vezetett, ami a talaj elszikesedését eredményezte. Az eredetileg búzatermesztő népesség a Kr. e. 2000 körüli időszakban fokozatosan áttért az alacsonyabb hozamú, de a szikes talajt (azaz a magasabb sótartalmat) jobban tűrő árpára. Ez azonban a rosszabb élelmezést, a populáció visszaesését eredményezte. A kialakult csatornarendszer karbantartásához ugyanakkor megfelelő lélekszámú népességre volt szükség, amely, amennyiben nem állt rendelkezésre, a csatornák elmozdítások, ez pedig a maláriaszúnyog elterjedését tette lehetővé. A negatív visszacsatolási folyamatok logikája szerint az egyébként is válságos társadalmak népessége még inkább lecsökkent a betegségek következtében és az időközben felemelkedő akkád, babiloni, majd asszír birodalmakkal szemben ezek a közösségek már nem tudták megvédeni magukat. Az öntözés, mint pozitív stimuláció így válik mesterségesen létrehozott letális kihívássá.

Egyiptom

A Nílus-partvidék lakossága a folyó rendszeres áradásának köszönhetően fennmaradását. Az óslakók által eredetileg Hápinak nevezett folyó (csak a görögök nevezik el Neliosznak, azaz „Folyó völgy”-nek) vízszintje minden ősszel jelentősen megemelkedik, az Egyenlítőnél és attól északabbra fekvő Etióp-fennsíknál évente rendszeresen lecsapódó nagy mennyiségű csapadéknak köszönhetően. A Hápi (Nílus) ezekről a területekről nagy mennyiségű iszapot szállít a folyó deltája felé (évente 4 km²-rel növelve a Nílus-delta felszínét úgy, hogy közben a hordalék nagy része lerakódik a part mentén!), az öntésterületek talaját ezáltal folyamatosan feljavítva. Azaz, a Nílus a globális klíma

ciklikus ritmusa szerint, tehát Mezopotámiával ellentétben nem emberi beavatkozásnak köszönhetően biztosította a talaj egyenletes magas termőképességét. Ökológiai szempontból tehát ez fenntartható rendszernek tekinthető, amely évezredek át működött, egészen az Asszuáni gát megépítéséig (1970), amikortól kezdve megszakad a hordalék spontán kiterülése a part menti sávban. Az egyiptomi társadalom főként gabonatermesztéssel foglalkozott, ebből nem csak kenyeret készítettek, hanem sört is (árpasör). A legfontosabb háziállat a szarvasmarha volt, illetve kisebb mértékben a sertés, juh és a kecske, valamint a baromfi (tyúk, lúd, kacska). A földek (a folyamvidék egészét számítva, összesen több mint 40 000 km²) elvileg mind a fáraó tulajdonában voltak (Kr. e. 3100 óta), a gyakorlatban a földek nagyobb része a kincstár kezelésében volt, egy kisebb, de szintén nagyon jelentős rész a templomgazdaságok tulajdonában állt. Kevés nagybirtokos volt, paraszti földtulajdon pedig alig létezett. Így szinte minden egyiptomi az állam („Nagy Ház”) és a papság (templomok) tulajdonában álló földeken dolgozott, egyben azonban védelmüket is élvezve (fegyveres védelem a nomád betörésekkel szemben, elmaradt vagy csekély áradás esetén élelmiszer-, illetve vetőmag-ellátás, stb.). Az itt élők tehát egy olyan tulajdoni rendszert építettek ki, amely központosította az erőforrások feletti rendelkezési jogot, és ezáltal hatékonyan tudta ennek hasznát felhasználni (állandó hadsereg élelmezésével). Az „ázsiai termelési mód”-nak nevezett munkamegosztási rendszer az emberiség korai korszakában megfelelőnek bizonyult, hiszen az uralkodó és apparátusa volt csak képes a kockázatok kezelésére (ezt írja le az Ószövetségben József története). Adott esetben az uralkodó a rendelkezésére álló gabona-felesleggel állami beruházásokat indított (piramisok építése), így hatékonyan használva fel a rendelkezésére álló munkaerőt. A piramisok építése azonban nem csak magas szintű technikai, számítási, vagy akár logisztikai feladatot jelentett, hanem ugyanakkor a fáraó nagyságát hirdetni hivatott emlékműveket kivitelező több ezer fős munkásnépesség ellátásához is hihetetlen erőforrásokat kellett mozgósítani.

Az Indus-völgyi civilizáció

A Kr. e. 3000 körüli időkben az Indus-völgyben is hatalmas városok jöttek létre (közel hetven). Ezekről keveset tudunk, de Mohendzsó-Dáró és Harappa városainak régészeti feltárásai alapján ez egy évezreden át elképesztő fejlettségű társadalmat hozott létre. Az ókorban legnagyobb kiterjedésű, több mint egy és egynegyed millió km²-en elterülő városok talán nem voltak önállóak, de mindenesetre igen fejlett kézművesipar, építészet, bronzművesség éppúgy jellemezte őket, mint az ekkor már kialakult kereskedőrétegek, amelyek iparcikkek és – az ott nagy számban dolgozó gazdálkodók által előállított – terményeket forgalmaztak. Sajnos, nem tudjuk, hogy milyen kataklizma következtében omlottak össze ezek a kultúrák (bár azt tudjuk, hogy rendkívül gyorsan és sokszerűen történt, a mezopotámiai civilizációval ellentétben).

A Sárga-folyó civilizációja

Az első kínai gazdálkodók Kr. e. 5000 körül kezdtek el földet művelni a Sárga-folyó mentén, a helyben talált vadrizst nemesítve gyorsan kialakult a fő táplálék szervezett, központilag ellenőrzött termesztése. A kínai lakosság gyors növekedését a helyben előállított élelmiszer mennyiség növekedése ellensúlyozni tudta, így hatalmas népességgel alakult ki ezen a területen. Földrajzi adottságok miatt a kínai népesség elvándorlása a XIX. századig nem is volt jellemző. Az állati fehérjét illetően a kínai civilizáció szinte minden jószágot haszonállatként kezelt, így ez hamarosan a biodiverzitás végzetes csökkenéséhez vezetett. A kialakuló baromfi-, majd

sertéstartás biztosította (és biztosítja ma is) a kínai társadalom megélhetését. A kínai gazdaságot azonban nem csak a mezőgazdaság és annak ágazatai határozták meg – bár kétségtelen, hogy a bő vízű két nagy folyó, a Hoangho (Sárga-folyó) és a Jangce, valamint az árasztásos földművelési technikák a rizs számára kedvező feltételeket biztosítottak. A folyam vize, illetve a trágyázás ezt a monokultúrát egyensúlyban tudta tartani, a földek nem merültek ki. S az élelmiszer-felesleg termesztése számos előnyt biztosíthat: olyanok ellátását, akik a termelő folyamatokban nem vesznek részt, például a hadsereg. A kínai kézművesipar azonban akár a selyemkészítés és –festés, akár a porcelánkészítés, akár a bronzművesség termékeivel képes volt nem csak a hazai piac ellátására, hanem a közeli szomszédság, vagy akár a távoli tájakkal való kereskedelemre is. A kínai kereskedelem igen hamar befolyása alá vonta a délkelet-ázsiai társadalmakat, az északkeletre lévő Koreát, hatással volt Japánra és a nyugati-délnyugati szomszédságra is. Mi több, a kínai termékek a későbbiekben (de már az ókorban!) egészen Európáig eljutottak.

A kereskedelem jelentősége

A kereskedelmi tevékenység minden nagyobb ókori keleti civilizációban drasztikusan megnövelte a rendelkezésre álló erőforrásokat: az egyoldalú élelmiszer-többlet értékesítése következtében új, másfajta élelmiszerfajtákkal, illetve kézművesipari cikkekkel javították a közösség megélhetését. Ezek a közösségek ennek köszönhetően megnövelhették azok arányát, akik közvetlenül nem vettek részt a termelési folyamatokban. Írnokok, írástudók, papok, hivatalnokok, katonák kaphattak napi ellátmányt munkájukért cserébe, amely egyre bonyolultabbá tette a társadalmi viszonyokat. A kereskedelem tette szükségessé az írásbeliséget is (raktározási-készletgazdálkodási feljegyzések az első írásos emlékek), a matematika fejlődését (mennyiségszámítási műveletek, kamat-, vagy éppen területszámítás, stb.), de az idő számítását is (naptár). Mindez még tovább növelte az erőforrások felkutatásának, kiaknázásának és nyilvántartásának lehetőségét és ennek köszönhetően a társadalmak fejlődését is. Ámde nem csak az adott városállam, vagy ország élvezte ennek előnyeit, hanem a másik fél is. A kereskedelem fejlődésének köszönhetően a civilizációval kapcsolatban álló perifériák is fejlődésnek indultak, hiszen itt is több ember maradt életben és tarthatott fenn magasabb életszínvonalat.

A nomadizáció

Azok a népek, amelyek a letelepült életforma helyett az állattartás elsődlegességét részesítették előnyben, az állatállomány növekedésének függvényében rákényszerültek a legelőterületek biztosítására. A nomád népek az állattartást jellegzetesen vándorló tevékenység formájában folytatták, egész életmódjuk ennek rendelődött alá. A legelőváltó nomadizáció (nyári, illetve téli szállás közti ingázás) mellett az adott területen való körbenjárás is megoldást jelenthetett. A nomadizáció annak ellenére, hogy a természeti környezetet nem terhelte túl, nem volt képes arra, hogy magaskultúrát hozzon létre. Mert kétségtelen, hogy a megélhetés feltételeit biztosító eszközök környezetet nem károsító technológiákkal, anyagokból készültek, és a tájrombolás sem volt jellemző ezekre a közösségekre (szemben a kínai teraszos árasztásos, vagy a perui teraszos földműveléssel). Ámde az állatállomány növekedése az emberi közösség létszámának növekedését eredményezte, ami majd keresletet teremtett a nagyobb állatállományra, ami viszont nagyobb legelőterületet tett szükségessé. Annak érdekében, hogy ez biztosítható legyen, a nomád népek folyamatosan megújuló jelleggel területszerző háborúkat indítottak, többnyire egymás legelőinek megszerzése céljából. Ez ismétlődő jelleggel népmozgásokat eredményezett, hiszen az elfoglalt

legelőkről elmenekült népesség állatállományának új területeket kellett találgon. Ez eredményezte a népvándorlásokat, amelyek valójában a Kr. e. 1200-tól kezdve a Kr. u. XIII. századig tartottak.

A nomadizáció azonban nem jelentette a mezőgazdasági tevékenység teljes mellőzését (mint azt a Kr. e. 200 körül kezdődött Szejma-Turbino jelenség esetében előfordul), hanem a rövid tenyészidejű, ennél fogva alacsony termésátlagú gabonaféléket természetették, amelyeknek így sem az étrendben, sem a gazdaságban, sem a kultúrában nem volt meghatározó jelentősége.

Ámde a nomádok a mindenkori letelepült életmódot folytatókkal kereskedve azok számára lehetővé tették a folyamatos állati fehérje-utánpótlás biztosítását, amire a saját, gabonatermesztési célra lefoglalt területeiken nem lett volna lehetőség.

A nomadizáció, mint kulturális jelenség, természetesen nem csak az ázsiai sztyeppéken létezett, hanem a tengeri, vagy folyami útvonalakon is, vagy éppenséggel a zsákmányállatok után vándorló préri-indiánok, vagy a sarkkörti eszkimók esetében is.

Az első birodalmak

A Kr. e. 3100 körül egységesített Alsó-(Észak-) és Felső-(Dél-)Egyiptom az első birodalmak egyike, amely a rendelkezésére álló erőforrásokat már hatalmi struktúrák kiépítésére tudta felhasználni. Magától értetődően nem volt alternatívája az egységes birodalomnak, mivel a térségben más hatalmak ekkor nem léteztek. Hasonló a helyzet az Akkád, majd az Óbabiloni birodalommal is. Az akkád nagyhatalom valójában egy olyan paradigma változását jelenti, amely addig elképzelhetetlen volt: a hatalom városállamok, esetleg befolyási övezetek szintjéről nagyméretű állam létrehozását tette lehetővé. Azaz, az uralkodó az erőforrásokat úgy használta fel, hogy közvetve uralkodott a meghódított területeken. A kisebb királyságok – a mínósi Kréta, Elám, a Hszia-dinasztia által uralt térségek a mai Kína területén, stb. – is jelentős kiterjedésűek voltak, ám a valódi ugrást az a Sargon/Sarrukín hajtotta végre, aki nem csak városállamokat, hanem kisebb királyságokat is elfoglalt. Ehhez meg kell értsük a hadviselést gazdaságtörténeti szempontból is. A hadsereg alapjában véve improduktív, kockázatcsökkentő beruházás, amellyel az uralkodó a vagyonát és a hatalmát, valamint alattvalói életét és biztonságát szavatolja. Ennek fenntartása azonban rendkívüli költségeket jelent, hiszen minél nagyobb a hadsereg, annál több kerül a katonák élelmezése, szállásának, felszerelésének biztosítása. A védekező jelleg mellett természetesen a hadsereg alkalmas arra is, hogy területszerző hadjáratokkal növelje tudja az uralkodó területeit és az innen származó bevételekből több ellátmány juthat a katonáknak. A nagyobb terület azonban nagyobb létszámú hadsereget tesz szükségessé, ez további terheket jelent a kincstárnak, azaz a gazdaságnak, azaz a termelő és adót fizető lakosságnak. Ez tehát újabb hódító háborúhoz fog vezetni, s így a saját egyensúlyát kereső államkincstár és a hadsereg a szakadatlan bővülésben érdekelt. A dolgok természetéből fakad, hogy ez a működési rendszer nem fenntartható, mivel fennáll a veszélye, hogy eléri a birodalom a növekedése határait és onnantól kezdve épp a hadsereg válik a legnagyobb tehertétellel az állam és vezetői számára.

A birodalmak természetesen nem létezhetnek hivatalnokok nélkül, a nyilvántartási-kommunikációs feladatokat – a katonasághoz hasonlóan – ezt a papi, majd írni, majd hivatalnoki réteg biztosítja. Ők szintén nem vesznek részt a termelő munkában, de míg a hadsereg egyrészt presztízst, másrészt anyagi hasznot tud hajtani a zsákmány szerzésével, a hivatalnoki réteg az előnyös helyzetét csak az állam jogrendje és a hadsereg erőszakja révén tudja fenntartani.

Következésképp az anyagi lehetőségek meghatározzák azt is, hogy milyen felszereltségű, mekkora létszámú, milyen képzettségű és motivációjú had állhat az uralkodó rendelkezésére.

Szakirodalom

Általános alapismeretek:

- Weber, Max: Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992

A természeti népekkel és az őskorral kapcsolatosan:

- Diamond, Jared: Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Typotex, 2007

Az ókori keleti gazdaságokhoz:

- Tőkei Ferenc: Az "Ázsiai termelési mód" kérdéséhez. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
- Silver, Morris: Economic Structures of the Ancient Near East. Barnes & Noble Books, 1986
- Hudson, Michael -Van de Mieroop, Marc: Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East. Institute for the Study of Long-Term Economic Trends, CDL Press, 2002

II. fejezet

Hellasz és Róma

Az első Édenkert

A Mediterráneum – és különösen annak keleti fele – egy ökológiai szempontból egyensúlyban lévő térség, ahol a bevándorló anatóliai telepések (Kr. e. 3000- 2700 körül), majd a Kr. e. 1600-1200 körüli évekig a szintén betelepülő görög törzsek ideális közeget találtak. Az őslakosok (pelaszgok) hozták létre a krétai civilizációt, amely magasfokú bronzkori kultúra volt, városokat építettek, csatornákat, vízvezetékeket hoztak létre és ismerték a padlófűtés technikáját is. A kevés szántóföldön csekély mennyiségű élelmiszer termett, ezért az itt kifejlődött jelentős kézművesipar vált a kereskedelem alapjává, amely összekötötte egymással az egyiptomi birodalmat és Krétát. Kr. e. 1500 körül a Szantoríni vulkán kitörése romba döntötte a civilizációt, így az már nem tudott ellenállni az akháj hódításnak. Az akhajok elfoglalták az adott területeket és hamarosan létrehozták kis létszámú, erős közösségi tudatú városállamaikat, melyek államformája királyság volt (műkénéi kor). A mintegy kétszáz éven át tartó beszivárgás, amelynek végén a dórok elfoglalták a mai Peloponnészoszt és az ott élő őslakosokat mint jogfosztottakat (helóták) alárendelték a közösség fennmaradásának, jelentős megrázkódtatást jelentett a térségre nézve. Egyrészt a megnövekvő népesség az ökológiai egyensúlyt felborította, eltűntek a nagytestű ragadozók (farkasok, vagy a Héraklész által megölt nemeai oroszlán legendája is ezt támasztja alá), visszaszorultak a vad fajok, az ember által tenyésztett juh és kecske javára. A gyenge termőterületekkel, tagolt partvidékkel, hegyekkel borított területeken a szárazságtűrő olajfa vált meghatározó haszonnövényvé, annak termése miatt, amelynek magas olajtartalma helyettesítette a – nagytestű állatok, így a sertés vagy a szarvasmarha gyér állománya következtében – az állati eredetű zsiradékot. Az olajbogyó vagy az abból sajtolt olaj fontos kereskedelmi cikké vált már a legkorábbi időszakokban is (krétai civilizáció), de a tárolása szükségessé tette az agyagművesség, a fazekasipar felemelkedését. Ez pedig lehetővé tette a kereskedelmi tevékenységet,

Archaikus kor

A Kr. e. VIII-VI. századok idejét archaikus kornak nevezzük, ekkor a szűkös lehetőségek miatt a környezethez alkalmazkodó, sikeres mezőgazdasági termelés következtében megnövekvő népesség válságot okozott. Az adott termőterület növelése nem volt lehetséges a Kr. e. 1200-1000 között még virágzó városállamok lakossága számára (öntésterület, magas vízhozam híján itt nem volt lehetőség csatornázásra és öntözéses földművelésre), ezért a lakosság egy része kivándorolt. Azaz, a terület eltartóképessége stagnált és a népességnövekedés valójában népességfőlösleget eredményezett. Ez csak a kis létszámú anyaváros (metropolisz) számára tette lehetővé a hagyományos életformák fenntartását, a kivándoroltak más megélhetés után kellett nézzenek. Ez azonban nem jelentette az anyavárostól való elszakadásukat. A kulturális (vallási és jogi) kapcsolatok mellett a leányvárosok (apoikia) a legfontosabb kereskedelmi partner (és katonai szövetséges) maradt. Miléosz városa például közel kilencven kirajzott települést hozott létre története folyamán. A „görög gyarmatosítás” korszaka tehát kialakította a Földközi-tenger medencéjének főként keleti részében, illetve a mai Szicília és Dél-Itália részében (Megalé Hellász, azaz Nagyobb Görögország) azokat a településhálózatokat,

amelyek a jobb, vagy csak eltérő gazdasági adottságok miatt az anyavárosokkal stabil, mindkét fél számára előnyös kereskedelmi rendszereket tartottak fenn.

Ugyanakkor ezeknek a kolóniáknak nem csak egymás hálózataival kellett versengeniük, hanem a föníciaiak hasonló hálózatával is. A (mai Libanon területén található) Türosz Kr. e. 813-ban létrehozott egy „új várost” (ez a neve magyarul Qart-Hadašt, azaz Carthago városának), amely a mai Észak-Afrika nyugati partvidékét és az Ibériai félsziget egy részét is gyarmatosította.

Klasszikus kor

A hellén városállamok az apoikiákkal vagy a szintén általuk létrehozott, de politikai jogokat nem élvező, csak kereskedelmi telepekként létező emporionokkal fenntartott kapcsolataik következtében tudtak fejlődni. A mezőgazdasági termelés tehát a gyarmatvárosokat inkább jellemezte, mint az anyavárosokat. A legjelentősebb kézművesipar a fazekasság (Korinthosz és Athén volt a két legnagyobb előállító), és a bronzkésztés volt. A görög városállamok méretükből fakadóan képtelenek voltak nagybirodalomná válni, ezért a despotikus, személytelen kormányzati rendszerek kevésbé voltak jellemzőek. Egy kisebb közösségben a vezetésre törekvők személy szerint ismerhetők, ez a köztársasági formák kialakulásának is kedvez. Kezdetben a földbirtokos arisztokrácia vezeti a várost, majd egyre gyakoribbá válik a nem feltétlenül a mezőgazdaságból tulajdonosként élő rétegek hatalomgyakorlása (demokrácia). Ez a legismertebb példát szolgáltató Athénben a Kr. e. VII.-VI. században némi belpolitikai válsággal ment végbe. Kr. e. 621-ben Drakón arkhón a politikai funkciók betöltését nem származási, hanem vagyoni alapokon határozta meg (szokás is a vagyoni alapú hatalomgyakorlást timokráciának nevezni), ami előkészítette az utat ahhoz, hogy a kézműves-kereskedő rétegek is irányíthassák a város életét.

Adósrabszolgaság

A kereskedővárosokban elég gyakoriak voltak a kölcsönügyletek is, így kialakulhattak magántartozások is, de az állami adók befizetése során is anomáliák jöhetnek létre az éghajlati viszonyok változásai miatt. Így sok ember vált adóssá, amelynek következtében a mediterrán térségben kialakult jogszokás szerint átmenetileg elveszítette jogait és mindaddig a hitelező érdekében volt kénytelen dolgozni, amíg tartozását ki nem egyenlítette. Ezt az intézményt adósrabszolgaságnak nevezik. Az intézményt Kr. e. 594-ben Szolón törvényei a közhiedelemmel ellentétben nem törölték el, hanem amnesztiát hirdettek: elengedték az adósságokat (ezt nevezik „teherlerázásnak”, vagyis görögül szeiszakhteianak). A hasonló eljárásokra más népeknél is van példa, így az ókori zsidóság a mózesi törvények értelmében hét évnél tovább nem tarthatott adósrabszolgaságban egyetlen hitsorsost sem. Hozzá kell tenni, hogy a terhek eltörlése vagy az időbeli limit megszabása mindenkor csak a közösség tagjaira vonatkozott, az azon kívüliekre nem, így az Athénben lakó más városból érkezett bevándorlókra (metoikoszok, azaz „együttlakók”) éppúgy nem, mint a mózesi törvényen kívül állókra. Ez jelentősen különbözik a későbbi korok hasonló, ám univerzális törekvéseitől (levellek, marxista szocialisták, anarchisták, stb.).

Rabszolgaság

A csekély erőforrásokkal rendelkező hellén közösségek a számukra létfontosságú tevékenységeket, mint pl. a bányászat (só-, ón-, réz-, kőbányák) igen gyakran rabszolgákkal végeztették, akiknek egyfelől jogaik hiányában fogyasztási szükségleteik is kívülről meghatározottak voltak, másrészt nem gyarapíthatták a populáció lélekszámát akkor sem, ha tartósan életben maradtak. Ily módon a poliszok

olcsó munkaerő révén a saját erőforrásait kevésbé megterhelve, ám a humán erőforrást maximálisan kihasználva növelhették gazdaságukat. Ezek a rabszolgák állami tulajdonban voltak, és általában a háborúkban ejtett foglyok közül kerültek ki.

Ugyanakkor a poliszok jellemző módon – méretükből fakadóan – családi gazdaságokra építették a gazdálkodásukat. A kézművesiparban éppúgy, mint a mezőgazdaságban lehetséges volt néhány fő rabszolgaként való foglalkoztatása, ezeket a – piacon vett – rabszolgákat azonban házirabszolgáknak nevezzük, mivel többnyire együtt laktak és dolgoztak a családdal.

Szolón törvényei

A szolóni alkotmány legfontosabb politikai részei mellett (esküdtbíróóság; a 400 fős tanács – bulé – létrehozása) főként Athén gazdasági fejlődését alapozta meg. Azzal, hogy vagyoni alapon, az éves bor- és gabonajövedelem után számítva határozta meg az athéni polgárok társadalmi rétegeit, a fegyveres arisztokrácia vérségi leszármazáson alapuló hatalomgyakorlása mellé, majd helyére a feltörekvő nemteleneket is beengedte, politikai jogokat adott a város vagyonát gyarapítóknak. Ezzel a polgárok és a város érdekeit egyeztetette össze és ezáltal biztosította a motivációt a vagyonosodásra és a közügyekben való felelősségteljes részvételre.

Megtiltotta a gabonakivitelt az amúgy is gyenge termést adó Attikából; ellenben bátorította az olajkivitelt. Ezzel a növekvő kereskedelmi profilú város egyre inkább olajfákkal telepítette be területeit (természetesen a nagybirtokosok földjein), az innen származó termény a feldolgozás miatt hozzáadódott érték miatt jóval nagyobb haszonnal volt értékesíthető, mint a gabona. A szolóni rendelkezések tartalmazták továbbá az elavult, főként a szárazföldi kereskedelemben használatos aiginai mértékrendszer felváltását a milétoszival, amelynek köszönhetően a város a milétoszi hálózattal kompatibilissé vált és ezáltal a további piaci terjeszkedésre nyílt lehetősége.

A hiedelmekkel ellentétben Szolón nem vezette be a pénzt, az mintegy fél évszázaddal rendelkezései után jelent meg.

A pénz

A görög városállamok az Kr. e. 550-500 közötti időszakban vezették be az általános értékmérőt, a pénzt, mely ezen funkción felül felhalmozást is lehetővé tudott tenni. Az egyiptomi példából ismert gabona-felhalmozás időben korlátos a gabona korlátozott eltarthatósága miatt; ezzel szemben a pénz nem romlik meg évről évre félretéve, kivéve, ha a különböző külső körülmények – drágulás, politikai válság vagy egyéb okok – értékváltozást eredményeznek. A hellén világ pénzei többnyire rézből, bronzból mint váltópénzből, valamint ezüstből készültek. A spártaiak ugyanakkor használtak egy sajátos megoldást is, a bronz obolosz hat vasnyárrsal volt egyenértékű (ezt a városon belül használt megoldást értelmezte félre a hagyomány azzal, hogy a spártaiak vaspénzt használtak). A régi értékmérő megoldás (a vaseszközök tartósabbak, mint a bronz!) az anyag minősége és súlya szerint határozta meg az egységnyi értékét, tehát a vasnyársak ahhoz hasonlóan hordoztak értéket, mint az aranytömbök a későbbi korokban, amelyeket értelemszerűen a kereskedelmi forgalomban nem használhattak. Egyes feltételezések szerint ezek a pénzhelyettesítők a belső elosztási rendszerben való részesedés jogosultságát jelentették, mint a későbbi jegyrendszerek vagy utalványok.

A hellén államok pénzei azonban nem voltak egységesek, hiszen nem volt városközi standard, csak a kereskedelemben vezető szerepet játszó államok mértékegységeihez hasonlóan terjedtek el egyes

valuták a kialakuló pénzpiacokon. Ezeknek a pénzeknek az egymáshoz viszonyított értéke olyan bonyolulttá vált, hogy ezeket csak az erre szakosodó pénzkereskedők (azaz bankárok, görögül: trapezitészek) tudták mérni és számon tartani. A pénzek értékét a kibocsátó város szavatolta mind tartalmát, mind súlyát illetően. A fentiekben túl további bonyodalmat jelentett a kereskedők, így a bankárok számára, hogy egyes városokban az arkhónok, türannoszok, királyok vagy testületek időszakosan (trónra lépés, tisztség elfoglalása, stb.) újabb formában verettek pénzt, amelyek elviekben egyenértékűek voltak a korábbiakkal, de gyakorlatilag a súlyuk bármikor különbözhetett. A régebbi kibocsátású pénzek pedig nem mentek ki a forgalomból.

A hellén világ természetesen ismerte az aranyat is, ám nem volt túl gyakori. Az arany és ezüst természetes ötvözet, az elektron volt ugyan alapanyaga több pénznek is, az aranyat főként teaurálási célokra lehetett használni, hiszen az általa kifejezett értékek olyan mennyiségű fogyasztási javakat határozott meg, amelyek magányszemélyek számára szinte elérhetetlenek voltak.

Kereskedelmi struktúrák

A hellén világ kereskedelme első sorban a tengereken zajlott – ennek következtében a tengertől elzárt térségek fejlődése ellentmondásos lett (Théba, Spárta, Pella), amelyek a fejlődő, kialakuló kereskedelmi hálózatokból kimaradtak és lemaradásukat katonai erőszakkal igyekeztek ellensúlyozni, átmeneti sikerekkel. A tengeri kereskedelem a hellén kultúra részévé vált, hiszen a Földközi-tenger és a Barátságatlan-, majd Vendégszerető- (Euxinosz, mai nevén Fekete-) tenger partvidékének településeit a vérségi-kulturális-kultikus-jogi kapcsolatokon túl az érdekek is egybekapcsolták. A városok kereskedelmi profiljainak kialakulásával egyfajta munkamegosztás jött létre, ami az egyoldalúan fejlett városok számára is lehetővé tette a felemelkedést és gyarapodást. A városállamok azonban természetesen nem csak egymással kereskedtek, hanem a Mediterráneum más népeivel is (latinok, etruszkok, médek, fóníciaiak, egyiptomiak, zsidók, stb.), és a Kaukázus népeivel éppúgy, mint a Fekete-tengertől északra lévő nomádokkal (szkíták) és a keltákkal.

A kereskedelem következményei

A görög kereskedők bejárták az általuk ismert világot, amelynek középpontjában érthető okokból az Égei-tenger feküdt. Az általuk létrehozott ismeretanyag időnként szintetizálódott egy-egy kiemelkedő tudós munkájában (Hérodotosz, Xenophón, Sztrabón vagy Ptolemaiosz). A görög műveltség (filozófia), illetve gyakorlati ismeret (tekhné) más népeiségek számára is vonzóvá vált, így a hellenizáció valójában nem a Kr. e. IV. században kezdődött. Ennél is fontosabb azonban, hogy a görög kereskedők lesznek azok, akik ezen sajátosságaik révén aktívan formálják majd a környezetüket, akik átveszik tőlük a pénzt, az írást, a kereskedelmi jogok és szokások egyes részeit, egyes kultuszokat, politikai modelleket vagy akár a nyelvet mint lingua francá-t. Ezzel globalizálódik a Kr. e. VI-V. században a Mediterráneum keleti fele, és a hellének számára ez kedvező változás lesz.

Görög-perzsa és görög-görög háborúk

A Kr. e. VI. század végén a terjeszkedő perzsa birodalom nyugati irányban terjeszkedve elérte az Anatóliai-fennsík tengerparti részeit is. A háborús motiváció csak részben volt presztízs-alapú, a birodalomnak egyre több bevételre volt szüksége a kiterjedt államigazgatás és a hadsereg fenntartása céljából. A gazdag ión városállamok – Epheszosz, Halikarnasszosz, Milétosz, Szmürna, stb. – bevételére a birodalomnak szüksége volt. A terület elfoglalása után a perzsák a Hellészpontoszon átkelve Kr. e.

492-ben elfoglalták Thrákiát, meghódítva Makedóniát is. Két évvel később pedig megindították támadásukat a tengeren Athén ellen. A Marathóni csatában az athéniak győztek, majd tíz évvel később is a spártaiak és az athéniak feltartóztatták az előretörő perzsákat a szárazföldön éppúgy, mint a tengeren. A sikeres fellépés annak volt köszönhető, hogy a görögök a tengeri utánpótlási vonalakat el tudták vágni. Ehhez hajók építésére volt szükség. A Themisztoklész nevéhez fűződő hajóépítési program, bár sikeresnek bizonyult, jelentős mértékű deforesztációt okozott, ezzel még kopárabbá téve a Balkán-félsziget középső részét. A háború azonban konjunktúrát teremtett, a felszerelések vagy más cikkek állami megrendelésre készültek, ezzel az athéniak sikeresen építették ki vagyonos polgárságuk befolyását a hellén közösségben (koinónia). A görög városállamok szövetsége a perzsák ellen eposzi hőstettként ünnepelte a sikert, a civilizáció uralmát a barbárok felett. A déloszi szövetség azonban hamarosan csak Athén egyeduralmának (hegemónia) biztosítását szolgálta, így elkerülhetlenné vált a konfliktus a rivális Spártával, amely anyagilag gyengébb, tengeri csatákhoz nem értő, ám szárazföldi hadviselésben messze vetélytársa felett álló királyság volt. A spártaiak (lakhelyük után lakedaimónok) a Kr. e. 431-től Kr. e. 405-ig tartó peloponnésszosi háborút végül megnyerték, ámde hiába kényszerítették térdre a vetélytárs Athént, a megnyert helyzetet nem tudták előnyükre fordítani, mivel a kereskedelmet és a kézművesipart nem támogatták, így anyagi előnyük nem keletkezett. A patthelyzetben átmenetileg Théba városa emelkedett fel, majd az egyre inkább kimerülő városállamok a felemelkedő makedón királysággal szemben nem tudnak eredményesen védekezni. A Kr. e. 338-ban bekövetkező khairóneiai csatában II. Philipposz király legyőzte a lassan másfél évszázada már csak egymással hadakozó törpeállamokat és ezzel kezdetét vette egy új korszak, amelyben a görögök már nem egymással versengő, ezért teljesítményre ösztönző hálózatok sokaságaként, hanem birodalomként (amit Hérodotosz még elképzelhetetlennek tartott) lépnek fel.

A hellenizmus kora

A makedón királyi dinasztia a gyors felemelkedésnek köszönhetően jelentős mediterrán hatalommá vált, amely Alexandrosz (Nagy Sándor) vezetése alatt elképesztő gyorsasággal hódította meg a korábban épp a görög világot fenyegető perzsa birodalmat. A Kr. e. 336-323 közötti időszak alatt a fiatal király nem csak Anatóliát és Szíriát foglalta el, hanem Egyiptomot is, a mai Irakot és Iránt, Afganisztánt és Pakisztánt, a mai Örményország, Azerbajdzsán, Türkmenisztán és Üzbegisztán nagy részét is. A makedón hódításnak csak egyik oka lehet a katonai génius, a másik a logisztikai-szervezői zseni. Az egyesített görög világ rendelkezésre álló forrásait a továbbiakban a király használhatta fel belátása szerint és a meghódított területeken is olyan rendszert vezetett be, amely az ő hadseregének fenntartását viselni tudta. Az ily módon az alig néhány évvel ezelőtt létrehozott hátországgal egyenrangúvá tett területek eredményesen járulhattak hozzá ahhoz, hogy Alexandrosz valamennyi csatáját megnyerhette és sohasem kellett ellátási gondokkal küzdenie. Amikor meghalt, a szándéka szerinti perzsa-makedón egység intézményesen nem alakult ki. Az általa elrendelt tömeges esküvő Szuzában nem hozta létre a birodalom új elitjét; ahogyan a hetven új város közül csak alig néhány vált jelentőssé a későbbiekben – ilyen pl. az egyiptomi el-Iskanderiyyah, az afganisztáni (Iskandahar-ból lett) Kandahar, ám a hellenizáció spontán módon mégis hatott erre a térségre. A felbomló birodalom önjelölt vezetői (epigonok) három nagyobb részre (szeleukida Szíria, ptolemaida Egyiptom és az antigonida Makedónia) tördelték szét a makedón világbirodalmat, amely így stabilizálta a keleti Mediterráneumot és a Közel-Keletet, ám egy később érkező vetélytárssal szemben nem tudott egységesen fellépni.

A hellenizmus felgyorsította a Mediterráneum és India, Közép-Ázsia és Délnyugat-Ázsia közötti kereskedelmet, ezáltal megteremtve a gazdasági felemelkedés, és így a konszolidáció lehetőségét. Ám a feltörekvő római köztársasággal, illetve a kialakuló Párthus királlyal szemben nem tudtak eredményesen fellépni – hiszen éppen anyagi biztonságuk és gazdagságuk tették ezeket a területeket a hódítók számára kívánatosnak, a Kr. e. 547-ben a perzsák által elfoglalt kisázsiai ión városokhoz hasonló módon.

Róma

Az állattartó közösség, amely a Tiberis folyó melletti hegyek környékén élt, és ellenőrzése alatt tartotta a folyó legdélebbi átkelőhelyét és a hegyeken át vezető sókereskedelmi útvonalat, a Város alapítását Kr. e. 753-ra teszi. Közel fél évezreden át a latinok nem tűntek ki különösebben a környezetükből, és semmi nem utalt arra, hogy a latinok lesznek az európai civilizációk közül a legnagyobb birodalom létrehozói. A Kr.e. 616-510 közötti időszakra, amelyet a Rómától északra élő etruszkok dominanciája jellemez, a letelepült életmód, a fejlett földműveskultúra és a fejlett közigazgatás korszakaként tekinthetünk. A mezőgazdaság dominanciája ezekben az időkben alakult ki és így jött létre a – törzsi alapokon álló – közföldek (ager publicus) állami, illetve a magántulajdonosok kezelésében lévő birtokok rendszere.

Földtulajdon

A római gazdaság a Kr. e. VI-V. századoktól kezdve a családi birtokokból kiépülő, illetve azokon túllépő, a meghódított területeken hatalmas, egybefüggő birtoktesteket alkotó latifundiumokra épült. Az egyre növekvő létszámú közösséget el kellett látni élelmiszerrel és ennek egyik megoldása a római polgárok által birtokolt magántulajdonokról származott. Egyrészt a városiasodó közösségeket innen lehetett a kereskedelem segítségével élelmezni, másrészt a városi nincsteleneket, a termelő munkában részt venni képteleneket az állam innen látta el, felvásárolt gabonából vagy abból készített étellel. Ebben a munkamegosztásban a nagybirtokok játszották a főszerepet, hiszen az itt megtermelt gabona (és elsősorban ez, de természetesen tökfélék, hüvelyesek, illetve állati fehérje) és bor itt volt olcsón előállítható. A római mezőgazdaság technológiailag nem fejlődött különösebben, de ennek oka főként az volt, hogy az olcsó humán erőforrás bőségesen rendelkezésre állt, s így akár bérmunkával, akár rabszolgákkal a földeket minimális költségekkel lehetett műveltetni.

Rabszolgatartás

A római birodalom közel fél évezredes expanziója lehetővé tette, hogy a meghódított területek védőit vagy az általa birtokolt területeket támadókat nagy mennyiségben ejtse foglyul. A rabszolgatartás a görög világhoz képest már egészen más volt mind méretei, mind jelentősége, mind pedig körülményei szempontjából. Természetesen a házirabszolgaság intézménye nem szűnt meg, csak jelentősége csökkent, hiszen a népesség megnövekedésével ez az együttélési-munkaerőkihasználási forma csak a perifériákon volt jellemző. A népességnövekedés a városiasodással járt együtt, az itt koncentrálódó lakosság egyre kevésbé engedhette meg magának a rabszolgák tartását. Ez egyre inkább a gazdag patríciusok, vállalkozók, kézműves-manufaktúrák számára volt lehetséges, mivel a rabszolgák városi tartása költségesebb volt, mint a latifundiumokon. Utóbbiakon ugyanis a rabszolgák családokat is alapíthattak. - mivel elhelyezésük nem okozott különösebb gondot-, így bővítve az olcsó munkaerő létszámát. A városi rabszolgák azonban nem alkottak egységes társadalmi réteget, hiszen voltak olyanok, akik akár tulajdonnal is rendelkezhettek, akár politikai pályán is

tevékenykedhettek, gyermekek nevelésével és oktatásával is foglalkozhattak, de testalkatuk alapján a gladiátoriskolák is foglalkoztattak rabszolgákat. A munkaerő kezdeti hihetetlen olcsóságát éppen ezek a gladiátorok mutatják, akiknek az élete teljesen feláldozható volt. Az állami rabszolgaság végezhetette azokat a munkákat, amelyek veszélyesek, megerőltetőek voltak, és mivel nem volt joguk a tulajdon életükhöz sem, ezért nem kellett tekintettel lenni az igényeikre. Ez természetesen csak bizonyos határok között volt lehetséges, mivel a rabszolgázadások meg-megújuló jelleggel újra és újra az ellenőrzés szigorítását tették szükségessé. Ez viszont megdrágította a termelést. A rabszolgák beszerzése a rabszolgapiacra történt, a sikeres hadjáratokon a sok olcsó munkaerő lefelé vitte az árakat, a kínálat szűkülése viszont a piac törvényeinek megfelelően egyre inkább felemelte a rabszolgák árát. Emiatt joggal merült fel az a feltevés, hogy az expanzió megszűnésével az olcsó munkaerő-utánpótlás biztosítása lehetetlenné vált, és ez idézte elő a római gazdaság válságát.

Környezetrombolás

A római birodalom az általános fogyasztási igényeivel - a fél évezred folyamatosan növekvő népességével - eleve jelentősen megterhelte a környezetét. A technikai újítások éppen csak annyit tudtak lehetővé tenni, hogy az élelmiszertermelés nagyjából kövesse a népességnövekedést. A természeti állapotokat szinte mindenütt a római mintára szervezett élet, és az azt kiszolgáló infrastruktúra váltotta fel. A római társadalom a vízkészletek, az erdőgazdálkodás és a tájrombolás tekintetében az európai kontinensen eleve kitűntek a korábbi népességek közül. A só-, érc- és kőbányászat jelentősen átalakította a tájat, akár csak az intenzív mezőgazdaság. Az építkezési és tüzelőfa céljait szolgáló erdőirtások számos területet változtattak kietlenné. A rómaiak ugyanis - a hellénekhez hasonlóan - hamvasztásos temetkezést gyakoroltak, s ehhez hatványozottan több fát fogyasztottak, mint amennyi spontán újratermelődött a kitermelési övezetekben. Az erdőtelepítés a rómaiak számára általában nem volt jövedelemtermelésként értelmezhető gazdasági tevékenység, viszont a nagy mértékű fakitermelés (a késő császárkorban a Pó folyó torkolatának lagúnaiba építkező venetusok is megnövelték a kitermelést) nagy arányú erdőpusztulást eredményezett (Dolomitok, az Appeninek, a Dinári-hegység, stb.). A környezetet a római birodalom a felsőbb rétegek számára lehetővé tett magas fogyasztási szintjével külön is megterhelte. Az afrikai, vagy kisázsiai fauna rendkívüli megritkulása a rómaiaknak köszönhető.

Colonusok és coloniák

A népesség bővített újratertése néhány kevésbé sikeres földosztási kísérlet után az expanzív stratégiában oldódott meg. A Róma által elfoglalt területeken a katonai szolgálatukat letöltött veteránusok, illetve az itáliai paraszti társadalom földigényt képviselő tagjai juthattak - a római állam által, római módra szervezett földön és feltételekkel - földhöz. A földeket azonban előtte el kellett foglalni az ott élő germán, kelta vagy más népességtől, tehát a rómaiak úgy hozták létre coloniáikat, hogy a saját területük eltartóképességének korlátait nem változtatták meg, gazdálkodásukat a környező népek rovására bővítették. Ez a lineáris bővülés nem feltétlenül jelentette az ott élők kiirtását (pl. Carthago lerombolása és sóval meghintése topikus elem, semmint valóság), ezért inkább arról beszélhetünk, hogy a rómaiak a colonusaik révén latinná és rómaivá tették, azaz kolonizálták az ott élőket. A coloniák a római közigazgatásba szervesen illeszkedtek, adóikkal és katonai szolgálatukkal asszimilálták és a Birodalomba integrálták az ott élő népeket.

Kereskedelem

A római világ a Mediterráneum teljes medencéjét uralma alá vonta, azaz a kereskedelem központjává úgy vált Róma, hogy nem csak minden út, hanem minden tengeri út is Rómába vezetett. A Mare Nostrum tehát egész más látásmódot eredményezett: a birodalom nem egy egybefüggő szárazföldi térséget, hanem egy egységesen ellenőrzött medencét jelentett. Míg a hellén városállamok önállóan, a hellenisztikus birodalmak szintén egymással, a római birodalom kereskedelmének nagy részét a saját maga által szavatolt feltételek mentén bonyolította. A belső piac, amelyben jelentős szerepet játszottak a perifériák is, olyan munkamegosztást biztosított, amely kölcsönösen előnyös volt a provinciák lakói és a római állam és elitje számára. Ez egy olyan egyensúlyi állapot volt, amely a Birodalom nyugati felének összeomlását követően soha többé nem valósult meg, s ez a hiány a mai napig érezteteti hatását. A római kereskedők azonban a birodalmi határokon túl is folytatták tevékenységüket. Kiterjedt hálózataik révén a Han-kori Kínáig, az Indus-völgyi királyságokig, a Baltikumba (Borostyánút) vagy a Brit-szigetekre is eljutottak.

Pénzügyek

A latiumi dombokon az archaikus korban (Kr. e. 753-616) az alapvetően állattartó társadalom sajátos módon tekintett a gazdálkodásra. Egyrészt az alapkifejezései elsősorban az állattartásból, másodsorban a földművelésből származtak; másrészt a gazdasági viszonyokat - mint minden mást is - jogi terminológiával igyekeztek leírni. Azaz, az üzleti filozófiát elsősorban a jogszerűség határozta meg. A jog alapja a konszenzuális szokásjog volt, amely méltányossági szempontokat is figyelembe vette. A hitelezés intézménye mindkét megállapításra egyaránt jó példa. A latin pásztorok a terelt lábasjószágot a fő (capita) alapján számolták és tartották nyilván. Amikor a jószágot kölcsönadják, és az üsző vemhes lesz, akkor a kisborjú, mint profit a kölcsönadót, azaz az anyaállat tulajdonosát illeti meg, függetlenül attól, hogy a jószág ellési ideje a kölcsönidőszakban következett be (tehát a kölcsönt kérőnél). Mindennek számos állatgondozási és -tenyésztési praktikus oka is van, ám a lényeg az, hogy ebben a konstrukcióban a hitelt nyújtó jogosult a méltányos haszonra - hiszen pl. a kölcsön ideje alatt neki elmaradt haszna van, amit kompenzálni szükséges. Ez a gondolkodásmód a kamatszedés intézményét teljesen legálisnak, mi több: igazságossági kérdésnek tartja. Ez teljes mértékben alkalmazható a Kr. e. VI. századtól itt is megjelenő pénzgazdálkodásra.

A népesség

A római birodalom területén a pax romana következtében az elfoglalt és provinciákká szervezett területeken az élet lehetősége és minősége gyors ütemben javult. A jog uralma, a kiszámíthatóan működő állam, a gazdasági munkamegosztás az életszínvonal lassabb ütemű emelkedéséhez vezetett, ez azonban a népesség gyors növekedéséhez vezetett. A Kr. e. I. századtól a Kr. u. I. századig a népesség megkétszereződött (a Mediterráneum keleti fele már elég sűrűn lakott volt, ezért a nyugati felében a növekedés jóval magasabb volt az átlagnál). Az életszínvonal növekedett, a kézművesek reáljövödelme egyes számítások szerint elérte a XIX.-XX. század fordulója munkásainak jövedelmi szintjét. Az életszínvonal azonban nem mérhető csak az alapszintű fogyasztás lehetőségeivel. A közlekedési infrastruktúra, vagy a szórakozási lehetőségek tovább árnyalják a viszonyítást. Azonban a születéskor várható átlagos élettartam nagyon alacsony maradt. A Kr. e. II. században nagyjából 25 év, a késő császárkorban (IV. század) körülbelül 32 év a becsült érték.

A Római Birodalom bukása

A birodalom megnövekedett területe csak akkor volt fenntartható, ha a bevételek a kiadásokkal arányban voltak. A hatalmas területű mediterrán birodalom lakosságának átalakulása, népeesszámának csökkenése vagy növekedése éppúgy okozhatott krízist, mint a kereskedelmi viszonyok hirtelen megváltozása, az erőforrások kimerülése, a védelmi kiadások megnövekedése, vagy természeti csapások, esetleg belső feszültségek.

A bevételek csökkenését a barbár betörések okozták. A megnövekedett kiadások fedezésére nagyobb adókat kellett kivetni. Amikor a III. században az infláció következtében ez már nem volt tovább fokozható, a császári rendeletek természeti beszolgáltatást is előírtak. A megnövekedett elvonások a pax romana étoszát rombolták a lakosság körében, a hadsereg igényeit pedig így sem feltétlenül sikerült fedezni. A birodalmi közigazgatás korrupttá és hatékonytalanná vált, a Földközi-tengert újra ellepték a kalózok, a hadsereg – főleg a segédc csapatok és a betelepített germánok – időről időre fosztogatással egészítették ki jövedelmüket. A helyzetet súlyosbította, hogy a latifundiumok jó része adómentességet élvezett, a kistermelők ezeknek a tulajdonosainak védelme alá helyezték magukat, hogy így védelmet kapjanak az adóterhek alól. Az adómentes nagybirtokok így tovább növekedtek. Az ily módon válságba került kereskedelem miatt a nagybirtokok önellátásra rendezkedtek be és a kézművesipar kifejlődött ezeken a perifériákon is. Így a városi kézművesipar megrendelése visszaesett, ennek következtében a birodalmi munkamegosztás felbomlott, a kereskedelem gyorsuló ütemben hanyatlott. Diocletianus beavatkozása a gazdaságba már csak az egyensúly fenntartásának kétségbeesett – és sikertelen – kísérletei voltak: az ármaximálás, a földművesek elvándorlásának megtiltása, a foglalkozások és hivatalok kötelező öröklődéséig. A rekvirálások (a természetbeni beszolgáltatások) még tovább erősítették a kereskedelem válságát.

Vannak, akik a kereszténység elterjedésével magyarázzák Róma bukását, hiszen ekkor már egyre kevésbé volt abszolút igazság a császári rendelet, és egyre több ember számára vált fontosabbá az isteni törvényeknek való engedelmesség. Ez bomlasztó hatású volt, főleg a hadsereg kötelékeiben.

A legfontosabb probléma azonban a technikai kreativitás hiánya volt. A rabszolgamunka nem inspirálta a fejlettebb technikai megoldásokat, a birodalom gazdasági gondolkodása nem tudott túllépni azon a paradigmán, hogy az olcsó emberi munkaerőhöz képest minden más megoldás versenyképtelen. Az innovativitás hiánya a beszűkülő munkaerőpiac ellenére sem változott meg, így a birodalom elkerülhetetlenül sodródott a felbomlás felé.

III. fejezet

A középkor

A felbomló római birodalom – főként annak nyugati részén – a szűnni nem akaró népvándorlási hullámoknak köszönhetően egyre inkább önellátásra rendezkedett be. Az intézmények hanyatlása, a beözönlő barbárok által létrehozott átmeneti közigazgatási rendszerek, a jogbizonytalanság és számos más tényező a területileg elkülönülő régiók egyenlőtlen fejlődését vagy inkább visszafejlődését eredményezte. Voltak, amelyek stagnáltak, másokat viszont a csökkenő népesség vagy más okok arra készítettek, hogy egyszerűbben, alacsonyabb szinten, kezdetlegesebb módokon biztosítsák életüket, mint elődeik.

Barbár királyságok

A Kr. u. 476-ban megszűnt birodalmi rész (Nyugat-Róma) nem jelentette a birodalom megszűnését, hiszen annak keleti fele továbbra is változatlanul fennállt. A nyugati rész azonban a népvándorlás célterületeivé vált (részben a kelet-római államrész háritásának köszönhetően), ahol a barbár népek a gazdag területek kifosztásában felemelkedési lehetőséget láttak. Azonban éppen a rövid távú előnyyszerzés miatt nem gondolkodtak a hosszú távú haszonszerzés lehetőségében, hiszen valamennyi hadakozó fél a vagyon megszerzésének legitim és eredményes módjának tartotta a háborút és a vele járó erőforrások megszerzését. Amikor az egymással versengő törzsi államalakulatok egymás ellen is háborút viselnek, az nem csak folyamatos létbizonytalanságot eredményez – szemben a pax romana korábbi állapotával -, hanem a hosszú távú befektetéseket is lehetetlenné teszik. Így az V. századi Nyugaton a római közigazgatás és gazdaság romjain átmeneti sikerrel eredményes barbár királyságok (osztrogót, vizigót, vandál, burgund, frank, stb.) időszaka valóban a sötétség, a nyomorúság kora volt a korábbi időszakokhoz képest. A lakosság 95%-a által végzett földművességet nem kellő kockázatkezeléssel támogató kormányzat mindig gyors hanyatlásra volt ítélve, hiszen sem gazdasági ereje, sem társadalmi támogatottsága tartósan nem maradhatott fenn egy olyan intézmények, amely a többség rovására tartotta fenn hatalmát (láthatjuk a mai újlatin nyelvek elterjedési területén, hogy a colonusok leszármazottainak, a földműves többség nyelve maradt fenn napjainkig, a frankok kivételével a fentebb említett népek beolvadtak)..

Kelet-Róma

A tévesen manapság „bizánci” néven emlegetett birodalom (a kifejezés XVI. században jön létre, a „bizánciak” sosem nevezték magukat ezen a néven, ők „rhomaiosz”-nak, azaz rómainak nevezték magukat) sokkal sikeresebben állt ellen a barbárok rohamainak. Ennek oka egyrészt a térségnek a korabeli Nyugathoz képest magasabb fejlettségi szintje, kézművesipara, kereskedelme, szilárd közigazgatása, jobb védhetősége mellett a Birodalmat irányító politikai elit gondolkodásában rejlik.

Itt a Nyugattal ellentétben nem következett be a vidék és a város egymástól való elszakadása, mert a külső támadások nem tették tönkre a birodalom belső fejlődését. Kelet-Róma nagyon taktikusan hol hadat viselt a könnyűfegyverzetű ellenséggel szemben, hol tulajdonképpen védelmi pénzt fizetett nekik azért, hogy fennmaradjon a béke állapota. Ily módon a „pax romana” továbbra is biztosíthatta a gazdaság fejlődését.

A kelet-római fejlődés – és a nyugati félét, csak ellenkező előjellel – azt támasztja alá, hogy a háborús konjunktúra sokkal kockázatosabb, aránytalan jövedelem-eloszlást eredményez, és rövidebb ideig tartó, mint a békés fejlődés nyújtotta lehetőségek.

A kelet-római pénz- és hitelrendszer

A latin és a hellenisztikus görög bankrendszer közös öröksége jött létre a keleti birodalomrészben. A trapeziták, a görög nyelvű bankárok fejlett hitelügyleteket bonyolítottak egymás közti elszámolásaikban, és ügyfeleikkel egyaránt. A görög világ belső stabilitását a pénzügyi rendszer stabilitása biztosította. A solidus (nevében rejlik legfőbb jellegzetessége, azaz, hogy szilárd, vagyis értékálló) nemcsak teaurációs vagy elszámolási egységként működött, hanem a tagolt pénzrendszer döntő fontosságú számítási alapja volt. A közel hét évszázadon át értékét (súlyát és karátját) tartó aranypénz (más néven nomizma) ezer ezüst denarioszt ért (a denarius a római birodalomban jelent meg görög mintára, Kr. e. 269-ben, az érmére Héra latin megfelelőjét, *luno Moneta* nevét írták – ebből terjedt el az angol *money*, vagy a „monetáris” kifejezés).

Adók Kelet-Rómában

Az államkincstár bevételei a nyugati részhez képest összehasonlíthatatlanul jelentősebbek voltak. Diocletianus uralkodásának idején a keleti birodalmi rész adóbevételei a birodalom többi három részétől származó összeg felét tették ki (9,4 M solidus a 18 M-ból), ez Kr. u. 215-ben már 22 M solidust tettek ki! A birodalom Kr. u. 555-ben, amikor a legnagyobb kiterjedését elérte Iustinianus uralkodása alatt, összesen 28,8 M solidus bevételt számolhatott. A perzsa (szasszanida) birodalommal, majd az arabokkal folytatott háborúk azonban megroppantották a birodalom gazdaságát és 775 körül az adóbevételek drasztikusan visszaestek, 1,8 M solidusra. Majd csak a nagy egyházszakadás idejére nő meg újra az államkincstár bevétele, 6 M solidus körüli összegre – látható azonban, hogy ez már nem tudta biztosítani ugyanazt a gazdasági hatalmat és katonai védelmi potenciált, mint félezer évvel korábban (ne feledjük, a solidus értéke továbbra is változatlan!).

A keleti Róma bukása

Annak ellenére, hogy a birodalom a VII. századtól kezdve folyamatosan háborúkat vív a barbár támadókkal, belső feszültségek is megviselik (a kocsihajtók szurkolótáborának összecsapása, a Nika-felkelés polgárháborút eredményezett). Az uralkodók ezért a birodalom kényessé vált egyensúlyának megőrzése érdekében adókat, ajándékokat vagy váltságot fizettek a különböző támadóknak (bolgároknak, avaroknak, araboknak, stb.), ezzel vásárolva meg a békét. Noha ez kisebb teher volt, mint a hadikiadásoké, amelyek egyébként védekező jellegű háborúk lévén nem haszonnal, hanem kárenyhítéssel kecsegtettek, a gazdaság így is súlyos veszteségeket könyvelhetett el. A solidusok ellentételezés nélküli kiáramlása a birodalomból az aranykészlet lecsökkenését, a kereskedelem visszaesését és inflációt eredményezett. A pénzen vásárolt béke az ugyanakkor párhuzamosan fenntartott hadsereg, hivatalnokréteg és az államegyház költségeivel összességében túlságosan nagy súlyt jelentett. A hadsereg pénzben kifejezhető költségei mellett ugyanis szállítmányozási és természetbeni ellátási kötelezettség is terhelte a vidéki lakosságot; illetve az utak és hidak karbantartási költségei címén szedett adók is hozzájárultak az adóterhek növekedéséhez. Egy szűkülő gazdaságban a kormányzat részéről az adók növelése logikusnak tűnő lépés ugyan, hiszen ezzel tudja a költségvetés bevételi oldalának csökkenését ellensúlyozni, ámde már igen rövid távon fenntarthatatlan fiskális politika lesz. A birodalom az iszlám terjeszkedésével először még viszonylag

sikeresen száll szembe (a bagdadi arab kalifátussal), de a szeldzsuk törökök ellen már nem lesz sikeres, és pedig részben azért nem, mert a muszlim világi hatalom alacsonyabb adóterheket ígér az ortodox vallású görög lakosságnak. Számos város ezért nem áll ellen a terjeszkedésnek, s így erodálódik a birodalom területe. Mindezt csak tetézi a nyugatról érkező keresztetek vallási és nyereségvágyból elkövetett támadása, amely sikeresen darabolja fel mintegy fél évszázadra a birodalmat négy nagyobb egységre. Mire a magát a kelet-római birodalom jogutódjának tartó Nikaiai Császárság részlegesen helyreállítja a birodalmat a XIII. század végére, a keleti területeken számtalan veszteséget szenved el. Az ily módon megkisebbedő állam költségvetése arányosan zsugorodott össze, és bármily jelentős volt Konstantinápoly gazdasági szerepe, ez nem tudta ellensúlyozni a folyamatosan növekvő bevételkiesést. Így a kelet-római birodalom végül nem tudta érdekeit megvédeni a terjeszkedő muszlim birodalommal szemben (1453-ban esik el Konstantinápoly, az utolsó birodalmi területek 1456-ban kerülnek török kézre).

A Mediterráneum „szétesése”

A nyugat-római birodalom Kr. u. 476-ban bekövetkező bukásával a római birodalom ugyan nem szűnt meg – az identitásában, jogrendjében, intézményeiben, egyebekben jogfolytonosan fennmaradt 1456-ig –, de a Földközi-tengerre épülő birodalom egysége visszavonhatatlanul felbomlott. A barbár államalakulatok nyugaton instabillá tették a térséget, ahol emiatt a tengeri kereskedelem lehanyatlott. A déli területeken az arab-kabil-berber iszlám vetette meg a lábát, és végül keleten a továbbélő Római Birodalom uralta a tengereket. Ez rivalizáláshoz, tengeri háborúkhöz, kalózkodáshoz, ezáltal a békés kereskedelem ellehetetlenítéséhez vezetett. A Mediterráneum hagyományos gazdasági munkamegosztása felbomlott, az egyiptomi gabona, a kelet-római iparcikkek már nem jutottak el évszázados piacaikra, ezáltal új gazdasági góccok, kereskedelmi útvonalak, és ennek következtében új, ám jóval kisebb volumenű munkamegosztási rendszerek jöttek létre a térségben. Ez a válság az adott keretek között, a mediterrán paradigmán belül nem volt feloldható, ezt majd csak egy másik kereskedelmi útvonal kialakítása lesz képes felülírni.

A nyugati térség felemelkedése

Az észak-keleti irányból a Nyugat-Rómát előzőnlő germán törzsek részben törzsi vallásokat gyakoroltak („pogányság”), részben ariánusok voltak (Krisztus isteni természetét elutasító tévtant követtek), a frank törzs kivételével, akik katolikusok voltak. A frankok az ariánus osztrogót királyság által alávetettnek kezelt katolikus pápasággal kötöttek szövetséget, és a világi és egyházi hatalom összekapcsolódása – a kelet-római ortodoxiával ellentétben, amelyben az egyház a világi hatalom alávetettje – egy új társadalmi rend, a feudalizmus kialakulását eredményezte. A lehanyatlott városiasodás, az instabil politikai-közigazgatási rendszer, az önellátásra kényszerülő vidéki társadalom egy új együttműködési formát alakított ki: a hűbéri viszonyokat.

A karoling példa

A Kis Pippin által megteremtett frank birodalom, amely csak Nagy Károly alatt válik császársági rangúvá, rendkívül eredményes szervezeti struktúrával bírt. A kiemelkedően fontos egyházi befolyás ellenére a közigazgatási rendszer a birodalmon belül a legfontosabb feladatköröket világi előkelők hatáskörébe utalta, így jött létre a palotagrófság intézménye, amely a császári udvartartás biztosításáért volt felelős (ennek lesz majd a mai Rajna-Pfalz tartomány a feuduma, de ez az udvarnagyi béltóság terjed el a feudális világban, így Közép-Európában is – a magyar „nádor” kifejezés is innen ered, szláv

közvetítéssel). A birodalmat grófságokra és a határvidékeken örgrófságokra tagolta. A grófságok (a magyarországi latin nyelvhasználatban a comes, mint ispán – később 'gróf' értelmezéssel – és a comitatus, mint megye megnevezés 1844-ig hivatalosan fennmarad) élén a civil közigazgatásért felelős gróf állt, akinek a munkáját a vice-comes (vicomte) segítette. Több grófság katonai közigazgatását a dux végezte (ebből alakul ki a 'herceg' elnevezés). A határőrvidéken azonban a dolgok természetéből fakadóan a civil és a katonai közigazgatás nem vált el egymástól, ennek egyesített feladatait a stratégiai fontosságú területeken („Marcha”, azaz örgrófság) az örgróf látta el (Markgraf, marchese, marquis, stb.). Mivel a birodalom egy katonailag expanzív állam volt, gyakorlatilag minden évben vívott háborúkat. A karoling birodalom strukturális válsága éppen a terjeszkedés leállásából következett, amikor a hódítások híján a külső erőforrásokból érkező jövedelem kiesett. Ez 843-ban a birodalom hivatalos felbomlását eredményezte: Nagy Károly unokáinak Verdun-ben kötött szerződése felosztotta a birodalmat. A nyugati területeket Kopasz Károly, a keletieket Német Lajos, a köztes és déli területeket Lothar kapta (ennek emlékét őrzi Lotharingia megnevezése, míg a nyugati területekből a feudális francia királyság, a keletiből a német császárság alakult ki). A történelmi fejlődés szempontjából ugyanakkor legalább ekkora jelentőséggel bír a mindeddig királyi kinevezéssel betöltött hivatalok örökölhetővé tétele. 877-ben Quierzy-sur-Oise-ban tartott gyűlésen a tisztségviselők elfogadtatják Kopasz Károssal a tisztségek örökség útján és nem kinevezéssel történő betöltését. A gróf elsőszülött fia tölti be a vicomte-i címet, majd apja halála után a comes méltóságát öröklí, más tisztségeknél hasonlóképpen az elsőszülöttségi jog (primogenitúra) alapján öröklődnek a méltóságok. Ám amíg a karoling birodalomban ezekhez a kinevezésekhez járó megélhetés a tisztség viselésével kapcsolódott össze, innentől kezdve ez a birtok is örökletessé válik. Ez a nem személyi alapú birtoklás lesz a feudalizmus alapja.

A feudális rendszer

A feudális rendszerben a gazdaság alapvetően a mezőgazdasági termelés dominanciáját jelenti, csekély pénzforgalommal, helyette inkább természetben fizetett adókkal és járandóságokkal (az adón felül, eseti jelleggel fizetett egyéb hozzájárulások). A feudális viszonyokat főként a jogrendjével lehet leírni. Elméletileg minden tulajdon az uralkodóé, gyakorlatilag ez nem megvalósítható (szemben az ázsiai despotikus rendszerekkel), ezért az uralkodó a földek egy részének hasznát átruházza közfeladatokat (is) ellátó embereire. A tulajdon tehát változatlan marad, a haszon élvezete azonban átháramolhat másra. A haszonélvezeti jog örökletessé válva a családok gazdálkodását mintegy saját tulajdonú területeken biztosítja a továbbiakban (azaz, a birtok quasi tulajdonként viselkedik). A királyi hűbéres a saját hűbéresének már mint hűbérura, saját haszonélvezetű földjeiből jogosult átengedni hűbéri földek haszonélvezetét. Fontos, hogy a földtulajdon vagy annak haszonélvezete semmilyen más jószágéhoz nem hasonlítható (nem elrabolható, nem tehető tönkre, legalábbis abban az időben, stb.), így valójában a föld pusztá birtoklása semmilyen előnnyel nem jár a rajta lévő népesség hasznát hajtó munkája, illetve a birtokjog-használati jog-haszonélvezeti jog pontos definiálása nélkül. Az adott földterület absztrakt birtoklása valójában a közjavak egy részéből való részesedés kizárólagos joga, legyen szó itt akár a földesúrnak beszolgáltatott kilencedről, akár az erdőlési, vagy kocsmáltatási, őrletési vagy bármilyen egyéb jogról. Az egyes birtoktestek eltérő jogokkal voltak felruházva, így nem lehet sematizálni a birtokrendszert. A birtokosok elvileg a hűbéri láncolat logikus rendszerébe tartoztak, a valóságban azonban a nemesek több birtokot is igazgathattak, amelyek eltérő hűbérurakhoz tartoztak, így a birtokos nemest akár több hűbérúrhoz is köthette vazallusi kötelék. A hűbéri esküvel kötött kapcsolat lényege az úr szolgálata fegyverrel, tanácsadással egyfelől, védelemmel és igazságtétellel másfelől (ebből a rendszerből fejlődik ki majd az úriszék intézménye,

amely jogot ad a földesúrnak, hogy a birtokain élő parasztság peres ügyeiben döntsön). A hűbéri rendszer bonyolultságára jellemző, hogy akár szuverén uralkodók is lehettek egymás hűbéresei bizonyos birtokoknak köszönhetően (az angol király, Henri de Plantagenet így lesz majd franciaországi birtokai miatt a francia király, VII. Lajos hűbérese – ez vezet majd egyebek mellett a százéves háborúhoz).

Beneficiumok

A feudális birtokrendszerben sajátos jogállású volt az egyházi rend kezelésében lévő birtok (beneficium). A generációkról generációra öröklődő, de a család kihalásával vagy más okból a királyra visszaháramló világi feudummal ellentétben az egyházi birtokok nem természetes, hanem jogi személyek kezelésében voltak, ennek következtében a tulajdonos sosem „halt ki”, így ezek a birtokok a javak folyamatos körforgásából kivonódtak. Ennek okán az Egyház kezén egyre több és több birtok halmozódott fel, melyeket a világi birtokosok nem hűbéresüknek, hanem a helyi egyháznak hagyományoztak, például végrendeletükben. Így a rendelkezésre álló, újraosztható földbirtok aránya egyre csökkent. Ugyanakkor fontos figyelembe venni azt is, hogy az Egyház nem egy egységes jogi személy formájában jelent meg a korabeli társadalomban, hanem a szerzetesrendek, illetve a nem szerzetesrendi, hanem világi (szekuláris) egyház káptalanjai, esperesi kerületei, püspökségei, stb. különálló egyházi jogi személyek voltak, amelyek többé-kevésbé önállóan gazdálkodtak.

A feudális birtok

Az adott birtokon a földesúr rendelkezésére álló föld több részre volt osztva. Az egyik rész a művelésre nem alkalmas erdőségek, amely építő- és tüzelőanyagként szolgált a birtokost és a birtok népét. A földterület más részei, amelyek szintén alkalmatlanok voltak a föld művelésére (utak, mocsarak, lápok, tavak, patakok, stb.) általában szolgálmi jelleggel vagy közjavakként szolgáltak. Megjegyzendő, hogy a IX. századtól kezd elterjedni az édesvízi haltenyésztés és halgazdálkodás, a bencés kolostorok példája nyomán, ezáltal biztosítva az állati fehérjebevitel alternatív módját. A fennmaradó terület öt további részre oszlik: egyrészt a lakóterre (falu portái, földesúri lak), másrészt a földesúr magánföldjére (allodium, vagy majorság, amelynek teljes bevétele a földesúré); harmadrészt szántóföldekre (melyeket a parasztcsaládok művelik és amelynek egy tizedét az Egyház, második tizedét – a kilencedik tizedet, azaz a kilencedet – a földesúr kapja); negyedrészt a legelők és kaszálókra; ötödrészt a viszonylag hamar kialakuló ugarföldekre. Ez utóbbi a pihentetett föld, amely másodévente kerül művelés alá, hogy ezáltal a vadon termő növények zöldtrágyája visszapótolja a szükséges nitrogént és egyéb anyagokat, amely a földművelés során korábban kivonódott a talajból. A mezőgazdasági munka során ugyanis az elvetett gabonamagvak a talajból kivont tápanyagokból építik fel a termés mellett a kalászt, a szarát és a növény további részeit, amelyet a gyökérzet kivételével a földművesek eltávolítanak a földről. Így visszapótlás nélkül a földek egy idő után hanyatló eredményességű termésátlagot produkálnak. Ez különösen igaz lesz a talajzsaroló növények esetében, amelyek majd csak a középkor után terjednek el Európában. A mérsékelt égövön pedig a kaszálók mérete az állatállomány függvénye volt. A téli időszakban ugyanis az állományt istállóknak kellett tartani, ott kellett etetni, amit akár az aratásból visszamaradt szalma, akár a kaszálókön levágott széna biztosított.

Mezőgazdasági „forradalom”

Az európai mezőgazdaság jelentős változásokon megy keresztül az ezredforduló után: mindenekelőtt meg kell említeni a ló igásállatként való megjelenését, illetve a nyakhám, majd a sokkal jelentősebb

erőkifejtést lehetővé tevő szügyhám elterjedését. A korábban egyszerű keményfa ekék helyett megjelennek a vaspapucsos faekék, majd – a korszak végére – a teljes egészében vasból készült, kerekes nehézkek. A kevés gabona őrlésére alkalmas kézimalmokkal szemben elterjednek az alulcsapó, majd a felduzzasztott vizet a lapátkerekre felülről eresztő felülcsapós vízimalmok. Az állati eredetű trágya felhasználásával, majd a kétéves pihentetéssel (ugaroltatás) egybekötött zöldtrágyázásos eljárással, végül a háromnyomásos, nitrogént megkötő veteményeket is tartalmazó vetésforgó elterjedésével jelentősen javították a talaj minőségét. Mindezekkel az állatok takarmányozása és maga az élelmiszertermelés is változatosabbá vált. Új eljárások jelentek meg főleg a tejtermékek feldolgozásában, illetve az alkoholfélék készítésében. Érdemes megemlíteni a szerzetesrendek sörfőzési újításait és a Dom Pérignon apát nevéhez fűződő pezsgő feltalálását. A termelési folyamatok összetettebbé, strukturáltabbá váltak, ami a munkamegosztás kialakulásához vezetett. Megjelentek a szőlészetre, majd a gyümölcsészetre szakosodott rétegek, az erdőgazdálkodók, a molnások, a tengerparti területeken a halászat önálló tevékenységgé vált (miközben a kontinens belső területein az egyházi étrend biztosítása érdekében elterjedtek a halastavak, valamint megnövekedett az édesvízi halászat is). A munkamegosztás növekedésével a javak elosztása és forgalma is fejlődött, ami természetes módon eredményezte az ipar és a kereskedelem mellett a pénzgazdálkodás fellendülését is. Mindez a differenciált tevékenység hozzájárult ahhoz, hogy a középkori kultúra is (a sztereotip „sötét középkor” kifejezéssel ellentétben) gyorsan fejlődött és meglepő változásokon ment keresztül 476-1492 között.

Földjáradékból származó jövedelem

Összességében megállapítható, hogy a földterület elsősorban nem méreténél, hanem termőképességének arányában jelentett értéket (számított természetesen a földrajzi elhelyezkedése, a piacoktól való távolsága, stb.). A feudalizmus azért vált fenntartható rendszerré, mert az önellátást rendszerré szervezte és a földművelésből származó csekély és kockázatos hasznot más célokra tudta felhasználni. A feudalizmus a kereskedelemmel, de akár a kézművességgel szemben is a mezőgazdaságot tartotta a megélhetés fő forrásának (jellemző módon a városiak is folytattak mezőgazdasági tevékenységet, pl. a budai polgárok szőlőgazdálkodása elég jól dokumentált). A kereskedelem óriási haszonnal, ámde hatalmas kockázattal járt: a regionális kereskedelem nem hozott jelentősebb hasznot ahhoz képest, hogy milyen értékeket közvetíthetett a távolsági kereskedelem. Csakhogy a távolsági kereskedelem vagy közvetített volt, így a közvetítő kereskedelem felhajtotta az árakat, vagy közvetlen volt – mint azt például a Selyemút karavánjai is bizonyítják -, ami rendkívüli hosszadalmassága mellett számtalan kisebb-nagyobb kockázatot jelentett. Az ily módon az európai piacokra kerülő termékek ára végül olyan magas volt, hogy azokat csak luxuscikként, csak a legfelsőbb rétegek engedhették meg maguknak, ami nem a kereskedelem bővülését eredményezte. A földművelés ezzel szemben csak a létfenntartást volt képes biztosítani azok számára, akik a termelésben részt vettek. A kilenced, melyet a földesúr, illetve a tized, amelyet az Egyház számára szedtek, valójában csak olyan terményjáradék volt, amelyet fel kellett élni. A korábbi – római –, vagy a későbbi korok adójához képest ez az adó – természetéből fakadóan – nem volt egyik évről a másikra átvihető, azaz tezaurálható. Az államkincstár tehát csekély pénzbeli bevétellel, ám annál több terményjáradékkal rendelkezett, amelyet megfelelő célokra kellett fordítani. Ez eminens módon a hadsereg felállítását jelentette; azét a testületét, amely az uralkodó (alsóbb szinteken a hűbérúr) fegyveres kíséretét jelentette. A korai időszakokban az is gyakran előfordult, hogy az uralkodó annak érdekében, hogy a saját magánbirtokainak (melynek mintájára jöttek létre a majorsági földek) hasznát lássa, rendszeresen meglátogatta udvartartásával azokat és az ott felhalmozott javakat felélte. A

későbbiekben a földesurak a király jóváhagyásával ezekből a jövedelmekből várakat építettek. Az építőanyag ugyan rendelkezésre állt, de a szakmunkát vagy a segédmunkát a földesúr a kötelezően végzendő ingyenmunka, a robot intézményére hivatkozva a saját parasztságával biztosította. Az ilyenkor felmerülő költségeket a munkások élelmezése jelentette – ezt is a földjáradék biztosította. A föld eltartóképesége arányában változhat tehát azoknak az aránya, akik a termelői folyamatokban nem vesznek részt és ez biztosíthatja a közigazgatás, a kultúra vagy más területek fejlődését, természetesen a gazdaság más ágazatai, mint a kereskedelem, vagy a kézművesipar mellett.

Kézművesipar a feudalizmusban

A középkor gazdasága alapvetően keresleti alapú volt, azaz nem kínálati alapú, mint napjaink fogyasztói kultúrája. Nem volt tömegtermelés, ennél fogva készletezés, sem konfekcióáru, sem reklámtevékenység – a rendelkezésre álló erőforrásokat optimális módon igyekeztek kiaknázni. Így például kockázatcsökkentő módon inkább dolgoztak megrendelésre, mint készlet gyártására, ami természetesen jelen volt a fazekasiparban, vagy a fémműves mesterségekben. A gyártási folyamatok a társadalmi fejlődés függvényében specifikálódtak és váltak el egymástól különálló ágakra. A kézművesipar olyan cikkek gyártására szakosodott, amelyeket vagy a városi lakosság fogyasztási igényeihez kellett-lehetett igazítani; vagy amelyeket a vidéki lakosság maga nem tudott előállítani. A középkori – és korai újkor, de Európa középső és keleti felében még a legújabb kor elején is tetten érhető – önellátás a vidéki lakosság esetében a kézművesipar nagy részét gyakorlatilag szükségtelenné tette. A paraszti társadalom az élelmiszertermeléstől és –feldolgozástól kezdve, a mindennapos használati eszközökön át – bútorok, szerszámok, öltözetek, lábbelik, a korai időszakban még az edények is – egészen a lakóépületek felépítéséig minden munkafolyamat ellátására képes és alkalmas volt, ami részben szűkös pénzügyi adottságaiból fakadt, részben abból, hogy a rendelkezésére álló csekély erőforrásokból fölöslegesen nem költött arra, amit maga is előállíthatott. Mivel nem vett részt a javak körforgásában, a parasztságnak nem, vagy alig volt pénzforgalma, emiatt nem volt képes megfizetni azokat a szolgáltatásokat, amiket a szakosodott ipar képes volt biztosítani a piac többi résztvevője számára.

A céhes ipar

A Nyugaton gyorsabb, Közép-Európában lassabb ütemben növekvő városi lakosság fogyasztási igényeit a legkorábbi idők óta a betelepült kézművesek szolgálták ki. A városi kézművesek a XIII. századtól kezdve céhekbe (gildékbe, Zunft-okba, métiers-kbe vagy latinul corporatio-kba) tömörültek. A céhes rendszer az adott városban az azonos szakmában dolgozók számára jelentett egy érdekképviseleti lehetőséget, ezen fölül azonban a céh több más funkciót is biztosított. Egyrészt standardizálta a munkafolyamatokat, és biztosította a minőséget. Másrészt a céh szabályozta a munkavégzés feltételeit, a munkavégzés idejét és ezáltal szociális funkciókat is betöltött. Ez azt is jelentette, hogy a céhtagok a belépéskor bizonyos tőkerésszel kellett rendelkezzenek, amit a társládába befizettek. Ezt rendszeresen gyarapították és munkaképtelenség, vagy halál esetére a céhláda biztosította a volt mester hozzátartozóinak megélhetését, egy bizonyos mértékig. A céhek a város védelmében közösen léptek fel (védelmi egységeik emlékéért őrzi a budai vár Halász-bástyája, vagy a Szabók bástyája Kolozsvárott); de vallási testületként is megjelentek az egyházi ünnepek alkalmával (saját zászlóik alatt vonultak fel, saját ünnepeik voltak a megfelelő védőszent ünnepnapján, stb.). Azaz a céhek közösségek voltak, amelyek a hétköznapoktól az (egyébként a keresztény középkorban egyre bővülő számú, úgynevezett „dologtíltó”, azaz pihenő) ünnepnapokig az élet teljes egészét átfogták. A céhek a

városokban, cégérük alapján azonosítható üzleteikben a felvett rendelés alapján dolgoztak, a céhtagok saját klientúrát építettek ki és a munkafolyamatokat nem bontották meg, azaz mindent a mester csinált. Ez garantálta a munka magas minőségét. A céh minőségbiztosítási rendszerének részét képezte a peregrinatio, azaz a céhlegények világjárása. A céhben a mester keze alá dolgoztak a legények, akiknek a munkáját az inasok segítették. Ez a hármastagolás tette lehetővé az emelkedést a szakmában és a megélhetésben. A legénynek, ha befejezte tanulmányait, mestermunkát, azaz remekművet, vagy remeket kellett csinálnia („remekelnie kellett”), s aki akár mesterségbeli tudás híján, akár az egyéb előírt követelmények nem teljesítésével nem tudott a céh tagjává válni, az kontár lett. A kontárok a városokban nem kaphattak működési engedélyt, hiszen ott a céheknek volt monopóliuma, ezért a vidéken próbáltak megélni, értelemszerűen alacsonyabb minőségű és ebből következőleg olcsóbb termékekkel.

Városok

A feudális rendszer logikus, alá- és fölérendeltségi láncolatok hálózata. Ebben speciális helyzetet foglalnak el a testületek, amelyek nem egy hűbéri láncolat végén helyezkednek el, hanem kiváltságaik révén vagy önigazgatásra, vagy valamely főbb méltóság közvetlen védnökségére kaptak jogot. A jogászok (egyházjogászok és világi jogászok) XI. században kialakuló universitása lesz a későbbi egyetemek mintája: egy olyan testület, amely tagjait maga választja, tagjai fölött a főbenjáró ügyek kivételével jogosult ítélkezni. Az ehhez hasonlító céhek szintén kivételt képeznek. Akárcsak a városok, amelyekben ezek a testületek tevékenykedtek. A városi szabadságok Európában régióként és koronként is igen változatosak, de az egyetemekre jellemző kollektív és személyes jogok tiszteletben tartása mellett az adófizetés sajátosságai is meghatározóak. Az egyetemek ugyan nem fizettek adót, mivel egyházi testületekhez hasonló jogállásra tettek szert, de a városlakók igen. Ami a számukra előnyös volt, az az, hogy a város gyűjtötte össze az adót, és egy összegben fizetett a hűbérurának – ez lehetővé tette a méltányosság gyakorlását egyedi esetekben, illetve a város testületileg leróta az adót évente egyszer, és nem kényszerült újabb terhek fizetésére a későbbiekben. A városok bizonyos esetekben olyannyira megerősödtek – főként a kereskedőcéhek nagy bevételeinek köszönhetően -, hogy akár politikai vagy katonai szövetségeket is létrehozhattak (pl. Hanza-városok, bár ez a közel kétszáz várost tömörítő szervezet formálisan csak 1367-ben jött létre). Az ily módon privilégiumokkal védelt, a király, császár, püspök, érsek közvetlen védelmét élvező városok tehát egyre több vagyont akkumuláltak és váltak a későbbiekben a fejlődés főszereplőivé. A városok eleinte kis létszámú lakossága kezdetben alig néhány százaléka volt a teljes népességnek, csak a XIX. század közepén fordul majd meg ez az arány úgy, hogy több ember lakik a városokban, mint a vidéken. A szabályt erősítő kivételből egyre szélesebb kör tartozott ebbe a kategóriába, a városok fontosabb piacok lettek, mint a királyi-császári-főnemesi-egyházi udvartartások, ami anyagilag megerősítette ezeket az intézményeket, jogukat kiszélesítette és ezáltal mindenki számára kívánatosabbá tette az ott megvalósítható életformát. Egyes városok önállóakká váltak és a szuverén államiság fokára is eljutottak (Genova, Velence – utóbbi a Mediterráneum partvidékének és szigetvilágának igen jelentős részét betagozta a köztársaság közigazgatásába), kiemelkedő esetekben birodalmak sorsát befolyásolni képes erőkké váltak. A város ugyanis stratégiai fontos kézművesipart és nagy létszámú lakosságot koncentrált, emiatt jelentős piacot képezett és ebből jelentős bevételt termelt, mivel a nagy létszámú lakosság magas jövedelmét megadóztatva a mindenkori uralkodó fontos hatalmi bázisra tett szert a hűbéri eskü révén.

Az Egyház

A feudális társadalmat alkotó három rend közül két kiváltsággal rendelkező volt, az egyik a világi nemesség, a másik az egyházi rend. A kiváltságok közé tartozott az öngazgatás joga, a saját bíróság felállítása és az adómentesség. Az egyházi rend esetében ez azt jelentette, hogy a beneficium teljes haszna, azaz mindkét tized az Egyházné; valamint, hogy az egyházi jogi személy által végzett egyéb jövedelemszerző tevékenység továbbra is adómentes marad. Márpedig a búcsújáró helyek, az egyházi védelem alatt álló vásárvárosok, a különféle liturgiák biztosítása, a hiteles helyek fenntartása és más tevékenységekért szedett térítés díja teljes egészében az adott egyházi szerv saját bevétele volt.

Szerzetesközösségek

A szerpapság által irányított közösségek (eleinte monasztikus rendek, majd a XIII. századtól kezdve koldulórendek is) önállóan gazdálkodó egységek voltak, Nursiai Szent Benedek előírásai (regulája) alapján, amelynek vezérelve a bencés rend ma is érvényes jelmondata: „Ora et labora”. A szerzetesi közösségeket az apát vezette, az általa elrendelt munkák alapján működött a kolostor. A területi elv alapján szerveződő egyházi struktúrákból ezek a területek és közösségek ki voltak véve (exempt területek), ahhoz a világi egyház előjáróinak semmiféle közük nem volt. A kolostorok jó példái az önfenntartó gazdasági rendszereknek, ahol a populáció állandóságát a környezet arányos terhelése biztosíthatta. Amennyiben azonban túl sok jelentkező kérte felvételét, a kolostor különböző donátorokhoz fordulva filiákat hozhatott létre, ezek a leánykolostorok pedig az apát, vagy főapát irányítása alatt álltak. A koldulórendek eleinte csak a városi lakosság adományából tartotta fenn magát, ám a XIV. század elejétől kezdve ugyanúgy birtokadományokat kezdtek felhalmozni, mint a monasztikus rendek.

Lovagrendek

Az egyházi renden belül sajátos közösségeket alkottak a lovagrendek, amelyek nem feltétlenül harcoló, hanem betegellátó tevékenységet folytattak (ispotály, azaz a mai kórház), zarándokházakat tartottak fenn és védelmezték a zarándokokat és a szent helyeket. A különböző, XI. század végén létrejött lovagrendek közül (teuton lovagrend, johannita rend, stb.) a legjelentősebbé a templomos lovagok rendje vált. A rend nem csak azzal tűnt ki a többi közül, hogy a legtávolabbi tartott ki a Szentföld védelmében, hanem a többiekhez képest sokkal erősebb anyagi bázissal rendelkezett. Ez részben a háborús tekintélyükből, részben műveltségükből (kötelező volt az arab nyelv elsajátítása a lovagok számára), részben gazdasági helyzetükből fakadt. Mivel a Szentföldön az európai típusú feudális gazdálkodás az éghajlati viszonyok miatt kevésbé volt lehetséges, a rendnek más megoldásokra volt szüksége, hogy jövedelmet teremtsen a maga számára. Ezért tehát kereskedtek, illetve hiteltevékenységet folytattak. Ily módon rengeteg vagyont halmozódott fel a kincstáraikban, ami a kényszerű Európába költözést követően a rend több mint 700 közösséget hozott létre – nagyobb részét Franciaországban -, és ezek egymás között bonyolult elszámolású pénzügyi műveleteket bonyolítottak le. Ezzel lehetővé tették, hogy a korábbiaktól eltérően ne csak a muszlimok vagy zsidó kereskedők, hanem keresztények is bankárokká válhassanak – az Egyház ugyanis tiltotta a hitelkölcsönzésből származó kamat intézményét, emiatt a katolikus népesség nem volt különösebben érdekelt a nagyobb volumenű tranzakciók biztosításában. Ezzel a templomosok váltak a keresztény Európa bankáiraivá.

Világi egyház

A világi egyház, mely plebániákból, azokból épülő esperesi kerületekből, és az azokból álló egyházmegyékből épült fel, alapvetően a világi – nem kiváltságos – hívek tizedéből és adományaiból

tartotta el magát. A helyi szinten a pap megélhetéséről a hívek maguk gondoskodtak, a különböző alkalmakkor szerzett pénzdományok felhasználásáról azonban a püspök vagy az érsek döntött. Ezen felül a világi egyház a különféle jogok (örletés, kocsmáltatás, vásártartás, stb.) megszerzése révén is felhalmozhatott vagyont, a világi nemességhez hasonló módon, csakhogy itt nem a család, hanem az egyházi jogi személy képezte a gazdálkodás alanyát. Az Egyház ugyanakkor ingatlanadományokat is szerezhetett, mégpedig oly módon, hogy a világi nemesség, lelki üdvössége érdekében, az Egyház számára ajánlott fel különböző földterületeket, amelyeknek a haszna innentől kezdve kikerült a javak örök körforgásából, és „holtkézi birtokká” vált (mert az elhunyt akaratának megfelelően tartották az egyházi kézen ezeket az ingatlanokat, és azok innentől kezdve a néhai nemes végrendeletéből kifolyólag sérthetetlen módon tartoztak az Egyházhhoz). Ennélfogva a birtok a világiakkal szemben egyre csak koncentrált, mert nem lévén örökös, illetve örökösök, akik között a vagyont osztani kellett volna, a jogi személy mindig egyben tudta tartani a birtokot. A mindenkori királyoknak tehát súlyos strukturális gondot jelentett, hogy az évszázadok alatt egyházi (tehát holt) kézre kerülő vagyon tekintetében nem volt kilátása arra, hogy az valaha is visszatérhet az ő rendelkezésébe. A világi hatalom és az egyházi hatalom tehát nem csak a fizikai erőszak és a spirituális hatalom versengését, hanem két párhuzamos vagyoni struktúra versengését is jelentette. Ez középtávon magában rejtette e két hatalom konfliktusát is, és noha kezdetben az észak-itáliai városállamok szövetségének köszönhetően a pápaság még a császári hatalommal szemben is képes volt sikereket elérni, a helyi egyházak hamarosan a világi hatalom célpontjaivá válnak. Az uralkodó – mint például IV. (Szép) Fülöp francia király is – a fegyverek erejével a gazdasági hatalom birtokába tudott kerülni és innentől kezdve a világi hatalom monopolisztikussá válása visszafordíthatatlanná vált. Az uralkodók és az egyetemes Anyaszentegyház viszonyát az is megmérgezte, hogy a collectio-k alkalmával összegyűjtött pénzek, illetve a szintén pénzzé tett felesleg az egyházi tizedből kiáramlott az országból. Az eufemisztikusan „Péter-fillérek” néven emlegetett pénzt a lokális egyházak a római központhoz juttatták el, ezzel folyamatosan átirányítva a nemesfémek egy részét egy, a király ellenőrzésén kívül álló gazdasági-hatalmi centrumba. És noha az uralkodók pénzügyi döntései igen gyakran irreálisnak tünnek, a jog csorbításaként felfogott nemesfém-kiáramlás logikus veszteség-értelmezés volt (az uralkodók számos esetben óriási összegeket költöttek mai ésszel igazolhatatlannak tűnő beruházásokra, például szentek ereklyéinek megvásárlására – II. András magyar király, kereszties hadjárata során több tízezer arany értékben vásárolt relikviákat).

Egyházi birtokok lakossága, egyházi városok lakossága

Meg kell említenünk még a paraszti és városi társadalmat, amely egyházi birtokon vagy annak védnöksége alatt élt. Ezek a társadalmak általában szabadabbak voltak, mint a világi birokokon élők, mivel az egyházi tulajdonos hosszú távú stratégiájába beletartozott az is, hogy az ott élők számára legyen előnyösebb a helyzet, mint a világi birtokokon élve; illetve nem háborgatták rivális földesurak a lakosságot, sem pedig örökösödési viszályok nem dúlták fel az itt élők életét. Ettől eltekintve természetesen voltak érzéketlen személyek is (mint pl. Lépes György erdélyi püspök), aki visszaélt a helyzetével, de általában véve az egyházi birtokokon élők életminőségi mutatói jobbak voltak, mint a – többségében világi – sorstársaiké. Peres ügyekben az egyházi bíróság ítélkezett, ami enyhébb ítéleteket hozott, mint a világi hatalom bírósága. A városokban élő kézművesek céhei sokkal inkább hangsúlyozták confraternitas-jellegüket, mint a szabad királyi vagy császárvárosi társaik. A püspöki-érseki székhelyek által megszerzett jövedelmek és javadalmak lehetővé tették, hogy a püspökök munkáját segítő káptalanok (capitolium) jöjjenek létre. A káptalan tagjai, a kanokok az egyházmegye, vagy akár a világi adminisztráció intézését végezték, természetesen lelkipásztori tevékenységet is

végezve. Az általuk fenntartott intézmények – főként iskolák – és saját fogyasztásuk révén a városok gazdagságát mindenkor növelték. Nem meglepő, hogy az egyetemek vagy érseki, esetleg püspöki székhelyeken jöttek létre, esetleg közvetlenül az illetékes megyéspüspök jogi és anyagi támogatásával. A hallgatók közössége növelte a kereskedelem és a szolgáltató ágazatok jelentőségét (ma is látható a párizsi Quartier Latin profilján az egykori gyökerekből táplálkozó vendéglátóipar dominanciája).

A templomosok bukása

A rend a szárazföldi hitelügyletek legfontosabb képviselőjeként a XIII. század végére elért hatalma csúcsára. A királyok és császárok, egyházi és világi méltóságok, kereskedők és testületek pénzügyeit intézték. Ám a nagy befolyás, a vagyon legalább annyira vonzó célponttá tette őket, mint az, hogy sokan tartoztak nekik. A rend feloszlásában egyértelműen szerepet játszott a rivális világi egyházi struktúra is, amely szintén hátrányt szenvedett amiatt, hogy a népszerű szerzetesi közösség, a lovagrend jóval több donatio-hoz jutott hozzá, mint a világi egyház. A ma már egyértelműen hamis vádak alapján kivégzett rendtagok azonban a kincseknél sokkal fontosabb dolgoknak is a birtokában voltak: autentikus ereklyéket őriztek (egyes feltételezések szerint a ma Torinóban őrzött leplet is), vagy számos kereskedelmi útvonal létfontosságú információit.

Moneta és morál

A katolikus kereszténység – akárcsak az ortodox – a pénz kölcsönzéséből származó haszon szerzését kifejezetten tiltotta, már a legkorábbi időktől kezdve. A keresztény társadalomfelfogásban az emberi mindig megelőzi a dologit, ennél fogva a kamatszedés intézménye azért elfogadhatatlan, mert egyfelől effektív munka nélkül juttatja jövedelemhez a tulajdonost (a hitelezőt), másfelől visszaél a hitelt felvevő kiszolgáltatottságával, ami a méltányosság szempontjából igazolhatatlan. A kamatszedés hivatalos tilalma ellenére természetesen számosan voltak, akik mégis hasonló üzletekből éltek meg, mivel a hivatalos tanítást számos módon ki lehetett kerülni. Mint fentebb említettük, a muszlim és izraelita alattvalókra ez a tiltás eleve nem vonatkozott, azonban a keresztényeknek is lehetőségük volt arra, hogy a hivatalosan 0%-os kamat mellett eufemizáltan „ajándékokat” fogadjanak el, vagy bizonyos speciális esetekre hivatkozva kártérítés, elmaradt haszon, vagy más címen költségeket számítsanak fel a kölcsönzésért. A templomos lovagok, vagy a később felemelkedő Fugger-család (mely a mai napig létezik) ilyen alapon jutottak jövedelemhez. A flandriai vagy észak-itáliai bankárok (banchieri) egyre bonyolultabb technikákat alkalmaztak. Bevezették a váltót, ami a kölcsönügyletek egyik legbiztonságosabb formája volt, hiszen a követeléseket és tartozásokat így különösebb kockázat nélkül, egymás közötti elszámolásban lehetett érvényesíteni. A váltó pénzhelyettesítőként is szolgált, hiszen a váltóval bizonyított követelés átadható volt, ezzel a pénzszállítás kockázata csökkent. Az elszámolásokban – bár törvény tiltotta a tartalékalapból kihelyezett kölcsönök nyújtását – létrejöttek a folyószámla-tartozások, az utólagos elszámolásokkal. A váltókat egy idő után adták-vették, mint bármilyen más terméket, ezeknek a váltóknak az értéke a piaci törvényszerűségek szerint ingadozott, így kereskedelmi kockázat volt ezeknek a vásárlása és a követelés behajtása. Azonban még így is kisebb kockázatot jelentett ez a megoldás, mint a pénzermék vagy arany-, esetleg ezüstrudak utaztatása. Így a kereskedők is szívesebben adtak el hitelre, hogy aztán a bevételt újra áruba fektessék, és a valódi bevételt csak ennek eladása után realizálták (profit). A tartozások és követelések nyilvántartására használt kettős könyvelés rendszerét a genovai kereskedelmi jegyzékekben a XIV. században is megtalálhatjuk, de általánosan elfogadottá a Luca Pacioli ferences szerzetes által a XV. században kidolgozott változata vált. A kereskedők és pénzváltók kiállították a számlát (conto), amellyel a

tranzakciók jogszerűségét igazolták. A kereskedelmi vállalkozások hozták létre a commenda intézményét, amikor az egyik kereskedő tőkét bocsát egy másik kereskedő rendelkezésére, hogy az hajtja végre a beszerzést (a megosztott hasznon 75%-25% arányban a tőketulajdonos javára osztottak meg). A XIII. századtól kezdve alakult ki a vera società, amely több kereskedő társulásával végrehajtott vállalkozás volt, számos tevékenységgel és érdekeltséggel. A bérletek vagy biztosítások (pl. hajózási) igen fejlett rendszere alakult ki ebben a korban. A hitelrendszer ilyen fokú fejlettségét egyfelől a pénzszállítás költségei, kockázata és nehézsége, másfelől a forgalomban lévő folyton változó értékű, így váltási arányaiban is ingadozó, konkurens pénzügyi rendszerek és pénztípusok okozták. Mi több, a forgalomban lévő pénzek mellett léteztek elméleti, azaz csak elszámolásban használatos egységek is, mint a font vagy a shilling, amelyeket a középkor végéig nem is vertek. A solidust felváltó értékálló aranypénz, a firenzei florenus (azaz aranyforint) 1252-ben jelent meg, a velencei dukát 1284-ben, ez a két pénzérme univerzális fizető- és elszámolási egységgé vált a középkor végén, lehetővé téve a nagyrégiók közötti kereskedelmi ügyletek fejlődését.

Amint látható tehát, a hivatalos tanítás ellenére az egyházi tilalom nem túl jelentősen hátráltatta a pénzvagyon felhalmozódását, ezáltal késleltette a kapitalista gazdasági rendszer kialakulását.

Irodalom:

A középkori feudális gazdálkodásról bővebben lásd:

- Kula, Witold: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Gondolat, Budapest, 1985

Az egyházi gazdálkodásról és a katolikus egyház gazdasági gondolkodásáról:

- Schumpeter, Joseph A.: A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

IV. fejezet

A reneszánsz

A XIV. századtól kezdve a feudális gazdasági rendszer egyre gyorsuló ütemben alakul át. Azok a nézetek, amelyek szerint a feudális rendszer egyik fő jellemzője statikussága volt, mára megkérdőjeleződtek. A feudális rendszer ugyanis, noha hosszú időn keresztül nem volt kereskedelem- és pénz-domináns, a szükségek és lehetőségek határán kialakította a saját megoldásait, amelyeket technikailag tökéletesítve egyre dinamikusabb gazdasági növekedést produkált. A reneszánsz nem csupán az antik örökségnek a művészet-, esztétika és tudománytörténetből ismeretes újrafelfedezését jelenti, hanem a középkori európai civilizáció teljes átalakulását, a középkor alkonyát. A Kelet által megőrzött antik tudományosság, bölcselet és irodalom a XIII. századi – hagyományosan kárhozott – IV. kereszties hadjáratnak, valamint az Európába települt, a keleti világ ismereteit átmentő szerzetesrendeknek köszönhetően új ismereteket hozott magával. Ezek egy része kiegészítette a meglévő ismereteket, mások a tapasztalati úton szerzett ismeretek ellen szóltak, ami további vitákra és kutatásokra ösztönzött, például az orvostudományokban, a fizikában vagy a kémiában. Ez a racionális magyarázatokat kereső gondolkodásmód alakította át a későbbiekben az európai világot.

Új technológiák

A középkort jellemző alacsony gépesítettségi szint a XIV. századtól kezdve kezdett megváltozni. A manufaktúráis jellegű tevékenységek (textil- és posztóipar; illetve építőipar) egyre több újítást alkalmazott. A könnyűipari ágazatban egyes városok, sőt, régiók elkezdtek szakosodni, mint pl. Flandria vagy Lyon. Más területeken is bekövetkeztek újítások, mivel a középkori emberek a hagyományos történelmi interpretációkkal ellentétben egyáltalán nem idegenkedtek az új megoldásoktól. Így jött létre a pápaszem, vagy oculare, azaz a szemüveg; a mechanikus óra a napóra helyett; így találta fel a legendás Schwarz Berthold (Berthold von Lützenstetten, XIV. sz. első fele) a puskaort; majd a pistoiái kézművesek a lőfegyvereket; a hajósok és tudósok közös műve lett az asztrolábium és az iránytű; de a papírkészítést és később a nyomtatást is középkori emberek találták fel. A gótika, mint új építészeti megoldások rendszere, már a XII. századtól kezdve kezdte felváltani a román stílust, és a boltozatok új rendszere, a kupola pedig a reneszánsz idejétől kezdve terjed el. Az energiaátvitelben már a XI. századtól kezdve használták a félezer évvel korábban elterjedt alulcsapó vízikerek helyett a nagyobb nyomtatékú felülcsapó vízikereket, amely bonyolult áttétekkel képes volt nem csak őrlési, hanem kovácműhelyek fűjtatóinak működtetésére, fűrészelésre, zúzásra, keverésre, tömörítésre is. A XII. századtól kezdve használták a szélenergiát hasznosító szélmalomokat. A mezőgazdaságban az ugaroltatást felváltotta a háromnyomásos gazdálkodás, majd a nitrogént a talajba visszapótló növények ciklikus termesztésével a vetésciklus. Elterjedtek a súlylyal működtetett órák (és a nagyobb városokban a látványos órajátékokat kiemelő óratornyok épültek), az időt már nem a kolostorok, vagy a templomok harangjai jelezték. Ez új világot teremtett.

A fekete halál

Az 1347-ben kezdődő Nagy Pestisjárvány drasztikus hatást gyakorolt az európai társadalmakra. Az Ázsiából érkező fertőzés kereskedelmi útvonalakon jutott el Európába. A gócpont Közép-Ázsia volt, ahonnan Északnyugat-Indiából kiindulva eljutott az Oszmán Birodalom közvetítésével Szicíliába és

Marseilles-be (a későbbi orvostörténeti adatok alapján a nagy járványok szinte minden esetben Közép-Ázsia és Észak-India területéről indultak ki). A járvány a kedvezően alacsony szintű higiéniai körülmények között könnyen terjedt, mert a legyengült európai népesség ellenállóképessége csökkent. A század eleje óta megfigyelhető egy erőteljesebb lehűlés, ami miatt alacsonyabb termésátlagok jellemzik Európát; ezáltal az időközben megnövekedett népesség hirtelen élelmezés-ellátási gondokkal kezdett küszködni. A Nyugat-Európában megnövekedett városi népesség összezsúfolódott, itt az élelmezési problémák hamarabb jelentkeztek, mint vidéken, a fertőzés is könnyebben terjedt és nagyobb populációt érintett. Ezért a pestisjárvány valójában Európa sűrűbben lakott területeit tizedelte meg, bizonyos területeken a lakosság fele is elpusztult. A kereskedelmi hálózatokba kevésbé bekötött területeken, mint Baszkföld vagy Lengyelország, a járvány nem is jelent meg (Magyarországon a járvány csekély hatását többek között a tengeri kikötőktől való távolsággal, a gyér településhálózattal, vagy az eleve nem túl koncentrált lakosságú városszerkezetekkel is magyarázzák). A többi területen azonban egyes becslések szerint mintegy 25 M fő esett áldozatul az 1347-1353 között tomboló járványnak Európában. A pestis következő újabb hullámaiban további 25 M fő; pusztult el, ami a XIV. századi európai lakosságnak a felét tette ki. Ezzel visszaesett a városiasodás folyamata, de csökkent a túlnépesedés problémája, továbbá felértékelődött a munkaerő, amelynek következtében a kiszolgáltatott helyzetben lévők sikeresen tudtak enyhíteni terheiken. A pestis tehát, borzalmas emberáldozatok árán, a háborús kataklizmákhoz hasonlóan teremtett konjunktúrát.

Ordem de Cristo

Az 1312-ben a vianney-i zsinaton feloszlott templomos rend néhány tagja el tudott menekülni a felelősségre vonás elől és az akkori világ peremvidékének számító Portugál királyság területére menekültek. Itt hozták létre új néven kongregációjukat, a „Krisztus Rendjét”, ami hamarosan a kis királyság elképesztően gyors felemelkedését eredményezte. Egyes vélekedések szerint ugyanis a Portugáliába menekült templomosok sikeresen mentették meg azokat a közlekedési információkat, amelyek a jövőbeni kereskedelmi útvonalakat tartalmazták. Kétségtelen tény ugyanis, hogy Tengerész Henrik, II. (Jó) János portugál király harmadszülött fia a Krisztus Rendjének tagjaként tevékenykedett és működését követően a korábban teljesen jelentéktelen portugál királyság egy évszázad leforgása alatt a legjelentősebb tengeri hatalommá vált.

A kínai kísérlet

A Ming-dinasztia második és harmadik császárai alatt (Jung-lő 1403-1424, illetve Hszüan-tő, 1425-1435) a császári udvar nagyszabású vállalkozásba fogott. Az évszázadok óta szárazföldi nagyhatalmat tengeri hatalommá kívánták emelni. A muszlim és mongol-arab származású Cseng Ho admirális az iszlám világgal javasolt kiépíteni kereskedelmi útvonalakat, és 1405-től 1433-ig tartó, hét expedíciója során a délkelet-ázsiai térség teljes egészére kiépítette nemcsak a feltérképezett útvonalakat, hanem kínai kolóniákat is létrehozott. Negyven, száz, sőt, háromszáznál is több hajóból álló tengeri flottája 27 000-30 000 embert szállított, külön víz- és külön élelmiszerszállító hajókkal, melyeken az élelmiszer részleges termesztését is megoldották. Mindez megalapozhatta volna Kína globális hatalmát már a XV. század közepén, amire azonban nem került sor. A hagyományos hivatalnokréteg és az udvari eunuchok a tengerészetet nem voltak képesek ellenőrzésük alá vonni, így részben emiatt, részben a mongolok újra megerősödő szárazföldi támadásai miatt az erőforrások átcsoportosítása a grandiózus terv feláldozását jelentette. A kínaiak Nankingtól Indonéziáig, Ceylonig, Mombasáig sőt, Mekkáig eljutottak, és ha a tengeri hadjáratok tovább folytatódnak, lehetséges, hogy Kína más területekre is eljut (mint

ahogy még nem igazolt feltételezések szerint a flotta egyes elszakadt egységei egészen meglepő helyeken szálltak partra). A mongol fogságba esett és az udvari eunuchoknak kiszolgáltatott Ming Cseng-tung császár (1436-1464, megszakítással) idején ez a gyarmatosító és tengeri monopóliumot teremtő vállalkozás már nem élvezett támogatást, így a világ – legalábbis délkelet-ázsiai része – ekkor még megmenekült a szárazföldinek megmaradó Kína befolyása alól.

Tengeri felfedezések

Az európai világban is jelentős változások következnek be néhány évtizeddel a kínai vállalkozás kudarca után. A portugál és kasztíliai (később spanyollá váló) hajósok jelentős felfedezéseket tesznek az Atlanti-óceán partvidékein. Az 1430-60 közötti időszak lendülete Tengerész Henrik halálával húsz évre megtorpan, ám az 1480-as években átütő sikerű felfedezésekkel a portugálok rátalálnak – Afrika megkerülésével – az Indiába vezető útra. A portugál sikerek másokat is ösztönöznek, a genovai Cristoforo Colombo így több próbálkozás után a frissen létrejött spanyol királyságnak ajánlja fel szolgálatait, amely három kis hajót bocsát rendelkezésére. Mint közismert, az óceán nyugati irányú átszelésével Kolumbusz eljutott az újvilágba, bár ennek nem volt tudatában. Hasonlóan ehhez a felfedezéshez, Pedro Álvares Cabral 1500-ban egy vihar miatt eltévedve véletlenül fedez fel Brazíliát (majd, miután azt portugál felségterületté nyilvánítja, újra kelet felé hajózik tovább). Azaz, az addig perifériális délnyugat-európai térség az európai történelemben addig ismert legfontosabb stratégiai helyzetbe kerül a fölfedezéseknek köszönhetően.

A felfedezések indítéka

Az oszmán birodalom XIV. századtól egyre erősödő agresszivitása a tengeri és szárazföldi kereskedelemben egyaránt rendkívüli nehézségeket okozott a hagyományos útvonalakon közlekedő mediterrán (a napfelkelte irányából – „il sole levante” – levanteinek nevezett) kereskedők számára. Az oszmán felemelkedés előtt létrejött mongol birodalom, illetve annak a XIV-XV. század során bekövetkező szétesése a szárazföldi útvonalakat tette mérhetetlenül kockázatosná. Ezért az európai kereskedők, ha már a fegyveres fellépési kísérletek nem jártak kielégítő eredménnyel, paradigmaváltással: az ellenséges birodalmak megkerülésével próbálkoztak. Az addigi információk alapján a „mesés India” olyan piacnak ígérkezett, amely feletti monopólium megszerzése minden kockázatot megért. Valójában tehát nem nagyhatalmi allűrök és hadászati stratégiai megfontolások játszottak szerepet az ilyen felfedezések támogatásában, hanem a kereteit szétfeszítő európai kereskedelem.

A spanyol királyság

Az ibériai mór kalifátussal évszázadokon át háborúzó keresztény őrgrófságok, majd (önkényesen) királyságok rangjára emelkedő államok csak a XV. század végére érték el a félsziget egységesítését, részint a mórok kiűzése (ezt nevezi a történetírás reconquistának, azaz „visszahódításnak”), részint az egymással folytatott hatalmi játszmáik következtében. Az 1469-ben összeházasodó Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd megteremtették azt az – egyelőre még nem egységes – keretet, amelyet unokájuk, Őrült Johanna és Habsburg Miksa gyermeke, I. Károly már mint spanyol király irányított. Az addig a Katolikus Királyok birodalmaként emlegetett Spanyolország (a régi római provincia, Hispania nevéből) a portugál királyságot is túlszárnyaló világbirodalomná vált – a felfedezéseknek köszönhetően. A birodalom azonban nem volt egységes, de még a spanyol királyság sem szüntette meg a különböző jogállású és közigazgatási hagyományú területeket – ennek nyoma a mai spanyol állam

föderatív jellege, melyben mai napig megtalálhatóak a középkori eredetű államiség maradványai Andalúzia, Aragónia, Navarra, stb. neveiben és közigazgatási beosztásában. Az elmaradt egységesítés nem teremtett belső spanyol piacot és ennek következtében a spanyol királyság a világbirodalmi helyzetét saját fejlesztésére nem tudta eredményesen felhasználni. Anakronizmus lenne ugyanakkor nemzetállami érdekeket számon kérni a XVI. századi spanyol uralkodókon, akik birodalmi munkamegosztásban gondolkoztak. Ennek megfelelően a spanyol Habsburgok (az 1482. december 23-i arras-i) szerződés révén megszerzett Flandriát, amely sokkal gazdagabb és fejlettebb volt az ibériai területeknél, a továbbiakban még jobban gyarapítani igyekeztek, hiszen magán- (valójában családi-) bevételeik jelentős része innen származott. Nem meglepő tehát, hogy a kisparaszti birtokok rovására területeket foglaló juhtenyésztők céhe, a Mesta monopolhelyezete kialakulhatott, hiszen az uralkodói érdekeltségű területekre (Németalföldre, azaz Flandriába) szállított gyapjú ottani feldolgozása, értékesítése az onnan származó dinasztikus (tehát a királyi család elkülönült) adóbevételeket gyarapította.

Spanyol és portugál vetélkedés

A két tengeri nagyhatalom 1494-ben kötött szerződést szentszéki közvetítéssel (a Borgia pápa, VI. Sándor révén) a majdan felfedezendő területek felosztásáról (tordesillasi szerződés). A két birodalom közül a spanyol a nyugati hosszúság 48. fokától nyugatra eső, míg a portugál az attól keletre eső területeken terjeszkedett. A portugálok a spanyolokkal ellentétben nem túl fejlett civilizációkkal találkoztak, így nem volt olyan jelentős teher a hódítás és a helyőrségek kialakítása. Ám a portugálok, éppen a meghódított területeken a szervezett társadalmak hiányában nem tudtak az elért eredményekre támaszkodni és úgy hasznosítani az ottani lehetőségeket (az indonéz szigetvilágban nem volt az inkákéhoz hasonló úthálózat, vagy a maja vagy azték városokhoz hasonló települések). Így a portugálok gyakorlatilag az egzotikus vidékek fűszerállományának monopóliumát szerezték meg, és az innen származó nyersanyag haszna eleinte rendkívül magas volt. Azonban a portugál gyarmatbirodalom itt – társadalmi bázis hiányában – gyenge lábakon állt, s ennek következtében később a holland kereskedőknek már csak a kialakított begyűjtési és értékesítési útvonalakat kellett elfoglalni és így a portugálokat kiszorítani egykori birtokaikból. A spanyol és a portugál állam vetélkedése a kisebbik rossznak számított a francia, angol, német, levantei és más kereskedők számára. Ez 1498 és 1500 között megszűnni látszott („Békés” Mihály csecsemőkorú trónörökösége alatt), de 1580 és 1640 között ténylegesen be is következett a két ibériai fejedelemség perszonálunióval való egysége (ez azonban az államok különállását fenntartotta). A délnyugat-európai vetélkedés a gyarmatokon az uralkodóházak – itt főleg V. Károlyról van szó – jelentős erőforrásokat kötött le, így értelemszerűen a belső feszültségek kezelésére és enyhítésére a korai időszakban (1510-1560 között) viszonylag kevés külső forrást tudtak felhasználni (hiszen a felesleg jó része a hódítások finanszírozására fordítódott).

Morizskók és marranók

Az egységesülő spanyol királyság a területéről elűzte, vagy integrációra kényszerítette az ott élő mórokat és a szefárd zsidóságot. Az intézkedés ideológiai elemein kívül (kereszténység diadala) ez biztonságpolitikai intézkedés is volt, hiszen a bizonytalan lojalitású, más vallású kisebbség komolyan fenyegethette a királyságot – ezt a vélt vagy valós veszélyt az állami Spanyol Inkvizíció (ami az egyházzal ellentétben, amelyet Szent Offíciumnak neveznek, jogosult volt halálos ítéletek meghozatalára) folyamatos ellenőrzése enyhíthette. A vallásukhoz titokban ragaszkodó muszlimok

(moriszkók) és zsidók (marranók) a következő évszázadok során megmaradtak a spanyol korona hűségében, ám a converso-k (a katolikus kereszténységre áttértek) között rengeteg kiemelkedő alakja lett a XVI. századi katolicizmusnak: Ávilai Szt. Teréz és Keresztes Szt. János, a legismertebb spanyol szentek a jezsuita rend alapítója (Loyolai Szt. Ignác) mellett mindketten zsidó származásúak voltak. Ők képviselték azt a magas szintű kézműves kultúrát, amely a koraujkori Spanyolország számára kiemelkedő fontosságú volt. A gyémántművességhez értő zsidóság lassan áttelepült Flandriába, így tovább gazdagította a királyi magánbirtok-Flandria területeit.

Az Újvilág meghódítása

A spanyol gyarmatosítók valójában rendkívül csekély létszámot képviselve jutottak el Colombo után másfél-két évtizeddel az Újvilágba (amelyet egyébként a vikingek a XI. században már felfedeztek, de nem tudtak ott tartósan megmaradni a többi szállásterülettől való túl nagy távolság miatt). Hernán Cortés és kis csapata 1518-1520 során elfoglalta Tenochtitlant, és vele a korabeli Mexico azték királyságát; 1531-41 között Francisco Pizarro pedig elfoglalta az inkák birodalmát. A siker titka részben a kulturális sokk, és a „fehér istenek” hagyománya, részben a technológiai fölény volt. Hozzá kell azonban tenni, hogy az európai hódítók mindeddig nem találkoztak ilyen fejlett birodalmakkal (a portugálok által meghódított afrikai fejedelemségek és az indonéz szigetvilág nem volt ehhez a fejlettségi szinthez hasonlítható), ezért a meghódításuk joggal váltott ki elismerést a kortársakból. A conquistadorok azonban nem csak zsákmányt szerezni mentek az új területekre, hanem az igaz hit terjesztése céljából is. A közkeletű (és teljesen megalapozatlan) vélekedésekkel ellentétben a conquistadorok célja nem az indiánok kiirtása volt – ennek bizonyítéka a ma is ott élő számos indián, kreol, vagy mesztic. Természetesen az arany iránti sóvárgás meghatározó volt, ám a Cortés vezette spanyolokat megdöbbenetette és felháborították az ott tapasztaltak: az azték birodalom kegyetlensége.

Az azték királyság

Moctezuma királysága egy erőszakos hódítás következtében alakult ki, amikor az aztékok a Kr. u. XII. században leigázták a hasonlóan erőszakos toltékokat, majd létrehozták az 1521-re már 2 000 000 főt számláló birodalmukat. A királyság azonban egyrészt az isteni jóindulat biztosítása érdekében látványos és brutális emberáldozatokat mutatott be – amit a conquistadorok üldöztek és halállal büntettek –, ami mellel ma is tilos az európai jogrendszerű államokban. Mindez igazolja némileg a hódítók kegyetlenkedéseit. Az azték birodalom ugyanakkor látványosan strukturális válsággal küzdött. Az európaiakkal szembeni technológiai elmaradottságuk mellett a legfőbb probléma a spanyolok előtt is már jelentkező élelmezési válság volt, amely a monokulturális gazdálkodás következménye. Az egyoldalú kukoricatermesztés – még ha helyenként tökféléket is ültettek – néhány évszázad leforgása alatt teljesen tönkretette a termőföldet. A talajzsaroló növény egyre kevesebb tápanyagot tudott kivenni a földből, így egyre kisebb termésátlagot hozott. Az aprócska kukoricacsövön csekély számú és kicsiny szemek sorakoztak, ami nem volt elegendő a kialakult népesség eltartásához. A kereskedelem hiánya viszont nem tette lehetővé, hogy a hiányzó élelmiszert máshonnan szerezzék be. Ezt a problémát nem tudták orvosolni az aztékok, és az Európában ekkor már kialakult többféle termőképesség-megőrző technológia helyett legfeljebb a bemutatott emberáldozatok számát növelték meg (ami ráadásul a társadalom genetikai leromlását is eredményezte).

Az inka birodalom

A perui inkák nem voltak ennyire kegyetlenek és nem is voltak ennyire kiszolgáltatottak, mint közép-amerikai sorstársaik. A burgonya-monokultúra az inkák szerencséjére nem eredményezett talajkimerülést és éhínséget sem, ismerték a teraszosítás és az öntözés rendszerét, a vas felhasználását azonban nem. Ez annál is meglepőbb, mivel a mai Bolíviában található Puma Punku gránitköveinek megmunkálása, vagy a Nazca-vonalak és más megmagyarázhatatlan jelenségek akár a mai technikai civilizációnál is fejlettebb megoldásokat sugallnak. Ez az inka birodalom (kecsua nyelven Tawantisuyu) épp akkor ért hatalma a csúcsára, amikor az európai hódítók megtámadták, így részben emiatt, részben a térség rendkívül tagolt felszíne miatt a hódítás nem két év alatt ment végbe, mint Közép-Amerika birodalma esetében, hanem negyven évig húzódott el. A példásan szervezett, központosított és kiváló infrastruktúrával rendelkező birodalom az ellenállás gócait egyre délebbre helyezte, mígnem az utolsó inka meggyilkolásával (Tupac Amaru, 1572) az értelmetlenné vált hadakozás véget nem ért.

Az újvilági hódítások következményei

Az amerikai térség mindenekelőtt a conquistadorok legfontosabb célkitűzéseit, az aranyat és az ezüstöt hihetetlen mértékben biztosította az európaiak számára. Mivel a két birodalom egyikében sem volt az arany a gazdagság alapja, hanem csak szakrális jellege volt, annak elvétele vagy az aranylelőhelyek kiaknázása az európai gazdaságokban óriási aranybőséget idézett elő. Ennél csak az behozott ezüst mennyisége volt tragikusabb. Igaz ugyan, hogy a nemesfém bősége már a felfedezések előtt megbolygatta az európai árakat (a XIV. század közepétől a XV. század közepéig a Közép-Európában kitermelt ezüst mennyisége megötszöröződött!), a valódi árforradalom a XVI. század első felében zilálta szét az európai gazdaságot. Mindennek köszönhetően az európai árak – az éves szinten 1-1,5%-os infláció miatt – 1500 és 1650 között hatszorosára nőttek. Korábban ilyen mértékű és ilyen sokáig tartó változások nem voltak a statikusnak tűnő feudális gazdasági rendszerben, és ez nem csak a paraszti társadalmat nyomasztotta, amely, mint láttuk, a kereskedelemben és ezáltal a pénzforgalomban alig vett részt, így pénzhez sem jutott. Ugyanakkor a földesurak egyre általánosabb gyakorlatként a terményadó helyett pénzben követelték a kilencedet, ami a XVII. század közepére már hatszor akkora összeg lesz, mint 1500 körül volt. A felfedezések következményeit a földbirtokos rétegek is megérik, mivel egyfelől az árforradalom az ő fogyasztási szokásaikat is jelentősen megnehezíti, másrészt a kereskedők látványosan több jövedelemre tesznek szert egy-egy üzlet alkalmával és ez a pénz (moneta) sikerességének bizonyítéka a földbirtokkal (feudum) szemben.

A világgazdasági rendszer kezdetei

A felfedezéseknek köszönhetően a világban addig elszigetelten fejlődő társadalmak kora véget ért, innentől kezdve kölcsönhatásban vannak egymással a különböző kultúrák, társadalmak és gazdaságok. Ezek között egyenlőtlen viszonyok alapján munkamegosztás alakul ki, melynek fő mozgatója az európai (első sorban nyugat-európai) térség lesz. A világkereskedelmi háromszögnek azt nevezik, amikor Európából fegyvert, iparcikkeket adnak el Afrikába, ahol rabszolgákat vásárolnak (nem csak európai, hanem muszlim kereskedőktől is, akiknek egyébként a törzsi vezetők adják el az embereket), akiket a Karib-térségbe (spanyolok) vagy Brazíliába (portugálok) szállítanak, hogy azok ott nyersanyagokat állítsanak elő (nemesfém, cukor, stb.), amelyet Európába szállítva ott dolgoznak fel. A munkamegosztásban a legnagyobb nyereséget értelemszerűen a legnagyobb hozzáadott értéket képviselő feldolgozóipar adja, amely az európaiak anyagi és technológiai fölényét biztosította. A csekélyebb haszonnal dolgozó partnerek a kialakuló kapitalizmus versengésében lemaradnak a világgazdasági rendszer – könyörtelen – motorjai mellett. A kialakuló centrumok mellett (nem

feltétlenül földrajzi közelségben érve ezt) ellentmondásos fejlődéssel emelkednek fel azok a térségek is, ahol a technológiai innovációk késve érkeznek meg, az intézmények csak részlegesen adaptálódnak vagy modernizálódnak, a tőke pedig csak csekély mértékben és jelentős áldozatok árán halmozódik fel. Ezeket félperifériáknak nevezzük (ide tartozik Közép-Európa, a Balkán, Kelet-Európa és más térségek is). A világgazdasági rendszernek azon, a centrumnak kiszolgáltatott képviselői, amelyekben a társadalmi-gazdasági fejlődés lassú ütemű, a tőkefelhalmozás jelentéktelen, az innovációk szinte teljesen hiányoznak, perifériáknak nevezzük. Ez utóbbi területek a nyersanyagok, vagy a pusztá munkaező biztosításával nem csak a többi térséghez hasonlítva viszonylagosan, hanem abszolút értelemben is elszegényednek.

Az Újvilág felfedezésének következményei Közép-Európában

A közép-európai gazdaságok, amelyek végre megtalálni látszottak a helyüket az európai munkamegosztásban, nemesfém-exportjuknak köszönhetően, ám hirtelen jelentéktelenné váltak. Magyarország a XIV. századig vezető aranykitermelő hatalom volt Európában (a XIII. század végéig az európai kitermelésnek öthatodát itt bányászták), az éves európai ezüst-kitermelés 25%-a Magyarországról származott. Ám a XVI. század elejétől kezdve az újvilági arany és ezüst éves mennyisége nagyságrendekkel haladta meg az itt kibányászott mennyiséget. Emiatt a térség befektetési szempontból alacsony hozamúvá vált, hiszen ugyanakkora ráfordítással az Újvilágból többszörös hasznot lehetett realizálni. Részben ez a magyarázata annak, hogy a Nyugat egyre kevésbé látja saját érdekeltégeit Közép-Európa fegyveres támogatásában. Az Oszmán Birodalom előretörése a térség befektetési kockázatát az újvilági felfedezésektől függetlenül jelentősen megnövelte és a Fuggerek, a velük rokon Thurzók, a (ma is létező) Medici család és mások emiatt egyre kevésbé érdeklődtek a magyarországi befektetési lehetőségek iránt. A térség tehát az alacsony hozam és a magas kockázat miatt vált érdektelenné a következő másfél évszázadra. Külön problémát jelentett a térség földrajzi-stratégiai periferizálódása. A XV. századig a közép-európai térség a Nyugat és a Kelet közötti átmeneti zónaként a szárazföldi kereskedelmi útvonalak ellenőrzéséből jelentős hasznot húzott. Az Észak-Dél irányú kereskedelem (az egykori Borostyánút) is ezen a térségen húzódott keresztül. Ám a hatalmas kereskedelmi központ, Konstantinápoly – és a kelet-római birodalom – lehanyatlása után a térség már nem két gazdasági centrum közti közvetítővé, hanem a keleti partner kiesését követően a nyugati fél legtávolabbi peremvidékévé degradálódott. Mindezt csak erősítette az, hogy a kelet-római birodalom helyébe lépő Oszmán Birodalom és a Moszkvai Nagyfejedelemség majd cárság nem bizonyultak megbízható kereskedelmi partnernek, viszont fegyveres ereje állandó fenyegetést jelentett (a törökök a magyar fél, az oroszok a lengyel-litván állam számára). Ez az adott térségben húzódó kereskedelmi útvonalak hanyatlásához vezetett, és a negatív visszacsatolási folyamat, mely önmagát erősítő jelleggel visszahatott a térség fejlődésére, csak növelte a Nyugattól való elmaradást és halmozta a különféle hátrányokat.

Az Újvilág terményei

A felfedezett új területekről a következő évtizedek során számos növényfajta kerül az európai agrárgazdaságba. Az alapélelmiszerré váló kukorica az Appennin-félszigeten és a Balkánon, a burgonya a hűvösebb éghajlatú német, cseh, lengyel, magyar, orosz térségben terjed el. Ez a népesség növekedéséhez vezet majd, ami később újabb problémákat vet fel. A behozott paradicsom, új tök- és babfélék, paprikafajták és egyéb termények (ananász) mellett kiemelendő a dohánynövény behozatala is. A meghódított térségben viszonylag alacsony szintű háziasítás miatt az állatok közül csak a pulyka

került be az európai baromfiudvarokba, a maják által fehérjeforrásként tartott tengerimalac viszont kifejezetten nem élelmezési célok miatt került az öreg kontinensre. A karibi térségben a cukornád nem csak cukrot, hanem abból készült rumot is biztosított, ám ennek a termesztése a többi élelmiszerral ellentétben csak helyben volt lehetséges. A XIX. századra azonban más tényezővel is számolni kell majd: megjelenik a burgonya kártevője (kolorádóbogár), illetve a behozott újvilági szőlőfajták kártevője, a filoxéra a hagyományos európai szőlőállományt kihalással fenyegeti.

Óvilági hatások

Az ellenkező irányú növény- és állatexportban a szarvasmarha (Észak-Amerika déli részeinek prérijein, vagy Dél-Amerika pampáin), és az ugyanott megtelepedő elvadult spanyol lovak (musztáng) mellett a tenyésztett loállomány vált jelentőssé. A juhtartás csak a mérsékeltbb területeken terjed el (Argentína), de az európai élelmiszerfajták – búza, árpa, köles, zab – termesztése is megindul itt, kifejezetten nagy volumenben, és a XX. századra az európai termelők legnagyobb vetélytársaivá épp az újvilági vagy más, korábban periferiális területek farmjai, haciendái válnak. Az európai életforma kialakítása az elfoglalt területeken magával hozta az európai jószágállomány további importját is (baromfik, kutya fajták, stb.), ahogyan ez az épített környezetben is tapasztalható.

Kockázatok

A kultúrák közti érintkezés kockázatainak egyik fontos eleme az egészségügyi dimenzió. A két világ találkozásakor az európaiak által ismert és mérsékeltlen veszélyes himlőfajták (pl. bárányhimlő, ami majd az észak-amerikai indiánok között lesz pusztító hatású), illetve az influenza elkerülhetetlenül tragikus körülményekkel járt az ezzel szemben nem immunis újvilági populációra nézve (az Antillák lakosságát 1493-ban a felfedezők által bevitt influenzavírus járványszerűen pusztította ki). Az újvilági fertőzések között viszont a szifilisz az európai népességben szedett számos áldozatot. Mindebben semmiféle szándékosság nem lehetett, a népességkeveredés egyszerűen a biológiai törvényszerűségeknek megfelelően ilyen következményekkel járt.

A spanyol felemelkedés következményei Európában

Noha a spanyol királyság maga nem erősödött meg különösebben a felfedezések következtében, a király és a nagyobb arisztokrata és vállalkozói családok befolyása Európában annál inkább. A spanyol lakosság vállalkozási tevékenységének egy jellemző ágazata volt a katonai szolgáltatások biztosítása pénz ellenében. A hódító conquistadorok csak azt a hagyományt folytatták, amelyet a Reconquista során kialakítottak elődeik; a későbbiekben pedig a zsoldoseregek Európa hadszínterein (a svájci, vagy észak-itáliai társaikhoz hasonlóan) űztek. A fegyveres szolgáltatások felajánlása jellemzően válságtünete egyidejűleg két társadalomnak is: az egyik, amely a zsoldostevékenységet biztosítja (és pedig azért, mert tagjai számára ezt a megélhetést a komoly, hosszú távú vállalkozások alternatívájának kínálja fel); a másik pedig, amelyik ezt megvásárolja tőlük (ami annak a jele, hogy a honvédelmi kötelezettséget pénzért megváltó polgárok – mert többnyire azok – nem hajlandók a saját életük kockáztatásával megvédeni életüket, vagyonukat és szabadságjogaikat). A spanyol befolyás a Reconquista, majd a Conquista (a hódítások) vallási jellegének köszönhetően az Egyházban is tetten érhető. A katolikus vallás befolyását a muszlim-, majd a „pogány” lakosságra fegyverrel kiterjesztő spanyol állam és a vele egybefonódó spanyol egyház nem csak presztízst növelt a világegyházban, hanem hatalmat is. A Borgia (eredetileg Borja) család mind Spanyolországban, mind az Egyházban befolyásra tört, és Rodrigo Llançol i de Borja révén, akit VI. Sándor néven végül pápává

is választottak (uralkodott, azaz pontifikált 1492-1503 között), a pápai trónért vetélkedő római családok (Orsini, della Rovere) saját korábbi jelentőségük visszaszorulását látták az „idegen” család képviselőjében. A Borgiák hiába váltak olasszá, a VI. Sándort követő pápák ellenszenvre nyomán a – már védekezni képtelen – néhai egyházfő a legszörnyűbb és legellenszenvesebb figurává vált, noha semmiben nem tért el kora pápáinak átlagos viselkedésétől és semmilyen egyházi kérdésben nem volt elmarasztalható. Ám a spanyol-római olasz vetélkedés a pápai állam fölötti befolyásért egy újabb konfliktust eredményezett: a német püspökök és bíborosok egyre inkább háttérbe szorultak, hiszen a megszerezhető stallumok e két érdekcsoport vetélkedésének függvényeivé váltak. Ez a mellőzöttség aztán a német egyházon belül súlyos meghasonláshoz vezetett és az elégedetlenség táptalajává vált a Reformációnak.

Luther fellépése

A Martin Luther ágostonrendi szerzetes által megfogalmazott vallási nézetek – melyeket az Egyház eretnekségnek minősített – hamarosan nem csak teológiai tanítás, hanem a vallási tekintély elleni lázadás politikai ideológiájává vált. Luther tanait az elégedetlen német egyház, az egyházi bevételeket megszerezni kívánó világi fejedelmek egyre erőteljesebben támogatták. Luther egyoldalú kilépése az egyházi rend kettős (papi és szerzetesi) kötelékéből, a pápai tekintéllyel és annak tanítóhivatali küldetésével való szembehelyezkedése megrendítette a korabeli Egyház egységét. Igaz ugyan, hogy az 1485-ben létrehozott anglikán egyház már megindította ezt az eróziót, de az a fordulat még nem jelentett dogmatikai (hittételeket érintő) változásokat. Ugyanakkor az uralkodó által ellenőrzött egyház koncepciójába nem illő szerzetesrendek és káptalanok felszámolásával lehetőség nyílt az uralkodó és az őt támogató hatalmi elit anyagi hatalmának növelésére. Az így felosztott birtokok Angliában a világi hatalmat növelték, az egyházat kiszolgáltatták anyagilag és politikailag egyaránt. Ezt a példát a lutheri mozgalom világi támogatói is örömmel követték, bár itt a császár (V. Károly) erőteljes fellépése miatt az új vallás támogatása nem olyan gyors és közvetlen volt, mint az angol példa esetében. A legnagyobb megrázkódtatást az európai történelem szempontjából nem is annyira a szász választófejedelem (Bölcs Frigyes) vallásváltása jelentette, hanem a Német Lovagrend nagymesterének lépése. A Hohenzollern (Brandenburgi) Albert által az egyházi jogi személy feloszlásával és a lovagrendi (egyházi) állam szekularizálásával 1525-ben létrejött a későbbi német állam magja, a Porosz Fejedelemség. A periferiális helyzetű, a császárság határain kívül lévő terület (kezdetben a lengyel király vazallusaként) amúgy sem tartozott V. Károly illetékességébe, aki a német parasztháború és a vallásháborúk 1555-ig tartó (augzburgi vallásbéke) konfliktusában a katolikus fél oldalán állt birodalma belső válságában. A lutheri reform hamar elterjedt a periféria többi területén (Skandinávia, Közép-Európa egyes részei, pl. Szászország), ezzel tovább gyengítve a nyugati kereszténységet, amely azonban Közép- és Dél-Amerikában kezdett megerősödni. A vallási megosztottság csakhamar politikai megosztottságot is eredményezett, a Német Nemzet Római Szent Birodalma egymással vetélkedő fejedelemségekre oszlott, amelyek a császár hatalmát eleinte csak vallási kérdésekben, majd – 1648 után – politikai kérdésekben sem tartották korlátlanak. Ezzel a francia diplomácia – és gazdaság – felől múltak el a felhők, mivel az egységes Habsburg-vezetésű Német-Római Császárság és a Spanyol Világbirodalom már kevésbé volt fenyegető (Franciaország 1500 és 1648 között gyakorlatilag csak Habsburg-érdekeltségű területekkel volt határos).

Sola fide

A lutheri tanítás egyik alapeleme, hogy az ember a hite által üdvözülni, és nem a kegyes cselekedetei által. Ezzel éles ellentétben áll a katolikus tanítással, amely szerint viszont a hit cselekedetek nélkül halott (Jakab apostol levele, 2 rész, 14-26 bekezdések). A német reformátor a búcsúcédulák árusítását és vásárlását bűnnek tartotta, ugyanakkor a katolikus fél mindig is hangsúlyozta, hogy nem a kifizetett pénz, hanem a jót cselekvés szándéka volt a meghatározó ebben a gesztusban, ami leginkább a jótékonykodáshoz hasonlítható. Az alamizsnálkodás, azaz az érdek nélkül adott támogatások a hit kifejeződései, amit a katolikus fél legitimnek tekint. Csakúgy, mint a szobrok és képek esetében, itt is egy másik értelmezés vált uralkodóvá az újítók körében. A képi ábrázolásnál sem a képet, hanem a kép által megjelenített szentséget tisztelik a hívők. Az alamizsnálkodásban sem a pénzösszeg mérete, hanem az adakozó szándékainak tisztasága a meghatározó. A búcsúcédulák vásárlásával a hívők egy tudhatóan jó ügyet, a katolikusok új főszékesegyházának felépítését támogatták. Luther ezt kétségbe vonva azt állította, hogy mindez a szentségekkel történő üzletelés (szimónia), mert az emberek önzését és/vagy hiszékenységét használják ki a búcsút, azaz bűnbocsánatot, ennek következtében üdvözülést hirdetőik. Tény, hogy a világi hatalom, illetve a kereskedők szempontjából Luther fellépése helyeslendő volt, mivel ezzel is akadályozta a pénz további kiáramlását a német gazdaságból.

A változások következményei

A drasztikus módon kibővülő források lehetővé tették a termelés eddigi ütemének minden eddiginél nagyobb mértékű fokozását. Megjelentek a manufaktúrák, amelyek az európai céhes gazdasági modellek mellett a kor gazdasági motorjaivá váltak. Ezekben a manufaktúrákban a céhes hagyományoktól eltérően a munkafolyamatok szétbomlottak, és megjelentek azok a technológiai innovációk is, amelyekkel ezeket a folyamatokat még hatékonyabbá lehetett változtatni. A manufaktúrák legelőször a gyapjú-, majd a textiliparban jelentek meg, első sorban Angliában és Németalföldön. Ez utóbbi térség annak köszönhette felemelkedését, hogy a Mesta konzerválta a munkamegosztás területi sajátosságait, a spanyol feldolgozóágazat helyett a flandriai területek manufaktúráinak utalva ki a feldolgozásból következő, jelentősebb hasznot hajtó tevékenységet. Az angol manufaktúrák a nyers-, vagy félkész termékek gyártását követően hamarosan rátértek a saját posztóipar kialakítására, ami együtt járt az angol, később a brit textilipar világméretű sikeréhez. Az exponenciálisan bővülő termelés egyben a fogyasztói piac bővítését is indukálta, azaz a brit állam nemzetközi befolyását, katonai akcióit is motiválta az újabb értékesítési lehetőségek megszerzése. A textilipar mellett a nehézipar is fejlődésnek indult, az új technológiák – a vízenergia hasznosítása („hámorok”) – lehetővé tette a fémmegmunkálás volumenének növekedését és az anyag hatékonyabb felhasználását. A vízenergia hasznosítása a textiliparban az ún. „kallómalmok” felépítésével segítette a tökéletesebb posztókészítést (a gyapjú tömörítése révén). Mindez azonban nem mehetett volna végbe a fogyasztói igények bővülése nélkül. A korszak technológiai újításai között meg kell említenünk az iránytű felfedezését is (a kardántengely felfedezője, Girolamo Cardano, 1501-1576), illetve a papírkészítés ipari formáit (a technika a XI. század óta ismert volt Európában, de a könyvnyomtatás elterjedése a XV-XVI. század során tette szükségessé és lehetővé, illetve volumenéből fakadóan más adathordozóknál olcsóbbá a nagy mennyiségű előállítását). Meg kell említsük még a városok és a várak, erődök, erődrendszerek fejlődését is, melyben az építészet számos technikai innovációja lehetővé tette a nagyszabású építkezéseket, kiszélesítve ezáltal az építőmesterek megélhetésének határait és lehetővé téve a feudális kötöttségektől mentes tevékenységüket.

Irodalom

A protestantizmus gazdasági jelentőségéről:

- Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, Cserépfalvi, 1995.
- Ekelund, Robert B. Jr – Hébert, Robert F. – Tollison, Robert D.: An Economic Analysis of the Protestant Reformation.in: Journal of Political Economy, 2002, vol. 110, No 3. (University of Chicago) 646-671. o.

A világgazdasági rendszer kezdeteiről és a kontinensek közötti munkamegosztásról:

- Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Budapest, Gondolat, 1983.

Az európai gyarmatosítással kapcsolatosan:

- Gruzinski, Serge: The Eagle and the Dragon: Globalization and European Dreams of Conquest in China and America in the Sixteenth Century. Polity Press, 2014.

V. fejezet

A koraujkor

Az átalakuló világban a technológiákkal együtt változtak a stratégiai helyzetek. Az egykori mediterrán gazdasági egység helyébe lépő szárazföldi birodalmak képtelenek voltak megfelelő választ adni a kitáguló világ kihívására (így a legjobban adaptálódó területek például, mint Hollandia, el is szakadnak a Német-Római Császárságtól). Az európai térségen belüli gazdaság munkamegosztás és kereskedelem helyébe az Atlanti-óceánon átnyúló kereskedelem lép, amely szükségszerűen felértékeli a partvidéki térségeket mind Európában, mind az Újvilágban. Az atlanti kereskedelem jelentősége háttérbe szorítja a korábbi euro-ázsiai kereskedelmi útvonalakat, de az európai szárazföld belkereskedelmét is. A változás következtében az európai intézmények mind formájukban, mind működésüket illetően jelentős átalakuláson mennek keresztül, a társadalmak pedig gyors ütemben alakulnak át.

A feudális jog kétféle értelmezése

A kontinentális és az angolszász jogrendszerek jelentősen különböztek egymástól a reneszánsz idejében is, és ez napjainkig is fennáll. Ennek megfelelően a késő-feudális jogértelmezés is különbözött. Az angol felfogás értelmében az adófizetés alóli mentességre vonatkozó nemesi kiváltság nem csak a feudumból eredő jogokra vonatkozik, hanem bármilyen más jövedelemszerző tevékenységre is. Ezzel szemben a kontinentális jogértelmezések csak a kiváltságok szűkített értelmezését tették lehetővé. Következésképpen az angol nemesség vállalkozói tevékenysége 100%-os haszonnal járó tevékenység volt, míg a kontinensen általában ezt a tevékenységet az uralkodók korlátozták. S míg ez Angliában (és később Hollandiában) a hagyományos nemesség és a kereskedőrétegek közötti különbségek elmosódásához vezetett, addig a tiltó vagy korlátozó rendelkezések miatt az európai lakosság döntő részében a feudális rendszer adottságai konzerválódtak (céhes rendszer, allodiális gazdálkodás, robot intézményének megerősödése; a parasztság személyi szabadságának korlátozása – amit második jobbágságnak is neveznek, a középkori intézmények és előjogok korszerűtlen fennmaradása, stb.).

Angol-francia gyarmati vetélkedés

A XVI. század második felében a később indult gyarmatosítók, az angol és a francia királyságok is területeket szereztek. A franciák főként Észak-Amerikában szereztek gyarmatokat (Jacques Cartier, Kanada gyarmatosítása, 1534 – bár Giovanni Caboto, az angol szolgálatban álló velencei hajóskapitány már 1497-ben felfedezi), miközben az otthonról elmenekülő angol katolikusok Marylandet (1629), az anglikánok Virginiát (1583) szemelték ki új otthonuknak. Az angol kereskedelem hihetetlen módon fellendült a XVII. században, miközben a franciák megalapították Louisiana gyarmatát – csak hogy ezt katonai erővel hozták létre, azzal a szándékkal, hogy a majdan idejövő francia kereskedők számára biztosítsák az infrastrukturális feltételeket. A kereskedők viszont nagyobb kockázatot láttak a Sargassotenger és a Karib-térség, és természetesen az Atlanti-óceánon való átkelésben, mint a dicsőségért és fix fizetségért előrenyomuló hadsereg. Ezzel szemben az angol kivándorlók elsősorban a megélhetés céljából települtek ki, így ezek a kolóniák önfenntartók voltak. A spanyol és portugál tengeri hegemonia megnehezítette az egyéb irányú terjeszkedést (bár Guyana területén mindkét hatalom létrehoz gyarmatot majd, sőt, a hollandok is, de ezek területe nem túl jelentős), részben ez is az oka annak, hogy más térségekben kezdenek terjeszkedni a későbbiekben.

Fejlődési alternatívák: Anglia

Az angol társadalom átalakulása mellett az intézményrendszer sajátosságai voltak a legfőbb jellegzetességek. Az angol dinasztia (Tudor-ház) 1603-ban történt kihalásával a skót királyok kerültek Anglia trónjára. A perszonálunió viszont szükségszerűen magával hozta a középkori rendi gyűlés, a parlament átalakulását és hatalmának megnövekedését. A dinasztikus válságok (Stuart-ház elűzése 1641-ben, majd a protektorátus, majd a protektorátus bukása, aztán az 1688-as „dicsőséges forradalom” – amelyről tudjuk, hogy valójában egy dicstelen puccs volt –, az Orániai-ház, amelynek nem volt utódja, de legalább perszonáluniót eredményezett Anglia és Hollandia között; majd a protestáns Stuart-ág, amely szintén nem volt képes utódlásra, de perszonálunióval kötötte össze újra Angliát és Skóciát, 1707-től, Nagy-Britannia néven) az angol királyság súlyos intézményi válságának tűntek. Ez a másfél évszázados válság végül a Hannover-ház trónra jutását eredményezte (szintén perszonális unióval). Ez a német származású, tehát az angol ügyek iránt érdektelen és tájékozatlan fejedelem megbízta a prime ministert, hogy vezetésével egy, a parlamentnek felelős kormány működjön. A mindenkori prime minister a lassan kialakuló whig vagy tory pártok többségi választási eredményeitől függött, mivel az uralkodó mindig a többséggel rendelkező párt jelöltjét bízta meg kormányalakítással. Ez a rendszer, bár a XVIII. század közepétől fogva látványosan eredményesebben működött, mint a francia, a XVII. századi szemlélő számára nyilvánvalóan a király hatalmának eljelentéktelenedését, a feudális rendszer összeomlását, a politikai rendszer felbomlását jelentette. A zavaros politikai rendszer mellett a jövedelmi viszonyok aránytalansága is jellemző volt. Rengetegen menekültek a falvakból a városokba, vagy a gyarmatokra. Az élet bizonytalannak tűnt mindazok számára, akik nem a nemességhez vagy a vállalkozó polgársághoz tartoztak.

Fejlődési alternatívák: Franciaország

A XVI. század válságai Franciaországot sem kímélték, ám itt sikerült a XVII. századra a protestantizmus terjedését megállítani és az uralkodói hatalmat stabilizálni. Angliával ellentétben, a francia király a rendi gyűlést, mely hatalmát korlátozhatta volna, nem is hívta össze (XIII. Lajos 1617-ben összehívja, majd fel is oszlatja az eredménytelennek tartott gyűlést, utódai pedig 1789-ig nem hívják majd össze). Az abszolutizmus kiépülésével, az állam és egyház hatalmának biztosításával (habár a XVII. század végén megjelenik a kísértés egy, a francia uralkodótól függő gallikán egyház létrehozására is, de ez nem válik valósággá) a francia állam stabil, kiegyensúlyozott, sikeres, erős királyság képét mutatja. Itt az alattvalók nem önállóak, a premier ministre az uralkodó bizalmát élvező, tőle függő kinevezett személy; az uralkodó uralkodik és kormányoz is, szemben Angliával. Ez az állam ugyan messze volt az egységességtől, hiszen tartományaiban a jogállások és mértékegységek, adóterhek és közjogi hagyományok erőteljesen különböztek, mégis, nem csoda, hogy a skót – katolikus – Stuartok számára a követendő példa inkább volt Franciaország, mint bármely más modell. Franciaországban a népesség növekedése kiegyensúlyozott volt a XVIII. század végéig, a föld eltartóképesége miatt a kivándorlás csekély volt, az adóbevételek ennek köszönhetően kiszámíthatóak voltak és egyenletesen növekedtek, amit csak kiegészített a gyarmatokról érkező többletjövedelem. A merkantilista gazdaságfelfogás, mely a kereskedelmet azért bátorította, hogy így az országban minél több nemesfém halmozódjon fel, a gazdasági gondolkodás egyik fontos, bár téves irányzata volt, amelynek hátulütői (befektetésekre való ösztönzés hiánya) nem látszottak ekkor még. Így aztán nem csoda, hogy a XVII. századra Franciaország válik a legerősebb európai állammá (és uralkodója a leghatalmasabb királlyá). Azonban strukturális fejlődés szempontjából a francia állam súlyos problémákat görgetett maga előtt.

Francia nemesség és polgárság

Az angol példával ellentétben, ahol (részben a belpolitikai válságok miatt) a nemességet és a polgárságot nem választották el egymástól a keveredést akadályozó szokásjogi határok, Franciaországban a rendi társadalom a látszólag kitűnően teljesítő államban változatlan formában maradt fenn. A nemesség kiváltságát csak addig őrizhette meg, amíg a jogállásához illő tevékenységet folytatott. XIV. Lajos rendeletben (1685?) szögezte le, hogy egyfelől a nemességét elveszíti mindaz, aki nemesi rangjához méltatlan – közrendűekhez illő – tevékenységet folytat; viszont azt is kinyilvánítja, hogy azok a nemesek, akik a köz javára nagyvállalkozásokat tartanak fenn, azaz közrendű munka árnya sem vetülhet rájuk, nemességüket továbbra is fenntarthatják. Azaz, míg a földműves, kézműves, illetve kiskereskedelmi munkában részt vevő nemes elveszíti adómentességét, a nagyvállalkozó nemesség adómentes tevékenységet folytathat vállalkozóként is. Következésképpen a legnagyobb forgalmat bonyolító nagyvállalkozói réteg lesz az, amely semmilyen részt nem visel a közterhekből, ami a kincstár bevételét nem fogja gyarapítani. Megjegyzendő, hogy ebben az időszakban a francia uralkodók (de más európai uralkodótársuk esetében is ugyanez a helyzet) udvari költségvetése és az állam költségvetése nem válik el egymástól. A nemesség természetesen nem egységes, hiszen jelentős vagyoni és jogállásbeli különbségek vannak köztük. Az 1695-ös királyi adórendelet majd 22 osztályra osztja a társadalmat, vagyoni helyzete szerint, és ebben a nemesség különböző rétegei is adókötelesek lesznek. Ez azonban valójában nem jövedelem alapján kivetett adó. A nemesség más rétegeit, mint a taláros nemességet (azaz, a polgári szolgáltatásokért nemesi rangra emeltek) bár a „kard nemessége” lenézte, de jogállásában ez ugyanolyan nemes volt, így tevékenységéért nem adózott. A XVIII. század során majd, az abszolutista állam és a merkantilista gazdaságpolitika hatására gyengülő bevételek miatt a polgárság – főként a bankárok – kölcsönöket folyósítottak az uralkodónak, aki visszafizetés helyett inkább nemesi rangra emelte őket. Ezzel a költségvetés ismételen elvesztett fontos adóbevételi lehetőségeket. Amikor ez a gyakorlat XV. Lajos uralkodása alatt túlságosan általánossá válik, az állam eladósodik (államcsőd fenyeget). XVI. Lajos, hogy megakadályozza a további romlást, felhagy a taláros nemesítés gyakorlatával, amit viszont a polgárság vesz rossz néven, hiszen emelkedési lehetőségétől fosztják meg ezáltal. Az abszolutista kor nemessége pedig a jogfosztást, illetve az adó-jellegű kötelmeket sérelmezte. A rendszer legfontosabb támogatói tehát nem voltak hosszabb távon lojálisak – ez majd kiderül 1789-ben.

Az angol gazdasági modell

Az angol, majd brit modellben az állam gazdasági szerepvállalása minimális. Ennek köszönhetően nincs szociális felelőssége sem. Amikor a céhes rendszert mindenfajta intézményi megszüntetés nélkül felváltja az új típusú vállalkozások rendszere, az új tulajdonosokat semmiféle törvény nem kötelezi arra, hogy a gazdasági versengésben önmérsékletet tanúsítsanak. Sem az emberbaráti, sem a vallási korlátozások nem játszottak szerepet a döntésekben, így a munkásság szempontjai nem befolyásolták – de a verseny logikája alapján nem is befolyásolhatták – a termelést és az értékesítést. A kapitalizmus rendszere tehát azok számára, akik a terheket viselték, korlátozás nélkül jelentett fizikai-egészségügyi terhet; a termelésben tulajdonosként vagy az értékesítésben részt vevő kereskedőként a kockázat első sorban dologi természetű volt. A kockázat tehát nem arányosan oszlott meg a termelésben részt vevők között, és hamarosan megfogalmazódtak azok a nézetek is, amelyek szerint nem csak a kockázat, hanem a nyereség sem arányosan oszlik meg a társadalom különböző rétegei között. Az alacsony jövedelem ugyanis – ami ráadásul napi bért jelentett, azaz a takarékoskodás lehetőségét gyakorlatilag kizárta – lehetetlenné tette az öngondoskodást az öregség vagy betegség miatti munkaképtelenné válás idejére. A kapitalizmus korai formája tehát a humán tőke nagyfokú kockáztatásával alakult ki, mivel az olcsó munkaerő nagy bőségben bármikor rendelkezésre állt. A tőkés termelési mód ebben a

szakaszában intézményi korlátozások nélkül rendkívül produktívnak tűnt mind a tulajdonosi-kockázató fél, mind az adóztató állam szempontjából. Csakhogy a szabadversenyos kapitalizmus egyértelműen azok számára jár előnnyel, akik tulajdonnal rendelkeztek. A szabad verseny korlátozatlanlát, a korlátozatlanlát embertelen körülményeket eredményezett. Nem meglepő tehát, hogy eleinte a gépesítés ellen léptek fel a manufaktúrák feleslegessé vált munkásai (luddita géprombolók), majd a rendszer igazságtalanságai ellen fellépve munkásszervezeteket hoztak létre (szakszervezet, chartizmus, munkásegylet, végül pártok). A kapitalizmus tehát, pusztán a termelés anyagi előnyeire fókuszáló korai változata fenntarthatatlan volt, akkor a munkaerő érdekeinek figyelembe nem vétele, majd később a globális környezetkihasználás és –terhelés miatt.

A földek bekerítése

Az angol kapitalizmus kialakulásának okai a megnövekedett európai népesség korábbanál nagyobb gyapjúigényére vezethetők vissza. A XVI. századtól kezdve Európa nyugati felében – az új területek gyarmatosításának és az onnan származó, vagy azzal összefüggő megélhetési lehetőségek következtében – egyre többen maradtak életben (csökkent a csecsemő- és a gyermekhalandóság). Ennek a népességnek csak egy része teremtett szükségletet a posztból készült árucikkekre, ez pedig a fizetőképes városi polgárság volt. A posztó alapanyaga a gyapjú, amelynek előállításához megfelelő juhállományra volt szükség. A spanyol Mesta erre megfelelő monopóliumot alakított ki, azonban az európai piac igényeit nem volt képes kielégíteni. Az angol vállalkozók azonban nem rendelkeztek földekkel, ezért béreltek az angol nemesektől és a nyersanyagot Németalföldön dolgozták fel. Azonban az angol nemesség egy része bérbeadás nélkül, saját vállalkozásában (hiszen megtehetette, mert a jog nem szankcionálta nemhogy nemességének elvesztésével, de még adófizetési kötelezettséggel sem) legeltetett juhokat a saját földjein, így tiszta bevételhez jutott a gyapjú értékesítése során. A piaci lehetőséget felfedezve a XVI. század végén manufaktúrákat kezdtek létesíteni a birtokokon, hiszen a németalföldi gyapjufeldolgozók hasznát is megszerezhették ezáltal. A további lépés már csak az volt, hogy a közvetítő holland kereskedőket felváltották az angol kereskedők, így az angol alattvalók gazdagodtak tovább. A földek azonban, amelyek a fellendülés alapját jelentették, noha eleinte csak a majorsági (más szóval allodiális) földek voltak, a XVI. század második felében majd a közösségi földekre – legelőkre, kaszálókra, ugarföldekre – is kiterjednek. Az angolszász jogrendszer ugyanis elfogadta azt az érvelést, hogy a földesúr rendelkezik a földjével, azaz a dologi jog elsődlegességet élvezett a személyek védelmére vonatkozó kötelmi joggal szemben. A földesúr parancsára elkerített közösségi földeken ugyanis a továbbiakban a falusiak nem legeltethették a jószágait, nem gyűjthették a télire szükséges kaszálékot (széna), így ugyanaz történt, mintha a föld eltartóképessége hirtelen egyharmadával (bizonyos esetekben akár felével) csökkent volna. A falusiak a továbbiakban a közösségi földek töredékén, vagy a saját termőterületeiken tarthattak tehát igavonó állatot, ez viszont nem csak hogy a legelők és kaszálók megszüntetését jelentette, de a termőterületeket is arányosan (mintegy egyharmadával) csökkentette. A falusi lakosság tehát annak érdekében, hogy elkerülje a teljes pusztulást, jelentős részben elvándorolt a közeli városokba, az éhhalállal szemben bármifajta megélhetés reményében.

A városiasodás Angliában

A középkori eredetű városok a XVII. század elejétől kezdve jelentős funkcióváltáson mentek keresztül. A korábbi megkülönböztető kollektív jogok mellett a védhetőség, azaz a fallal kerítettség jelentett biztonságot. A korai újkorban azonban a városok a beáramló népességnek köszönhetően

kezdték átalakulni. Nem csak a nincstelen falusiak áramlottak ide, hanem a kedvező helyen lévő városokba kereskedők is érkeztek, azaz olyanok, akik nem rendelkeztek a városi jogokkal. A fal, amely eddig a támadásoktól védte a várost, hamarosan a terjeszkedés akadályává vált: a város már nem védelmi, hanem piaci adottságainál fogva volt kedvező az ott élők számára (Párizsban a Fülöp Ágost által a XIII. század elején épült falakat 1533-ben és 1590-ben bontották le). A város szerkezete is megváltozott. Kialakult az a városközpont, amely majd nem a legkedvezőbb lakhatási lehetőséget, hanem a közigazgatási és kereskedelmi csomópontokat biztosítja. Ugyanakkor a társadalom is jelentősen átalakult, a korábban patríciusokra és plebejusokra tagozódó polgárság egyre inkább vesztett számarányából és egyre jobban megnőtt a nincstelenek száma. A kormányzat ezekkel a problémákkal nem foglalkozott, így a városnak kellett megoldást találnia a társadalmi problémák kezelésére. A dologházak, a földesúri, majd vállalkozói manufaktúrák, később modern kapitalista vállalkozások vagy társaságok olcsón – és különböző szociális kötelezettségek nélkül – foglalkoztatták ezt a képzetlen munkaerőt. A „negyedik rend”, vagy „ipari proletariátus” számarányában a XIX. század során majd többségben lesz a városi jellegű településeken, miközben megélhetése bizonytalan, egészségügyi ellátása megoldatlan, politikai jogai nincsenek.

Németalföld

Az 1568-tól kezdődő önállósodási folyamat előzménye az volt, hogy a spanyol trónt is elfoglaló Habsburgok Flandriát és a környező területeket családi magánbirtokukként kezelték. A fejlett urbanizációjú területen a protestantizmus gyorsan elterjedt, méghozzá annak a puritánabb, kálvini irányzata. V. Károly nem akarta ezeknek a jól jövedelmező vállalkozói adóknak a csökkenését, ezért békén hagyta a protestánsokat ezeken a területeken (noha a Német-Római Császárságban és Spanyolországban határozottan fellépett az akkor eretnekségnek tartott új felekezetek ellen. II. Fülöp, aki 1556-tól kezdve uralkodott a spanyol trónon és bírta Németalföldet is, vallási kérdésekben éppúgy nem volt toleráns, mint politikai kérdésekben. Emiatt 17 németalföldi tartomány fellázadt és az Oranje tartományt (innen Hollandia nemzeti színe, a narancssárga) nagybátyjától megöröklő Nassaui Vilmos vezetésével megindította elszakadási mozgalmát („80 éves háború”). Az elszakadásban a polgárság támogatása döntő fontosságú volt. A madridi, vagy frankfurti, esetleg bécsi központi hatalomtól amúgy is csak lazán függő területek minden tőkéjüket az önálló gazdaság és az önálló állam megteremtésébe fektették. A holland hajóácsok és tengerészek gyakorlatilag egy generáció alatt váltak a tengerek uraivá, maguk mögé utasítva a spanyolokat és a portugálokat, sőt, a XVII. század elején az angolokat is. Azaz a megváltozott körülményekhez a holland tartományok adaptálódtak a legnagyobb sikerrel. A Holland Kelet-Indiai Társaság (VOC - Vereenigde Oost-Indische Compagnie) a XVII. század elején az akkori világ legnagyobb tőkeerejű (és 80 000 alkalmazottat foglalkoztató!) kereskedelmi vállalkozása volt. A VOC a világ első multinacionális vállalata volt, amely részvényeket adott ki és ezáltal létrehozta a modern értéktőzsdét. Fontos, hogy a holland állam a magántőkével szövetkezve igazta le a volt portugál gyarmatokat, azaz a katonai erő a vállalkozói gazdasági érdek kiszolgálásával volt sikeres. A hollandok azonban nem csak a Fűszer-szigetek elfoglalásához, a luxuscikkek beszerzéséhez és értékesítéséhez értettek, hanem mesterséges igények felkeltésével további piacot teremtettek a maguk számára. A Közép-Ázsiából származó tulipánt a holland kereskedők kicsempészték az Oszmán Birodalomból, és a (feudális terhektől mentes szabad) holland parasztok a tengertől polderekkel (gátakkal) visszahódított mélyföldjeiken számtalan fajtát nemesítettek ki, amelyet rendkívül magas áron értékesítettek. A hollandok az elterjesztői a szélmalomoknak, amelyekkel az uralkodó széljárást kihasználva a belvizeseést meg tudták előzni és még hagyományos malom céljaira is tudtak használni. A holland termékek közül közismertek a sajtok, amelyek (a svájci, vagy savoyai konkurenciához

hasonlóan, azzal a különbséggel, hogy a holland termékek nagy távolságokra is eljutottak) a tej-többletből készítették. A sajt, amelynek elkészítése munkaidő és tárolási költség-igényes volt, a hozzáadott érték miatt drágán kelt el a nemzetközi piacokon. Megfigyelhetjük tehát egyfelől azt, hogy az a gazdasági érdekközösség, amely a versenykorlátok hiánya miatt nyersen érvényesíti érdekeit, nem csak rövid távon sikeres. Másfelől azt is láthatjuk, hogy a nyerstermékek feldolgozása a ráfordítási költségek és a befektetett munka szempontjából jóval nagyobb hasznot eredményeznek, mint a nyersanyag puszta előállítás.

Európai társadalmak

A koraújkorban a feudalizmus korában, vagy más azelőtt kialakult szokásjogok nagy része továbbra is fennmaradt és meghatározta a társadalmi viszonyokat. Azokat a sajátos kapcsolódásokat, amelyek a germán jog által uralt területeken alakultak ki, és amelyek társadalmi szervező princípiumokká alakultak a hűbéri viszony révén, a későbbi fejlődés a társadalmak döntő részében átalakította. Ennek ellenére fennmaradtak azok a főbb jellegzetességek, amelyek alapján napjainkig is el tudjuk különíteni a különböző társadalmi csoportokat. Mindenekelőtt a hierarchikusan szervezett társadalom modellje, amely a legtöbb változáson ment keresztül, a XXI. században is megtapasztalható a családmodellek domináns részében a németlakta területeken, vagy a periférián (Pireneusok mindkét oldala, a spanyol Galícia, Észak-Portugália, Skandinávia és Írország): ezekben a térségekben az autoriter típusú családok a jellemzőek. Dél-Franciaországban, Közép-Itáliában, illetve a mai Lengyelország, Románia és Görögország kivételével Közép- és Kelet-Európa minden részében a komunitárius-patriarchális típusú családok a dominánsak. Ez utóbbiakban a felnőtt gyerekek a szüleiktől nem függetlenül rendezik be életüket, gyakran egy háztartásban laknak. Az autoriter típusú családokban az egyik gyermek lakik a szülőkkel (a középkorban és a koraújkorban ez általában a legidősebb fiú), míg a breton, angolszász, dán és nyugat-holland területeken a felnőtt gyermekek nem élnek egy háztartásban szüleikkel (nukleáris család). Az autoriter típusú családokban a generációk együttélése, az idősek tisztelete és a gyermek között születési alapon kialakult rangsor figyelhető meg. Ezek a családok könnyebben elfogadják az autoriter rendszereket (amelyek a személyi szabadságot korlátozzák), mint más társadalmak. A jövedelmi egyenlőtlenséget természetesnek tartják, bár nem annyira, mint a nukleáris családok által dominált társadalmak (angolszász). A vagyoni egyenlőtlenséget leginkább igazságtalannak tartó, az igazságosságot az egyenlőség alapján meghatározó közösségek a komunitárius-patriarchális családokból épülnek fel. Azaz a társadalmi struktúrák meghatározzák a politikai szerkezeteket, a kultúrát, ide értve a gazdasági gondolkodást is.

Demográfia

Az európai népesség a korszakban ismét növekedésnek indult, amely folyamatos és – a Balkánt és környezetét, így a Magyar Királyság egykori területeit leszámítva - általános volt egészen 1618-ig, a harmincéves háború kirobbanásáig. Mindez a korábban ipari és kereskedelmi szempontból jelentősebb észak-itáliai városállamok szerepének csökkenését eredményezte, mivel jelentősen megnövekedett az egyes német tartományok, francia grófságok és városok, Flandria és Hollandia, illetve más területek népessége. Az itt élő lakosság városiasodottabb és tőkeerősebb volt, mint közvetlen versenytársai, így hamarosan jelentős részesedést szereznek a nemzetközi kereskedelemben. A hanyatló itáliaiak szerepét pedig a még ezeknél is tőkeerősebb portugál és spanyol gazdaság veszi át, amelyek felemelkedő gyarmatbirodalmakként nemcsak a minden eddiginél bőségesebb haszonnal járó új kereskedelmi útvonalai miatt gazdasági, hanem befolyó jövedelmeik

révén politikai téren is vezető szerepre tesznek szert. Ez pedig az állam és a gazdasági szereplők érdekeinek egyesítésével jár, melyet a korábbi autonómia-törekvéseken alapuló szabad szövetségek (mint amilyen pl. a Hanza – die Hanse, 1159-1669) helyett új, királyi vagy állami monopóliumokkal rendelkező társaságok megjelenése mutat. A Brit (1600), Holland (1602), majd Francia (1664) Kelet-Indiai Társaság ennek a változásnak a legfontosabb képviselői.

Merkantilizmus

A XIV. Lajos miniszterének, Jean-Baptiste Colbert neve alapján colbertizmusnak is nevezett merkantilista gondolkodás szerint az országok gazdagsága az exporttöbbletűktől függ, tehát az állam legfontosabb feladata, hogy a belső piacot védje és a nemesfém-felhalmozódását elősegítse. Ennek köszönhetően – a merkantilisták szerint – megnő az árszínvonal, nő a termelés és csökkennek a kamatok is. A colbertista gazdaságpolitika a behozatalt a gyarmatokról biztosította, a hazai ipart a külföldi konkurenciától védővámokkal védte és szükség esetén állami kölcsönökkel támogatta. Azonban a XVIII. század elejére a polgárság már igyekezett egyrészt az állami támogatástól szabadulni és lehetőleg kötöttségek nélkül tevékenykedni, illetve a hazai piac igényeinek kielégítése (és a saját profitjuk) érdekében importcikk kereskedelmére koncentráltak. A merkantilizmus válságát okozta, hogy a kereskedő polgárság és nemesség nem azonosult a korona érdekeivel és a nemzetgazdaságot gyarapító önkorlátozás helyett a saját érdekeit követte.

Fizokratizmus

A François Quesnay nevéhez fűződő gazdaságfilozófia szerint a gazdaságban is természeti törvények uralkodnak (a természeti törvényt jelentő görög „fűszisz” és az erőt jelentő „kratosz” szavak összetételéből alakult ki a szó). Az a gazdaság működik megfelelően, amelyben az állam nem avatkozik be a folyamatokba. A felfogás szorgalmazta a céhek felszámolását, az ipari tevékenység teljes szabadságát, a szabad kereskedelmet. A fizokraták véleménye szerint minden tevékenység alapja a földből származó haszon, értéktöbblet csak a földművelésből keletkezik, ezért csak ezt az ágazatot kell megadóztatni. A fizokrata felfogás Anne Robert Jacques Turgot miniszterségének idején lesz kormányzati politika. A gond azonban az, hogy a (nem melleleg a korban másfél évtizeden át tartó rossz termésátlagok miatt) szabad kereskedelmi terméké tett gabona ára egyre magasabb lett, valamint az állam az ipart és a kereskedelmet nem, illetve alig adóztatta meg, az adót a földjáradék alapján szedte. Ez viszont az ekkoriban több mint 75%-ban vidéken, mezőgazdaságból élő francia alattvalót sújtotta: az adóterhek növekedése a parasztság ellehetetlenülését eredményezte.

A kapitalizmus kezdetei

A skót presbiteriánus felekezet – szemben az anglikán egyházzal, amely az államtól várható támogatást – hierarchikus egyházi szervezet hiányában (református püspökségek csak Magyarországon vannak!) a XVIII. század második felétől kezdve kiépített egy élet- és betegségbiztosítási rendszert (Robert Wallace edinburghi tiszteletes javaslatára). A nyugdíj-előtakarékosság és a biztosítás jelentős megtakarítást jelentett. A felhalmozott jövedelmeket azonban – csekély kockázattal – befektették, így lehetővé tette a modern kapitalizmus újabb formáját. A „Scottish Ministers’ Widows’ Fund” modellértékű rendszer lett, amely a későbbiekben (a XXI. század elejére) a legjelentősebb pénzalapokká nőttek ki magukat.

A szabadversenyos kapitalizmus doktrínája

1776-ban nem csak az amerikai függetlenségi háború robbant ki, hanem ekkor jelent meg a skót Adam Smith írása „A nemzetek gazdagságáról” címmel. Ebben a szerző az állami beavatkozástól mentes, tiszta gazdaságokat írja le a legeredményesebbnek, azaz a legsikeresebbnek. Az államnak nem feladata, hogy beavatkozzon a folyamatokba, mert a piac ezt sokkal hatékonyabban végzi el helyette. A keresletet és a kínálatot egy láthatatlan kéz irányítja, tehát semmiféle intézmény nem képes ezt helyettesíteni. A szabad verseny hirdetése a feltörekvő vállalkozók ideológiájává vált, mivel sem a vallás, sem az állam nem állíthatott akadályt a termelési és értékesítési folyamatok elé. Ez azonban a – jellegzetes módon az ipari – termelésben részt vevő bérmunkások érdekeivel, szempontjaival nem számolt, bizonyos értelemben tehát a korlátozatlanság a láncolat legalján lévők számára a megélhetés biztosításának felelősségét is levette a tulajdonosi réteg válláról.

A céhes rendszer megszűnése

Amikor az angol parlament lehetőséget biztosít a szabad vállalkozások indítására, vagy amikor Franciaországban a forradalom intézményesen megszünteti a céheket (Le Chapelier-törvény, 1791), azokat a morális gátakat is lebontja, amelyek addig a termelésben részt vevők érdekeit védték. Mivel a céhek jogutód nélkül szűntek meg, az egyéb testületek vagy intézmények nem vették át tőlük a szociális funkciókat. Az állam Angliában hagyományosan nem volt hajlandó ennek a feladatnak az átvállalására, a (forradalmi) Franciaország pedig nem akarta veszélyeztetni a saját feltörekvő iparát azzal, hogy a szociális költségek kikényszerítése révén saját belső, és főleg, külső piacain is visszaszoruljon az angol konkurenciával szemben. Ennek következtében az egyébként a gazdasági növekedést támogató kormányzatok valójában a növekedés kockázatát és terheit a legkevésbé védett rétegekre terhelte ki, ami elkerülhetetlenül szociális konfliktushoz vezetett. A fogyasztóvédelem oldaláról nézve pedig, mivel az állami törvénykezés a piaci mechanizmusok tiszteletben tartására való hivatkozással valójában szemet hunyt a silány minőségű (olcsó, ám rövid élettartamú, nem javítható) termékek gyártása fölött, ezzel elősegítette a modern fogyasztói kultúra kialakulását.

Az Elbától keletre

A nagy felfedezések utáni években a kontinens két része – a nyugati és a középső – a korábbi, igen kiegyenlített fejlődési útja elkezdett elválni egymástól. A nagy kereskedelmi útvonalaktól távol lévő területek gazdasági és társadalmi fejlődése különböző irányokat vett: a nyugati térségben a társadalom mobilitása felgyorsult, az urbanizáció üteme felerősödött, a belső piac megerősödött, a feudális kötöttségek helyébe új, szerződéses viszonyok léptek. Ennek köszönhetően a bérleti szerződések, majd a munkaszerződések kialakították az egymáshoz ezeken a kontraktusokon keresztül kapcsolódó társadalmat, amely nem csak vallási nézeteiben vagy személyi jogaiban volt – legalábbis elméletileg – szabad. A szabadság pedig az államnak és testületeinek a köz- és magánéletből való visszaszorulását jelentette. A városi polgárság erősödő vagyoni helyzete valójában politikai hatalom alapját is jelentette, és ahol ennek érvényesítéséhez nem voltak meg a feltételek, ott erőszakkal megszerezte magának (forradalmak útján). Ezzel szemben Nyugat-Európa keleti fele, azaz Közép-Európa egészen más megoldásokat kellett találnon. A nyugati társadalmak pozitív kihívásával szemben (gyarmatosítás, nyitás a nyugati óceánon keresztül kitérő végtelen piacok felé) a közép-európaiak az oszmán hódítás negatív kihívásával kerültek szembe. A folyamatos háború, még ha a végén sikerrel járt is, végül veszteséggé vált, mivel a tőke és a társadalmi tőke nem produktív célra fordítódott, hanem pusztán a korábbi, vagy a meglévő állapotok konzerválására, amit ráadásul még csak súlyosbított a nyugati területekhez képesti relatív lemaradás. Az Elbától keletre fekvő területeken a kereskedelem alacsony

volumene, az ipar gyengesége és a piaci fejletlenség miatt a földjáradék maradt a legfontosabb jövedelemforrás, ami a parasztság elvándorlásának minden módon való megakadályozását jelentette (második jobbágyság, „röghöz kötés”). A jobbágyságok – és nem szabadon szerződő bérlők! – a földesúr patriarchális gondoskodásának és elvárásainak voltak alávetve (pl. ezért marad fenn az úriszék intézménye a XIX. század közepéig), a földesurak pedig, hogy jövedelmeiket növelni tudják, vállalozási lehetőség híján (amit a szokásjog is tiltott, de ilyen tevékenységre objektíve sem volt lehetőség egy stagnáló piacon), a majorsági földjeiket növelték meg és az onnan származó tiszta bevétel-fölöslegüket értékesítették külföldi piacokon. Az állam itt gyakrabban avatkozik be a gazdaságba, mint máshol Európában (felvilágosult abszolutizmus), a városiasodás elmaradott, az infrastruktúra megreked a középkor szintjén (ezzel szemben pl. Franciaországban 1728-ban 30 000 km hosszú épített és karbantartandó úthálózat van). A különböző kiváltságok megszűnnek vagy átalakulnak (hajdúk, székelyek lesüllyedése Magyarországon), archaikus életformák konzerválódnak (szepességi cipszer, erdélyi szász autonómiák).

Közép-Európa államai

A három visegrádi állam közül, amelyeket Károly Róbert magyar király a középkorban 1335-ben a bécsi város árumezállító jogainak kikerülése érdekében egyeztetésre hívott össze, a XVII. század során az átalakuló világ periferiájára kerültek, ennek következtében jelentősen lemaradtak az európai hatalmak politikai versengésében. A lengyel, a magyar és a cseh királyságok közül elsőként a cseh szenvedte el a történelmi vereséget, amikor a harmincéves háború egyik mellék-konfliktusában az 1621-es vereséget követően a cseh királyságot az osztrák Habsburgok örökös tartománnyá nyilvánították, a cseh történelmi alkotmányt hatályon kívül helyezték, a cseh rendiséget megszüntették, így a cseh állam – Szent Vencel országai, tehát Csehország, Morvaország, Szilézia és Lausitz/Luzsice – szuverenitása de facto megszűnt. Az 1526 (valójában 1541) után három részre szakadt magyar királyság egységét ugyan nem tudta megőrizni, de történelmi alkotmánya – bár több kísérlet is történt annak hatályon kívül helyezésére – hatályos maradt 1949-ig. A magyar nemesség fennmaradt (1947-ig), a magyar katolikus egyház megőrizte különállását, a rendi monarchia intézményei, közigazgatása, sajátos jogállású autonómiái még az ország egységének helyreállítását követően is fennmaradtak (egészen az 1876-os közigazgatási reformig), ide értve a társországi státusát mindvégig megőrző Horvátországot és a hódoltságú idők alatt kialakult erdélyi területeket is. A három állam közül a legnagyobb közjogi sikert tehát az a magyar állam könyvelhette el, amely 1867-ben kompromisszumra (Kiegyezés) tudta kényszeríteni a sokkal erősebb osztrák felet. A lengyel állam azonban nem volt ilyen szerencsés, sőt, az állam szétdarabolásával és de facto megszüntetésével 123 évre lekerült a történelem színpadáról (1795 és 1918 között nincs lengyel államiség).

A kontinentális munkamegosztás válsága

A kelet-közép-európai gazdaságok évszázadokon keresztül nyersanyag- és nyerstermék-forrásai voltak Közép-Európa nyugati felének (Alpok vidéke, Észak-Itália), ami természetesen az érett feudalizmusig nem jelentett különösebb problémát. Magyarország például Nagy Lajosnak köszönhetően, aki stratégiai szempontból ügyesen használta fel apja megtakarításait, Közép-Európa vezető hatalmává vált a XIV. században, amihez kellett a magyar florenus, azaz forint is. A XVI. században Lengyelország válik a lublini uniónak (1569) köszönhetően a térség legjelentősebb államává. Azonban ezeknek az országoknak a gazdasági profilja döntően mezőgazdasági jellegű volt, ami az időjárási körülmények és külső támadások függvényében változó eredményességű volt. A reneszánsz utáni időszakban ezek a

gazdaságok nem tudták újratervezni a meglévő adottságok alapján kialakult viszonyokat a partnerekkel, amelyek mindeddig többé-kevésbé biztosan számíthattak a kelet felől érkező élelmiszer-szállítmányokra. A nagyobb városok, mint Graz, Bécs, Prága, Milánó, Innsbruck, München, Passau a magyar és lengyel gabonára és húsárura építettek az élelmiszerellátásukban. Amikor azonban a török támadások következtében ezek a szállítmányok akadoztak, majd egyre inkább elmaradtak, az alpesi lakosság alternatív megoldásokra kényszerült. A közép-európai gazdaságok pedig, miután a nemesfém-termelésben elfoglalt korábbi vezető szerepük a továbbiakban jelentősen lecsökkent, és a mezőgazdasági termények exportja is bizonytalanná vált, a tőlük nyugatabbra lévő területek számára elvesztették kereskedelmi partner-jellegüket. A korábbi munkamegosztás felbomlásával a közép-európaiak hagyományos piacai részben máshonnan biztosították importjukat, részben önellátásra rendezkedtek be, ami majd a török uralom alóli felszabadulás után is megmarad, és a XVIII. század elejétől kezdve súlyos és tartós veszteséget jelent a lengyel, cseh és magyar gazdaságok számára.

Az alpesi megoldás

A magyar, cseh és lengyel gabona és élőállat-import leállása súlyosan érintette az európai magashegység kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú folyóvölgyi településeit. A mezőgazdasági művelés céljára rendelkezésre álló terület a földrajzi adottságoknál fogva korlátokat szabott a népesség növekedésének és a fogyasztásnak. Itt sem öntözéssel, sem tengeri területek elkerítésével nem lehetett a termőterületeket növelni, ráadásul a föld műveléséhez elengedhetetlenül szükséges szarvasmarhákat is csak istállózó állattartás formájában lehetett tartani, hiszen itt a legeltetési időszak még rövidebb, mint máshol. Ezért az Alpok nyugati részein már a XIII. század óta ismeretes megoldással legelőváltó gazdálkodást vezetnek be (transzhumáló állattartás), az erdős terület irtásával, ahol a jelentős csapadék miatt viszonylag dúsán termő növényzeten legeltetik a jószágot. Az erdővel borított terület csökkentése senki számára nem jelentett problémát, mivel Európában így is elég jelentős az erdősítettség. A letarolt területeken legelő szarvasmarha-állomány így az új területeket hasznosítva növekedésnek indult. Így nem csak a tejtermékek jelentek meg a helybeliek asztalain (sajtfélék, abból készült ételek – fondue, raclette, stb.), hanem a vágóállat létszáma is megemelkedett, tehát jutott a helyi piacra is belőle. Így a felszabadult területeken is termesztett, főként újabb fajta növényfajtákkal (első sorban burgonya) és a saját állatállományból biztosított állati fehérjével teljesen megszűnt a térségnek a közép-európai importra való ráutaltsága. Amilyen pozitív fejlemény volt ez az Alpesekek vidékén, annyira kedvezőtlen volt ez Közép-Európa gazdasági számára.

Az oszmán birodalom gazdasági rendszere

A despotikus társadalmakra jellemző módon a meghódított föld elméletben teljes egészében az uralkodó tulajdonát képezte. A törzsszövetségi logikát érvényesítő oszmán birodalomban a szultán (aki 1453-tól, Konstantinápoly elestétől kezdve jogszerűen használta a kelet-római császárok címét) a kincstári tulajdonú földek (hász-birtokok) mellett adományozott is birtokokat, az európai feudális uralkodók mintájára. Csakhogy az ún. „szpáhi-birtok” az európai feudumtól (vagy beneficiumtól) eltérően nem egy családnak, vagy egy (egyházi) jogi személy birtokába került, hanem a török lovaskatona személyes használatába. Ez azonban nem jelentett örök birtokot, hiszen a szultáni rendelkezések következtében ezek a katonák időről időre máshova lettek átirányítva, a birtokuk pedig értelemszerűen nem követhette őket, hanem egy másik birtokot kaptak az új állomáshelyen. Ennek a logikának köszönhetően a szpáhi-birtokok lehetetlenné tették akár az ugaroltatást, akár az erdők telepítését, vagy a föld feljavítását, netán a birtokon élő népesség vagyoni vagy létszámbeli gyarapodását. A szpáhi

nem utódjai számára szerzett vagyont, amit gyarapíthatott, hanem teljes mértékben kihasználta a rendelkezésére álló lehetőségeket. A hosszú távú szemlélet hiánya következtében az oszmán birodalom mint rablógazdálkodást folytató intézmény jelenik meg a korabeli szemtanúk és az utókor előtt. A fenntarthatatlan fejlődés egyik iskolapéldája, ahogyan a lehetőséggel élni képtelen birodalom csak folyamatos terjeszkedés árán, de ráadásul az elfoglalt területek kiüresítésével tudja csak biztosítani működését. A gyors felemelkedést nem követte a birodalom integrációja, így a heterogén lakosságú és kultúrájú állam a fejlődéshez szükséges tőkét felélve már nem tudott a megújulásra erőforrásokat találni a XVIII. század elején. A hiányzó polgárság szerepét a másodrendű alattvalók, a „Könyv népei”, a dhimmik vagy más néven ráják (zsidók és görög, bolgár, szerb, szír ortodox keresztények, örmény és kopt monofiziták) töltötték be, főleg a konstantinápolyi Fanar negyedbeli gazdag görög kereskedőcsaládok, amelyeknek a mediterrán térségben fennmaradtak korábbi (évszázados) kapcsolatrendszereik – ezt a réteget nevezzük fanariótáknak. Ők majd a XVIII. század végétől adóbérlés fejében biztosítják a különböző, keresztények lakta területek közigazgatását. A dhimmik természetesen fizették a hitetlenek adóját (dzsizje), ám a földesúri kilenced továbbra is megmaradt, csak ezt vagy a szpáhinak, vagy a kincstárnak fizették. Az egyházi tized is megmaradt, azt azonban a kincstár szedte be. A lakosság nemcsak ezt, hanem a kapudót (harádzs), majd a hadiadót is fizette, és különböző ingyenmunkákkal és szállítási kötelezettségekkel is terhelve volt. A hódoltsági Magyarországon, akárcsak más peremvidéki területeken, a lakosság a régi tulajdonosnak is és az új, az oszmán tulajdonosnak is fizetési kötelezettséggel tartozott. Ez minden korábbinál jobban elszegényítette a parasztságot, amely elvándorolt, ha csak tehette. Így alakulnak ki a mezővárosok az Alföld hódoltsági területein, mert noha a városi státusz hiánya nem nyújtott teljes védelmet az itt élők számára, de a sokaság és a félig városi jogállás némi védelmet mégis nyújtott.

Harmincéves háború

Az 1555-ös augsburgi vallásbékével kialakult patthelyzet, amely a vallási nézetkülönbségek okán biztosította a német fejedelemségek mozgásterének növekedését a császári hatalommal szemben, a XVII. század elején újabb konfliktusba torkollott. A vallási ellentétek felszításával a nemzetközi diplomácia (elsősorban a francia, de a velük szövetséges oszmán birodalom is) a Habsburg-ház uralmának visszaszorítására törekedett. Emiatt robbant ki a harmincéves háború 1618-ban. A nemzetközi konfliktus a Német-Római Birodalom területén folyt, a háború egyik következménye a lakosság jelentős – 30%-ot is meghaladó – csökkenése volt a nagyarányú halálozások és a kivándorlás miatt. A másik következmény pedig az 1648-as wesztfáliai békében rögzített széttagoltság, amely megerősítette a tartományi autonómiákat, és a határok így nem csak közigazgatási, hanem vámhatárokká is váltak egyben. A francia uralkodó (XIII. Lajos) miniszterének (Richelieu) legnagyobb sikereként a császárság egysége mind politikai, mind gazdasági értelemben megszűnt. Ez az egységes pénzrendszer, vagy mértékegységrendszer, az egységes szabályozás hiányán túl a vámhatárok megsokasodása miatt a német gazdaságot a franciával teljesen versenyképtelenné tette. A Habsburgok így, mivel 1555 óta már eleve két dinasztikus ágon uralták a spanyol korona országait és a német császárságot és a többi közép-európai területet is, most rákényszerültek arra, hogy a konkrétan birtokolt területek – osztrák hercegség, cseh és magyar királyság, stb. – területeire nagyobb figyelmet fordítsanak. Korábban ugyanis a vallásháború, a német parasztháború, majd a harmincéves háború alatt minden erőforrással a császári birodalom egybenmaradására koncentráltak, ezért nem fordítottak kellő figyelmet, fegyvert és pénzt a dunai területek védelmére. Ez eredményezte Magyarországon a XVI. század elkeseredett és magára hagyatottnak tűnő defenzív küzdelmet a török birodalommal szemben (1541, 1552, 1566 és a 15 éves háború). A XVII. század elején meginduló belső

konfliktusok (Bocskai háborúja, majd Bethlen Gábor beavatkozása a harmincéves háborúba, vagy a cseh rendek felkelése az osztrák Habsburg hatalommal szemben 1618-ban) azonban stabilizálták a bécsi központú dinasztikus birodalom helyzetét a térségben. Ennek a pozíciónak a megerősítésére azonban csak 1648 után kerülhetett sor, miután reálpolitikai szempontból az osztrák Habsburgok a nyugati területeken elvesztett pozícióikat igyekeztek pótolni Közép-Európában.

A spanyol örökösödési háború

A Habsburg-ház idősebbik, spanyol ága az utolsó egyenes ági leszármazottal, II. Károlyal (1665-1700) került utódlási válságba. A dinasztiaát egyedülként képviselő beteg királynak nem született utódja, és az utókor megítélése is meglehetősen igazságtalan volt vele, holott uralkodása alatt sikerült pénzreformokkal megakadályoznia a további spekulációt; létrehozta az akkor modernnek számító Junta de Comercio-t (1679), és ledolgozta az előző másfél évszázadban felhalmozódott költségvetési hiányt. Azonban már életében elkezdődött a nemzetközi spekuláció a birodalma örökségéről vagy felosztásáról. A francia diplomácia álláspontja az volt, hogy a spanyol és a francia trónt perszonálunióban kell egyesíteni. Ezzel azonban Franciaország egy csapásra a korabeli világ legnagyobb gyarmati erőforrásaival rendelkező, egyben legnagyobb európai hatalom lett volna. Ezt mindenképpen meg kellett akadályoznia a konkurens hatalmaknak, ezért az angol udvar egy bajor herceget (József Ferdinánd Lipót) támogatott, aki azonban meghalt 1699-ben, pedig az ő örökségét az osztrák Habsburgok is, és a Bourbon-ház is elfogadta. Az a megoldás pedig, amely az osztrák Habsburgok trónigényét biztosította volna, újratemtette volna V. Károly hatalmát. I. Lipót császárnak azonban idősebbik fia, József főherceg örökölte volna a császári trónt, öccse, Károly pedig a spanyolt. Az 1701-ben kirobbant háború során az angolok eleinte a két személy által biztosított két dinasztikus ág megoldását támogatták, ám 1711-ben József császár váratlanul meghalt. Így Károly főherceg, addigra már megkoronázott spanyol király kellett örökölje az osztrák birtokokat is, így – noha ő is egyedüli férfiági képviselője volt a Habsburg-háznak – újra reálissá vált a Franciaországot harapófogóba szorító XVI. századi helyzet újraalakulása. Ezt az angol diplomácia sem támogatta, így a Bourbon trónigényt támogatták azzal a kikötéssel, hogy a két trón egy személy alatt sosem egyesülhet. Az intenzív háborúban kimerült felek végül az utrechti békében ezt fogadták el 1713-ban, míg 1714-ben a rastatti békében rendelkeztek arról, hogy a nem a spanyol koronához tartozó németalföldi és itáliai területeket az osztrák fél jogszerűen örökli. Ezzel kezdetét vette az integrált osztrák, ún. „dunai monarchia” kialakulása.

Az északi háború

A spanyol örökségért folytatott hosszú küzdelemmel párhuzamosan egy másik nagyjelentőségű háború is zajlott Európa északi és keleti felén. A szász választófejedelem, aki elfoglalta a lengyel trónt is (I. Erős Ágost), szövetséget kötött az orosz cárral, I. (Nagy) Péterrel, hogy a svéd befolyást erősödését megállíthassa. Az orosz cár 1700-ban megtámadta Svédországot, azonban Narvánál 1700-ban megsemmisítő vereséget mért az oroszokra. XII. Károly svéd király ezután a lengyelek és a szászok ellen fordult, ám az évek során megerősödő orosz birodalom 1709-ben Poltavánál megsemmisítette a svéd erőket, így biztosította a maga számára a tengeri kijáratot a Néva folyó torkolatvidékénél. 1721-ben a nystadti békében az észak-európai svéd hegemonia összeomlott, az orosz birodalom viszont felemelkedett és az európai kereskedelem részesévé válhatott a Balti-tengeren keresztül. A svéd állam ettől kezdve semleges szerepet játszott a nemzetközi konfliktusokban és ennek köszönhetően az elkövetkező közel három évszázad során adottságainak kihasználásával (svédacél, fegyvergyártás és –

kereskedelem) kiemelkedően magas szintű jólétet biztosított a birodalomban élő svédek, finnek és norvégok számára.

Az iszlám világ

A távol-keleti kereskedelem szárazföldi útvonalainak lehanyaglása súlyosan érintette a közép-ázsiai iszlám világot. A bokharai üzbég-tadzsik emírség, vagy az üzbég khívai kánság, akárcsak a mára kiszáradt Aral-tótól délre elterülő khorezmi (Khwarezm) kánság hanyatlása már a mongol hódítással és a rájuk települő Arany Horda megalakulásával bekövetkezett, de teljes eljelentéktelenedésük csak a tengeri útvonalak felfedezésének köszönhető. A közel-keleti arab világ meggyengülését nem csak a szeldzsuk török állam felemelkedése, hanem a mediterrán tengeri kereskedelem jelentőségének visszaesése is okozta. A két térség közé szorult sííta perzsa államalakulat, mely a XVI. században a Szafavida Birodalom kifermálódását eredményezte, a portugál felfedezéseknek köszönhetően a tengeri (Perzsa-öböl, Hormuzi-szoros) monopolhelyzetét is elveszítette, így a távolsági kereskedelme lehanyaglott. Az Indiai-óceán térségében az arab - főként a mai szaúd-arábiai hedzsászi és az egykori Ajurani Birodalom (XIII-XVI. század) területén müködő – kereskedők tevékenykedtek. A muszlim rabszolgakereskedelem másik, kiemelten fontos aktora a nyugat-afrikai Ghánai (XIII. század), majd az örökébe lépő Mali Birodalom (XIII-XV. század) volt. Utóbbi hanyatlása majd épp az európai kereskedők dominanciájának kialakulásával hozható összefüggésbe. Az iszlám világa tehát a XV-XVI. század fordulójára elérte fejlődésének addigi csúcspontját és innovációs képességek hiányában visszaszorult. A XVII. századra a korábban még fenyegető és hatékony humánerőforrás-felhasználó oszmán birodalom is elvesztette korábbi lendületét és a szunnita világ integrálására való képességét.

Irodalom

Átfogó irodalom gyanánt javasolható:

- Braudel, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*. Paris, Armand Colin, 1979.

A koraujkori államiság pénz- és adóügyeire vonatkozóan igen hasznos:

- Nort, Douglass C. – Thomas, Robert Paul: *The Rise of the Western World. A New Economic History*. Cambridge University Press, 2009²³, 71-156.

A nem-európai térségek regionális és globális szerepéről lásd:

- Marks, Robert B.: *The Origins of the Modern World. A Global and Environmental Narrative from the Fifteenth to the Twenty-First Century*. Rowman & Littlefield, 2015³, 19-96.

Azokról az okokról, amelyeknek köszönhetően a nyugati világ felemelkedett, ajánlott:

- Stark, Rodney: *The Victory of Reason. How Christianity Led to Freedom, Capitalism and Western Success*. Random House, 2005, 105-231.

VI. fejezet

Az újkor

Az industrializáció, a népesség növekedése és a hagyományos intézmények válsága mellett a XVIII. és a XIX. század újfajta konfliktusok időszaka. A hagyományos európai piacokon folytatott kereskedelmi versengés (azaz már nem munkamegosztás) nem csak az európai termékek versenyét jelentette, hanem az ebbe a folyamatba bevont gyarmatokat is. A gyarmatok válnak az új munkamegosztás résztvevőivé, ahogyan korábban Európa két fele volt ennek résztvevője. Ez a megosztás azonban részben összehasonlíthatatlanul nagyobb volumenű teljesítményt jelent; részben pedig nem is csak egy, hanem egymással párhuzamosan kialakuló hat nagygazdaság jött létre (portugál, spanyol, holland, francia, angol és, kissé másként, az orosz). Mindeközben a világ többi nagyhatalma, melyek értelemszerűen eddig gazdasági erőterek is voltak, lehanyaglottak (oszmán birodalom, perzsa birodalom, mogul birodalom Indiában, Ming-kori Kína). A világgazdaság kialakulása a nyugati társadalmak és gazdaságok felemelkedését jelentette, és ebben a folyamatban a világkereskedelem többi résztvevője csak másodrendű szerepet tudott játszani.

Protoindustrializáció, agrárforradalom, demográfiai átmenet

A XVII. és a XVIII. századokban már kialakul a későbbi industrializáció feltételrendszere. Létrejönnek azok a találmányok, amelyek lehetővé teszik a későbbi tömegtermelést: James Watt gőzgépe forradalmasítja majd az energiafelhasználást: az emberi és állati erőnél jóval magasabb hatásfokú erőt képes munkára fogni hő és víz segítségével. A szénbányászat eleinte csak a bányászatban használt gőzgépes szivattyúk, majd a gőzzel hajtott dugattyúk mozgását forgó mozgássá alakító technikai megoldások révén más területeken is terjedő gépek egyre nagyobb energiaigényt jelentettek. Ez biztosítja majd az ipari forradalom kibontakozását. A XVIII. század során ugyanakkor nem csak az ipari termelés nőtt meg, hanem a népesség létszáma is, amelynek élelmiszerszükségletét kezdetben az új növények biztosítják. Jethro Tull, az angol nemes a XVIII. század elején kifejleszti a (norfolki) vetésforgót, a vetőgépet és az új típusú vasekét. A század során alakul ki az egyébként széttagolt Itáliában a tésztafélék („pasta”) dominanciája, ami a jobb élelmezésnek köszönhetően ismételtén csak a népesség növekedését eredményezi. A bővülő élelmiszerellátás népességnövekedést eredményező pozitív visszacsatolási folyamata hamarosan a korábnál lényegesen nagyobb problémákat vetett fel. A népesség ugyanis exponenciális haladvány szerint növekedik, azaz ha a korábbi időszakhoz képest kétszer annyi gyerek marad életben, és annak ismét csak annyi gyermeke születik, mint az előző generációnak, akkor 30 év alatt a lakosság létszáma akár megkétszereződhet. Ezzel szemben a mezőgazdaság évről évre néhány százalékos javuló termelékenységét produkálva 30 évvel később a lakosoknak csak egy részét lesz képes ellátni étellel. Thomas Malthus, angol lelkész és demográfus, gazdasági gondolkodó 1798-ban azt vezette le, hogy a népesség folyamatos növekedésével a mezőgazdaság növekedése nem tud lépést tartani, ezért folyamatosan egyre súlyosabb éhínségek fognak kialakulni. Bírálati szerint azonban az elmélet nem számol azzal, hogy a szükség indukálja az innovációt, tehát az agrárium forradalmi újításait épp az ilyen válságok fogják kikényszeríteni. Továbbá az is egészen nyilvánvaló, hogy a javas egyenlőtlen eloszlása is szerepet játszik abban, hogy egyesek éheznek, miközben mások túlfogyasztanak. Mindenesetre a népesség jelentős növekedése a XVIII. század végén megteremtette az európai demográfiai átmenetet, azaz, amikor a populáció jelentős növekedésnek indul, majd a fertilitás visszaesését követően stagnál, végül – a XX. század második felétől – csökken.

Az osztrák örökösödés

Amikor III. Károly császár és királynak 1718 után tudomásul kellett vennie, hogy csak két lánygyermek örökölhette a birodalmát (vagy néhai bátyja szintén két élő leánya), a frissen létrejött európai egyensúly fenntartása érdekében szükséges volt az állam egyben maradása. Ennek érdekében tehát *pragmatica sanctio*-t (azaz „törvényes rendelkezést”) bocsátott ki, amely lehetővé tette, hogy elsőszülött leánya, Mária Terézia örökölhessen az osztrák örökös tartományokat, illetve a magyar trónt. Amikor azonban III. Károly 1740-ben váratlanul meghalt, a nemzetközi szerződések elismertetése minden előkészítés ellenére csak fegyverrel volt lehetséges. A porosz uralkodó (Nagy Frigyes) haladéktalanul megindította támadását Szilézia elfoglalása érdekében, amelyet egy elhúzódó háborúban (1741-1748) meg is szerzett. Ezzel a közép-európai vasérc- és szénbányászat a későbbi porosz felemelkedésnek alapja lesz. Az ily módon a stratégiai nyersanyagforrásai jelentős részétől megfosztott osztrák birodalom kénytelen lesz egy másik paradigmában gondolkodni a továbbiakban, mégpedig a területileg egybefüggő és integrált birodalom programjában.

Mária Terézia uralkodása

A XVIII. század úgynevezett „felvilágosult abszolutizmusa” azt jelentette, hogy az uralkodók a központosított hatalmuk gyakorlása mellett a gazdaság irányításába való közvetlen beavatkozással igyekeznek államaik gazdasági stabilitását biztosítani. Mária Terézia, akinek férje, Lotharingiai Ferenc volt a német-római császár, ő pedig a magyar királynő, igyekezett egy átgondolt stratégiával a birodalma gazdasági egységét összekovácsolni. Mivel a közjogi változtatások eszközéhez nem nyúlhatott, azaz egységes közigazgatású birodalmat nem hozhatott létre, inkább egy központilag szabályozott munkamegosztási rendszert vezetett be, amely „kettős vámrendelet” néven vonult be a történelembe. Az általa közvetlenül uralt területek egy része ugyanis a Német-Római Birodalom részei voltak (az örökös tartományok, azaz Ciszlajtánia), míg más területei a birodalmi határon kívül foglaltak helyet (Transzlajtánia, azaz a történelmi magyar állam, Erdélyt és a Délvidéket is ide értve). Mária Terézia 1754-ben először a saját birodalmának határait vonta körbe egy, a külföldi ipar- és mezőgazdasági cikket 30%-os behozatali védővámval (ez volt a birodalom külső vámhatára), majd a birodalom különböző jogállású területei között állapított meg vámhatárt. Megjegyzendő, hogy Erdély, a Temesköz, a déli katonai határőrvidék, Horvátország és Magyarország között szintén fenntartotta a vámhatárokat (20%-os kulccsal), ami a perifériák elmaradottságát konzerválta. Ugyanakkor a magyar területek és a Német-Római Birodalom közigazgatási határán belül fekvő örökös tartományok (később a megszerzett Galícia és Bukovina is ilyen jogállású lesz!) egységesen elkülönültek egymástól. A megosztás lényege az volt, hogy a behozatali vámokat a tartományok között ösztönző 3%-os, illetve szankcionáló 30%-os tarifával állapította meg, a ciszlajtán területek tehát iparcikkeket exportálhattak kedvezményesen a transzlajtán területekre, agrárterméket nem; míg a transzlajtán területek mezőgazdasági és nyersanyagforrása volt a birodalomnak. Noha a későbbi időszak sokszor kárhóztatja ezt a rendelkezést, amely a transzlajtán területek ipari fejlődésének elmaradását eredményezte, a magyar gabonának és egyéb nyersterméknek végre volt stabil piaca. A számok is ezt támasztják alá: az 1733-as bázisévhez képest 1752-ben a behozatali vámok 140%-ra nőttek, de tizenöt évvel később már 247%-ra!

A hétéves háború előzményei

A francia-brit gyarmati vetélkedés valójában a XVIII. század közepére éleződött ki. A francia állam a gyarmatokon számos stratégiai helyet elfoglalt, így az indiai szubkontinensen is igen kedvező

kereskedelmi stratégiai helyzetet alakított ki. A versenyben később induló britek számára egyértelmű volt, mind a korona, mind a kereskedők számára, hogy a katonailag és költségvetési szempontból is túlvállalt francia vetélytársat valahogyan térdre kell kényszeríteni. A brit kereskedők, akik alapjában véve az állam gazdasági szerepvállalása ellen érveltek, kifejezetten örömmel vették egyfelől a Kelet-Indiai Társaság, másfelől az angol állami bank, a Bank of England megalapítását. Míg az egyik a távolsági kereskedelemben monopolhelyzetet eredményezett a tagok számára, illetve az angol, majd brit állam fegyveres támogatását is szükség esetén, addig a második a nagy kockázatú kereskedelmi ügyletekhez nyújtott kedvező hiteleket. A láthatóan nem szabad, steril piaci körülmények között kifejlődött angol-skót kapitalizmus hamar képessé vált arra, hogy a túlszabályozott, centralizált és a visszacsatolásokat nem ismerő francia rendszert meghaladja. Erre több kisebb összeütközés után végül 1756-ban került sor, amikor a két nagyhatalom - kezdetben látszólag a porosz-osztrák háború támogatóiként, majd a tengereken és a gyarmatvilágban közvetlenül is - összeütközött egymással. Az európai konfliktus az 1740-1748 között vívott és porosz győzelemmel végződött osztrák örökösödési háború visszavágásaként kezdődött, s a szárazföldi háborúban mindkét gyarmattartó hatalom a kezdetektől fogva részt vett. A háború célja Szilézia visszaszerzése lett volna, ám ez a konfliktus igen hamar világméretűvé eszkalálódott.

A hétéves háború

A francia-brit vetélkedés az amerikai, ázsiai és afrikai gyarmatokon zajlott, ezért talán túlzás nélkül nevezhető világméretűnek. A legkisebb intenzitással az afrikai térségben zajlott, ahol a Guineai-öbölben a korábban a portugálok kereskedelmi monopóliumát 1713 óta az angolok szerezték meg (Asiento-jog, azaz a rabszolgakereskedelem monopóliuma). Franciaország a Szenegál és a Gambia folyók környékén alapított gyarmatokat, főként Elefántcsontparton és környékén. A britek az öböl vidékén több támaszpont kialakítására törekedtek, hiszen a tengeri kereskedelemben Indiáig több fontos állomást kellett kialakítani. Ghána, Nigéria területén a brit uralom ekkor terebélyesedik ki, ez indítja el Nagy-Britannia részéről az afrikai kolonializáció folyamatát. A háború 1756 és 1763 között zajlott és teljesen átrajzolta a francia és brit gazdasági erőviszonyokat.

India

A szubkontinensen a francia uralom már a XVIII. század elején leváltotta a portugált. A gazdaságilag egyébként is rosszul felépített francia gyarmatosító politika azonban nem tudott sikeres lenni a britekkel szemben. A mogul birodalommal szemben – amelyet a perzsa szomszédság 1739-es támadása már amúgy is megrendített – elégedetlen királyságok (afgánok, rádzsputok) egymással vívott küzdelmeibe a francia gyarmatosítók sikeresen avatkoztak be. Létrehozták a francia vezetésű és francia érdekeket szolgáló Marátha Szövetséget, amely egy ideig sikeresen küzdött az angol befolyás ellen. Ám a britek támogatták a Robert Clive vezetésével a Társaság akár fegyveres önérdék-érvényesítését is. Így valójában nem is az államok, hanem sokkal inkább a Francia Kelet-Indiai Társaság (Joseph-François Dupleix vezetésével) és a Brit Kelet-Indiai Társaság ütközött össze a kereskedelmi jogok érvényesítése miatt. A Clive vezette brit Társaság nem csak fegyverrel, vagy megvesztegetéssel érte el sikereit, hanem a felkínált alkupozícióknak is köszönhetette, hogy az egyes uralkodók (a haiderabadi, majd a bengáli *nizám*, vagy az arkoti *naváb*, vagy más kisebb rádzsák és jelentősebb maharádzsák) is inkább a briteket kezdték támogatni a franciákkal szemben. A brit kereskedők által felkínált lehetőségek biztosították az adóbevételt a továbbiakban is az uralkodók számára, de monopol-helyzeteket alakítottak ki különböző területeken. Így például a posztó – és textilkereskedelem, a sókereskedelem, vagy más stratégiai

ágazatok teljes egészében a brit kereskedők kiváltsága volt. Ezzel a belkereskedelem visszaszorult, a kézművesipar fejletlen maradt; a brit manufaktúrák viszont, akár csak a közvetítő kereskedelem az előállítás vagy az értékesítés során jelentős haszonnal dolgozva, óriási szívó hatást gyakoroltak az ezüstalapú indiai pénz- és egyéb piacra. A rúpia, mint fizetőeszköz, nem csak helyben volt használható, hanem az angol fontnak is fedezetül válhatott, így a XVIII. század során az itt megtermelt profit nagy része a brit kereskedőket és vállalkozókat gyarapította, míg csak egy kisebb rész maradt a helybéli uralkodóké. Így az ezüstkirámlás tetemesen megnőtt a korszakban, és akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a brit gazdaság felemelkedését az indiai gazdaság finanszírozta. A kialakuló függőség miatt az indiai államok elvesztették hagyományos kézművesiparuk egy jelentős részét, ami hosszú távon (valójában Gandhi 20. század eleji fellépéséig) a saját bevételek alacsony szintjét eredményezte. Mindez nem csak az angol posztó- és textilipar világméretű vezető helyzetét tette lehetővé, hanem Anglia indiai ezüstrrel feltőkésített gazdasága megfinanszírozta az ipari fejlődést, így Anglia a "világ műhelyévé" is vált, nem csak a pénzügyi központjává. A 18. században kibontakozó ipari forradalom pedig még tovább erősítette a szigetország súlyát a világ gazdaságban. Az 1763-ban a franciák teljes vereségével véget érő hétéves háború tehát a világ egyik legnagyobb piacának monopóliumát juttatta Nagy-Britanniának.

A Kelet-Indiai Társaság hanyatlása

A brit kereskedelmi érdekek könyörtelen érvényesítését jól illusztrálja, hogy egy konfliktust követően a mogul birodalom 1764-ben átruházta az adószedés jogát a Társaságra Bengálban és Biharban. Ennek köszönhetően öt évvel később szörnyű éhínség alakult ki itt, mivel a brit kereskedők az élelmiszer-termő helyeken gyapotot és mákot – az ópium alapanyagát – termesztettek. A kitört éhínség miatt a lakosság egyharmada elpusztult ezeken a területeken, ami jelentős bevétel-kiesést eredményezett a Társaságnak. Olyannyira, hogy míg a Társaság éveken át korábban 400 000 fontot fizetett a koronának az indiai monopólium fenntartása érdekében, csakhamar (3 év alatt) másfél milliós hiánya alakult ki és a koronának is egymillió fonttal tartozott. Amikor ez kiderült, a korona államosította a vállalatot, a hiányt azonban más forrásból – az amerikai gyarmatok megterhelésével – próbálta kiegyenlíteni, ami súlyos konfliktusokat eredményezett.

A hétéves háború Amerikában

A XVI. századtól kezdődő gyarmatosítás a kontinens északi részén kiterjedt francia uralmat tett lehetővé. Québec, majd Ontario francia uralom alá kerültek, így a Hudson-öböl keleti fele és a Szent Lőrinc-folyó partvidéke a francia kereskedelmet segítette a Nagy Tavak vidékéig. Azon túl azonban holland, illetve brit területek kezdődtek. Az angol király által 1670-ben alapított Hudson Bay Company (mely ma is létezik) kereskedelmének ellenőrzése kulcsfontosságúnak tűnt mindkét fél számára. Egyrészt, az innen származó szőrmekereskedelem monopóliuma az európai piacok uralását jelentette (ebbe az időben a hideg őszi, téli vagy kora tavaszi időjárás elleni hatékony védekezés még mindig csak az állati prémek hőszigetelésével volt lehetséges), másfelől az Öböl ellenőrzése potenciális stratégiai útvonalat jelenthetett: az Északnyugati Átjárót. Ez az útvonal feltételezések szerint jelentősen lerövidítette volna a tengeri útvonalat az északi féltekén fekvő Európa és Kína között. Ugyanakkor a franciák a XVII. század végén és főleg a XVIII. század elején telepeket hoztak létre a Mississippi torkolatvidékén és alsó folyása mentén (Louisiana), így az Appalache-hegységen túli területek és a kanadai telepek lassan összeértek, ezzel elvágvá a további terjeszkedés lehetőségét a brit gyarmatok elől. A kirobbanó háborús konfliktusban, mint ismeretes, végül a britek teljes győzelmet arattak és

nemcsak Kanadát, hanem Louisiana nyugati felét is sikerült megszerezni. Ezzel a lépéssel az angolszász jog- és politikai intézményrendszer, politikai kultúra, valamint a nyelv is az Újvilág északi felének meghatározójává vált, s így a franciák a saját nyelvüket beszélő gyarmati lakosságuk elvesztése mellett azt a lehetőséget is elvesztették, hogy az észak-amerikai – tágabb értelemben az euro-atlanti – térségben befolyásos hatalom legyen. A párizsi békeszerződésben 1763-ban erről is szólt a megállapodás. Az európai, ázsiai, afrikai és amerikai hadszíntéren is vereséget szenvedő francia állam eladósodása minden korábnál nagyobb lett, amely aztán a feudális típusú állam összeomlását eredményezte 1789-ben.

A hétéves háború

A francia-brit vetélkedés az amerikai, ázsiai és afrikai gyarmatokon zajlott, ezért talán túlzás nélkül nevezhető világméretűnek. A legkisebb intenzitással az afrikai térségben zajlott, ahol a Guineai-öbölben a korábban a portugálok kereskedelmi monopóliumát 1713 óta az angolok szerezték meg (asiento-jog, azaz a rabszolgakereskedelem monopóliuma). Franciaország a Szenegál és a Gambia folyók környékén alapított gyarmatokat, főként Elefántcsontparton és környékén. A britek az öböl vidékén több támaszpont kialakítására törekedtek, hiszen a tengeri kereskedelemben Indiáig több fontos állomást kellett kialakítani. Ghána, Nigéria területe ekkor terebélyesedik ki.

India

A szubkontinensen az egymást váltó nagyhatalmi kísérletek - portugál, majd holland, végül francia dominancia - csak a térséget névlegesen uraló egykori mongol utódállam, a mogul birodalom relatív gyengesége miatt következhetett be. A birodalom kisebb-nagyobb államai (rádzsaságok, maharádzsaságok, egyéb államalakulatok) megosztottsága kedvezett az európai gyarmatosítóknak. A térségben a legjelentősebb befolyási kísérlet a francia gyarmatpolitikához fűzhető, akik szövetségi rendszert alakítottak ki (Marátha szövetség), és elsősorban politikai és fegyveres eszközökkel küzdtek a brit vetélytárs ellen, amelyet a Brit Kelet-Indiai Társaság képviselt. A konfliktusban a Robert Clive vezette Társaság sikeresen lépett fel a franciák ellen, többek közt egyszerű megvesztegetéssel, illetve a Marátha Szövetség tagjainak felkínált kiemelten kedvező kereskedelmi megállapodások révén. Ezek lényege abban állt, hogy a brit kereskedelmi monopóliumok engedélyezésével az egyes államokban megnövekedő kereskedelmi forgalom hasznát megosztották a Társaság és az adott állam vezetői között. Így következhetett be az, hogy az indiai textilgyártás gyakorlatilag megszűnt, az angol behozatal kiszorította a piacról a hagyományos termékeket. Hasonló volt a helyzet a sómonopóliummal is: a csak brit kereskedők által forgalmazott élelmicikk véget vetett az indiai sólepárlás évezredek kultúrájának, viszont fellendítette a brit kereskedelmet. A monopolisztikus megállapodások következményei részben az volt, hogy a kontinens gazdasági függőségével együtt megindult az itt forgalomban lévő ezüstrúpia kiáramlása a térségből, hozzájárulva az ezüstalapú angol font jelentős megerősödéséhez. Másrészt viszont a függőség miatt az indiai államok elvesztették hagyományos kézművesiparuk egy jelentős részét, ami hosszú távon (valójában Gandhi 20. század eleji fellépéséig) a saját bevételek alacsony szintjét eredményezte. Mindez nem csak az angol posztó- és textilipar világméretű vezető helyzetét tette lehetővé, hanem Anglia indiai ezüsttel feltőkésített gazdasága megfinanszírozta az ipari fejlődést, így Anglia a "világ műhelyévé" is vált, nem csak a pénzügyközpontjává. A 18. században kibontakozó ipari forradalom pedig még tovább erősítette a szigetország súlyát a világ gazdaságban. Az 1763-ban a franciák teljes vereségével véget érő hétéves háború tehát a világ egyik legnagyobb piacának monopóliumát juttatta Nagy-Britanniának.

Az amerikai függetlenségi háború

A brit birodalom a hétéves háború költségeivel, majd a Kelet-Indiai Társaság veszteségeinek átvállalásával a francia vetélytárséhoz hasonlóan nehéz pénzügyi helyzetbe került. Hiába volt hosszabb távon gyümölcsöző a befektetés, a pénzügyi egyensúly helyreállításának igénye azonnali intézkedést sürgetett. Ennek következtében a korona úgy rendelkezett, hogy különféle újabb adókat vessenek ki, ráadásul szelektíven. Mivel Új-Fundlandtól Floridáig igen jelentős népesség élt a gyarmatokon, a költségvetés készítői itt újabb bevételi lehetőséget láttak. Ez a közel kétmillió népeség, amely jelentős részben önellátó volt, nehezen válhatott az eladott javak után szedett adók fő forrásává. Ezért a luxustermékeket igyekeztek megterhelni fizetendő terhekkel, melyek közül igen szerencsétlen módon a tea behozatali vámja lett az elsődleges illetékforma (a másik legelutasítottabb az illeték-, más néven bélyegtörvény, ami az államhatalom monopóliumából származó visszaélés volt a lakossággal szemben, hiszen drasztikusan és indokolatlanul megnövelte a hivatali ügyintézés költségeit). A teavám sajnálatos módon rossz döntésnek bizonyult, mivel a tengerentúli brit alattvalók már így is nehezményezték, hogy nincsen képviselőjük a House of Commons-ban, azaz a brit Alsóházban. Ez természetesen súlyos hiányosság volt még akkor is, ha a távol élő szabad polgárok érdekeinek érvényesítése technikailag kissé nehézkes lett volna ekkoriban. Tény azonban, hogy nem lévén képviselőjük, nem volt lehetőségük tiltakozni a kivetett új terhek ellen. A lázadás oka végül az lesz, hogy a jogok és kötelességek nem állnak egymással arányban („No tax without representation!”, ahogy egy korabeli jelszó fogalmazott); hogy a brit alattvalók között hátrányos megkülönböztetés ér egy csoportot; illetve, hogy a teára kivetett illeték behozatali vámként való meghatározása de facto külön területnek, azaz vámkülföldnek határozta meg a gyarmatokat. Nem meglepő tehát, ha a lázadók 1773-ban látványosan adtak hangot elégedetlenségüknek (Bostoni „teadélután”), majd bojkottot szerveztek a tea behozatala ellen (a legális tea forgalma a kereskedelemben ezredrészre csökkent a forgalom, a 320 000 font értékű eladott árumennyiség 1774-ben 520 fontra zuhant). Mindez kiprovokálta a csempészet feléledését is. A gyarmati lakosság egy része pedig azért is fellázadt, hogy a korona nem tartotta tiszteletben az egyes gyarmatok (Delaware, Pennsylvania) alkotmányait. Ez 1776-ra fegyveres ellenállásba torkollott, melynek következménye az amerikai egyesült Államok (majd Amerikai Egyesült Államok) kikiáltása lett. A britek tehát a Szent Lőrinc-folyótól délre lévő atlanti partvidéki területeiket – az azzal együtt járó potenciális piaccal és adófizetői közösséggel együtt – 1783-ban formálisan is elveszítették.

A francia állam és a csőd

A XVIII. század során Franciaország nem csak a századelőn kezdett spanyol örökösödési háborújának (1700-1713) teljesen improduktív befektetésével, vagy a költségvetés szempontjából tragikus következményekkel járó hétéves háború (1756-1763) kiadásaival és a háború elvesztésével, de az 1776-1783 közötti amerikai polgárháború – politikailag teljesen logikus – támogatásával halmozta fel adósságait. Már XV. Lajos időszakában, a század első felében felmerült a költségvetés szanálásának terve. A megalapozatlan, pusztán a piaci reménykedésen alapuló gazdasági növekedést javasoló skót bankár, John Law pénzügyi reformja túlságosan alacsonyra becsülte a kockázatot, magasra növelte a részvényesek reménykedéseit, majd – felügyelet híján – nagyobb válságot idézett elő, mint amekkorát kezelni szándékozott. A francia királyság tehát az eladósodás kezelésére – a hitelezésen túl - nem rendelkezett alternatív megoldásokkal. Az eladósodást csak növelte az államháztartás rossz struktúrája; ez a békés fejlődés időszakában is problémát jelentett volna, de a háborúk okozta veszteségek és a nyomában járó dekonjunktúra csak évről évre növelte a deficitet. A század végére a

francia királyság egyszerűen nem rendelkezett azokkal a pénzeszközökkel, amelyekkel az állam a saját közigazgatását, az infrastruktúra karbantartását és fejlesztését, vagy akár csak az alattvalók érdekeinek védelmét lehetővé tudta volna tenni. Noha a francia abszolutizmus egy évszázaddal korábban a legnagyobb bevételt biztosította az uralkodó számára az európai monarchák között, a kontroll hiánya és az elavult igazgatási szerkezet gyors romlást eredményezett. Mint látható tehát, a merkantilista gazdaságpolitika fenntarthatatlan gazdasági fejlődést biztosított, a fiziokratizmus pedig képtelen volt arra, hogy az elavultnak tűnő feudális keretek között a kialakuló világgazdaság színterén versenyképessé tegye a francia gazdaságot.

Abszolutizmus és decentralizáció

A francia abszolút monarchiával kapcsolatos egyik leggyakoribb tévedés annak feltételezése, hogy az állam közigazgatási szempontból központosított volt. Ez azonban nem állja meg a helyét. A francia államban a döntéshozatal központosítása valósult meg, a közigazgatás változatlanul őrizte a hagyományos felosztást. Mindezt jól mutatja a forradalom egyik legfontosabb célkitűzése, a tartományi különbségek felszámolása. Itt a különbségek részben az önkormányzatiság meglétén vagy annak hiányán voltak lemérhetők, részben azonban a különböző adó- és járulékkerheken, amelyek eltérő módon érintették a lakosságot. Az országban ezen felül sem a pénzügyi rendszer, sem a mértékegység-rendszer nem volt egységes, de még a tartományok közötti kereskedelemre vonatkozó belső vámok is akadályozták egy nagyobb, egységes, az angollal versengeni képes piac kialakulását. Ezt a Felvilágosodásnak az emberi egyéni szabadságot a kollektív jogok elé, és az egyenlőségi elvet a szabadság mellé helyező logikája célul tűzte már az 1760-as években, és a társadalmi elégedetlenségi mozgalmak egyes képviselői teljes természetességgel használták fel ezt a célt és hozták létre 1789-ben a département-rendszert, amelyben megszüntették az autonómiákat, a hagyományos területi különbségeket (utóbbiakat csak 1972-ben állítja helyre az EGK regionális politikája érdekében az V. Köztársaság).

A forradalom gazdasági okai

A Napkirály uralkodása során, mint fentebb láttuk, a költségvetési struktúra az abszolutizmus rendszeréhez igazodott. A különböző állami erőfeszítések – akár a gyarmatbirodalom kiépítése, akár a különböző háborúk finanszírozása – jelentősen megterhelte a költségvetést. Különösen igaz ez az 1713-as évtől kezdve, amikor a spanyol örökösödési háború minden terhe a francia udvari költségvetést terhelte, de valójában semmilyen anyagi haszonnal nem járt a vállalkozás. Konkrét kudarcok sokasága követi egymást a hétéves háborúban, végül a királyi kincstár terhére nyújtott közvetlen vagy közvetett anyagi támogatás az angol gyarmati lakosság támogatására valójában a rossz gazdasági szerkezet mellett érthetően hatalmas hiányt okoz. A költségvetési deficit mellett a királyság eladósodása soha nem látott méreteket öltött, a mai pénzügyminiszternek megfelelő királyi pénzügyi főfelügyelő, Calonne becslése szerint 1786-ban a bevételek 475 millió livre, a kiadások 587 millió livre összeggel kalkulálhatók, ami önmagában is -112 milliós deficitet jelentett, ami közel a költségvetés 24%-os hiányát jelentette. Ugyanakkor az állam eladósodottsága (kölcsonök felvétele miatt 1776 óta) 1250 millió livre volt, azaz a teljes bruttó költségvetés két és félszerese! Mindennek tetejében a kormány a következő év bevételeiből előre elköltött már 280 millió livre összeget. Ez a pénzügyi helyzet békés úton nem volt rendezhető. A sem az egyházi, sem a nemesi rendekhez nem tartozó szinte valamennyi többi alattvalót elvben képviselő harmadik rend, mint egyedüli közteherviselő, az említett rossz gazdasági szerkezet és kondíciók mellett, a kedvezőtlen időjárás (a „kis jégkorszak” néven

emlegetett jelentős lehűlés időszaka ekkor zajlik) által is sújtva, képtelen volt gazdasági növekedés híján a többletadók előteremtésére. Ezt tetézte az urbanizáció folyamata is, amely – egyebek mellett - a bőségesebb fogyasztást kínáló városokba székhelyüket áttevő nemesség döntése következtében visszaeső megélhetés miatt a vidéki lakosság elvándorlását eredményezte. Ezért tehát XVI. Lajosnak és udvarának politikai kompromisszumot kellett kötnie, szélesebb körű politikai jogokat biztosítva a harmadik rend számára. A számos kísérlet után végül az udvar kénytelen volt összehívni a rendi gyűlést, amely azonban a politikai jogokat elégtelennek találta és alkotmányos monarchia kialakítását tűzte feladatául. Ezzel kezdetét vette a francia forradalom.

A forradalom gazdasági következményei

Az 1789 májusával kezdődő és legkésőbb 1815-ben végződő forradalom és a napóleoni Császárság összesített mérlegét szinte lehetetlen megvonni. Annyi azonban bizonyos, hogy az orosz birodalom nélkül számítva a kontinens lakosságának egynegyedét kitevő francia lakosság demográfiai növekedése tragikus módon lelassult és ezáltal a francia belső piac további növekedése messze elmaradt a későbbi versenytársakétól. A negyedszázadon át tartó, addig elképzelhetetlen intenzitású háború óriási áldozatokat követelt, noha a háborús kiadásoknak köszönhetően a hadi szállítók, az ipari nagyvállalkozók jelentősen meggazdagodtak. A sikeres hadjáratok következtében az állam pénzügyei 1799, azaz Napóleon államcsínye után rendeződtek, a háború előtti adósságállomány a kezelhető (a régi livre és a germinali frank közti átváltási arányt 1:1-nek véve) 63 millió frank volt, ami a költségvetés 5%-át nem haladta meg. Kialakult a negyedszázad alatt egy erős nagypolgári réteg, amely a háború utáni konszolidációt finanszírozni tudta. Az, hogy a császári állam így megerősítette a saját gazdaságát, alapjában annak volt köszönhető, hogy a napóleoni rendszer a meghódított vagy legyőzött ellenfelekkel finanszírozta a saját állama extra kiadásait és mindenütt a francia áruk monopolhelyzetének kialakítására törekedett. A kontinentális zárlat kihirdetése 1806 végén egyrészt logikus következménye volt a mediterrán flottája után az atlanti flottát is elvesztő Napóleon részéről; másrészt átgondolt fegyver volt az (amerikai gyarmatok elvesztése után megmaradó) európai piacokon értékesítő brit kereskedőkkel szemben. Ennek ellenére azonban a hatása sokkal jobban visszaütött hosszabb távon, mint amilyen előnye volt ebből Franciaországnak: közvetlen következményként a blokád volt a brit fél válasza, azaz megbénították a kontinensen belül zajló kereskedelmet, ami azt eredményezte, hogy ugyan a brit áruk sem jutottak el a német, orosz, itáliai területekre, de a franciák sem voltak képesek betölteni a hirtelen támadt űrt. Így kialakult a kezdetben tőkeszegény, de gyorsan fejlődő és a helyi igényeket kielégíteni képes sziléziai, Ruhr- és Saar-vidéki, bajor, szavojai, lombard és más ipar, amely fél évszázad alatt a francia ipar legnagyobb konkurenciájává fejlődött. A brit gazdaság pedig – közvetett következményként – rákényszerült, hogy hatalmas ipari potenciálját más piacokon próbálja meg értékesíteni. Így vált a Kelet-Indiai Társaság által korábban elhibázott stratégiájával szemben India a „brit korona ékkövévé”, az európaihoz hasonló méretű piaccá, ahol a britekkel együttműködő elit hozzájárulásával a nagy számok törvénye alapján a helyi lakosság a brit termékeket kezdte kizárólagosan fogyasztani. India tehát megfinanszírozta a XIX. századi angol és skót tőkefelhalmozást, és ezáltal Franciaországgal szemben behozhatatlan előnyre tett szert. Míg tehát a francia kereskedelmi modell bezárkózott a kontinensbe, a brit kinyílt a világgazdaság felé és már csak a fogyasztói piac szempontjából is Európánál jelentősebb Ázsiában – és Afrikában – sorra építette ki a számára előnyös helyzeteket.

Irodalom

A korszak gazdasági gondolkodására vonatkozóan a legjobb feldolgozás:

- Rosanvallon, Pierre: Le libéralisme économique. Histoire de l'idée de marché. 1989, Éd. du Seuil, Paris.

Hasonlóan hasznos olvasmány a felvilágosodás gazdaságelméletéről:

- Faure-Soulet, Jean-François: Économie politique et progrès au „Siècle des Lumières”. Collection Techniques Économiques Modernes, publié sous la direction d'André Piatier (tome 4). 1964, Gauthier-Villars Editeur, Paris.

A Law-bank csődjéről a legkitűnőbb elemzést Niall Ferguson könyvében olvashatjuk:

- Ferguson, Niall: A pénz felemelkedése – a világ pénzügyi történelme. 2010, Scolar, Budapest.

A francia forradalom és a napóleoni korszak gazdasági hatásáról az ajánlható összefoglalót François Hincker írta meg:

- Hincker, François: La Révolution française et l'économie. Décollage ou catastrophe? 1989, Nathan, Paris.

A XIX. század gazdasága

A modern, szabadversenyos kapitalizmus a korábbi, járadékokon alapuló, mezőgazdasági dominanciájú gazdálkodási rendszerekkel szemben gyorsan tért hódított, a forradalmakkal pedig alapvetően a vállalkezési szabadság kialakításának feltételeit teremtette meg a polgárság. A század uralkodó eszméi közül kifejezetten erős volt a nemzeti ideológia, amely nemzetállamok megteremtését tűzte célul – még ott is, ahol ennek a feltételei nem voltak adottak. A kialakuló kapitalista rendszer tehát bizonyos esetekben a kis államok gazdaságának megteremtését, más esetekben az integrált nagy birodalmak létrehozását segítette. A nagyobb nemzetek államai így a birodalmakban főként versenytársakat, a kis államokban inkább potenciális befektetési területeket láttak. A század folyamán végbement a világ erőforrásainak primer felosztása, a gyarmatosítás. Az e folyamatban élen járó gazdaságok így a világ legfontosabb tényezőivé váltak, esetenként bátorítva a versenytársak gyarmatainak elszakadását (és általuk befolyásolt övezetté alakítását). Az európai társadalmakat mindenütt megérintette a modernizáció: a gépesítés, az urbanizáció, a polgárosodás, az új típusú gondolkodás. A folyamat ellenreakciókat is bőségesen kitermelt, mintegy bizonyítva az átalakulás nem lineáris voltát. A világgazdasági rendszer kialakulása a globalizációs folyamat első állomása volt, a polgári társadalom kialakulása azonban nem a folyamat betetőzése, hanem csak egy átmeneti korszak volt. Akárcsak a „negyedik rend”, az ipari munkásság felemelkedése, amely a XVIII. századdal vette kezdetét. A század során a nemzeti érzéssel együtt bontakozott ki a nemzeti-tradicionális határokön átlépő tőke befektetői-vállalkozói tevékenysége és kialakult a modern világgazdasági rendszer – centrumaival, perifériáival és félperifériáival együtt.

Az ipari forradalom

Elterjedt felfogás szerint a gőzgép feltalálása és az általa előállított energia ipari alkalmazásával vette kezdetét az úgynevezett ipari forradalom. A kifejezés valójában téves, hiszen a folyamat maga nem egy gyors és radikális változást tükröz, hanem egy evolutív folyamatot, ráadásul a technológiai innovációk sora korábban is kezdődött, mint az a korszak, amelyre a kifejezés vonatkozik. Kétségtelen tény, hogy a manufaktúris rendszer kialakulásával (először Flandriában, illetve Angliában) a termelési folyamatok a céhes teljesítményhez képest megsokszorozódó eredményt hoztak. Mindez alapvetően a kínálati alapú gazdaságra való áttérés szükségszerű következménye volt, amikor a rendelkezésre álló termőföldeket a föld haszonélvezője, később tulajdonosa nyersanyagtermelési célra használta fel és ehhez rendelte hozzá a területen élő munkaerőt. Azonban a technológiai fejlődés nagyságrendi változásokat hozott. A gépesítés megjelenésével a nyersanyagból előállított termékek mennyisége megsokszorozódott, és a további kapacitás kihasználása is lehetségessé, majd szükségessé vált. Mindez természetesen magával vonta a további nyersanyagigény-kielégítéséért folytatott küzdelmet, majd a megnövekedett árumennyiség számára biztos piacokat kellett találni. Ehhez azonban először a tudományos-technikai forradalmakra, és az innováció kultúrájának kialakulására volt szükség.

Az ipari forradalom újabb értelmezése

A kortárs közgazdasági gondolkodás kevésbé a technikai eredményeknek, mint inkább a stratégiai tényezők változásának alapján azt állapítja meg, hogy az úgynevezett „ipari forradalom” valójában négy nagyobb korszakra különíthető el: az első a szén, az acél és a víz ipari felhasználásával leírható „fűstkorszak” (18.-19. század első fele). A második fontos korszak az elektromos áram széleskörű elterjedésével lesz jellemezhető (19. század második felétől az 1930-as évekig). A harmadik korszak a szénhidrogén-alapú energiahordozók robbanásszerű elterjedésének korszaka (1930-2000 között), míg a legújabb forradalom a kommunikációs eszközök, a szupravezetők, az adattárolás és adatkezelés, a nanotechnológia, a biotechnológia és más területek exponenciális fejlődésének korszaka. Egy ilyen értelmezésben nyilvánvalóan nem ért véget még a folyamat, melynek részesei vagyunk. Az „ipari forradalom” kifejezését, akárcsak a „posztindusztriális” jelző használatát épp ezért kellő óvatossággal kell kezelnünk.

Innovációs sorozat

A 19. század technológiai fejlődése a 18.-ban gyökerezik. A főként brit újítók nevéhez fűződő gépesítési hullám a könnyűiparban kezdődött, ahol a manufakturális munkafolyamatokat mechanikussá tették. John Kay (1704-1779) 1733-as találmánya, a repülő vetélő lehetővé tette, hogy a szövönők karhosszúságának meghosszabbításával szélesebb textileket lehessen készíteni. Az angol James Hargreaves (1720-1778) 1765-ben feltalált („fonó Jenny”-néven emlegetett találmánya) fonógépe, Richard Arkwright (1732-1792) a vízmeghajtással kapcsolta össze a fonógépet 1767-ben. A nehezebb, költségesebb és ezért tőkeigényesebb fémfeldolgozó-iparban is lassan követték egymást a felfedezések. Henry Cort (1740-1800) felfedezése, amellyel a fémolvasztást közvetett (a vassal nem érintkező) szén-bázisra helyezte, a fém megmunkálását gyorsabbá és könnyebbé tette. A kovácsolt vas mennyisége 1720-ban 23 000 tonna körül volt évente, ám az 1850-es évtized végén ez a szám 3,5 millió tonnára növekedett. Benjamin Huntsman (1704-1776) 1742-ben bejegyzett módszere, amellyel alkálival kezelt hőálló cserépből készült öntőformákat használva lehetővé tette az 1-2%-os széntartalmú, addig szinte olvashatatlan acél öntését, szintén sokat változtatott az eddigi eredményeken. A 18. század második felétől egyre inkább acélból készülnek majd a gépek is. Mindehhez addig nem látott mennyiségben kellett hőt előállítani, ami a szénbányászásra terelte a befektetők figyelmét. Hamarosan a növekvő fémolvasztáshoz, majd a gépek működtetéséhez szükséges szén kitermelése üstököszerű felívelést produkált. A kontinentális összehasonlításban is jelentős, az 1700-as évek elején évi 3 millió tonna szén kitermelése 1815-re 22 millióra, majd az 1850-es évek végére közel 67 millió tonnára szökött fel (ez a korabeli világtermelés kétharmadát jelentette). Joggal nevezték tehát Angliát ekkoriban a világ műhelyének.

Gőzkorszak

Az ipari forradalmak első hullámában elsöprő szerepe van az elégetett szénhidrogén kaóriájával felmelegített víznek. Azt már Hérón is feltalálta, hogy a kiáramló gőz megforgat egy gömböt, de ennek semmiféle következménye nem volt az antik és a középkori kultúrában. Thomas Newcomen feltalált ugyan egy, a gőz erejével működő víztelenítő szivattyút, amit a bányákban alkalmaztak, ám ennek határfoka nagyon alacsony volt (a termikus energiát mindössze 1%-ban alakította át kinetikus energiává). Ezt a találmányt érdemben a skót James Watt (1736-1819) fejleszti tovább, közel két évtizedes kísérletezéssel. 1778-ban jegyzi be ma is ismert találmányát. A közel félezer gép, amelyet Watt értékesített, szintén nagyon alacsony hatásfokú volt még, és általános elterjedése a szabadalmi jog 1800-ban történő lejártát követően következett be. 1835-ben az angol textiliparban használt gépek

háromnegyede gőzzel volt meghajtva. Ezt kiegészítette a gőzgépek egyéb gépekkel történő kombinálása. Így a gőzgépeket az 1800-as évektől kezdve próbálják kinetikus energia átalakítására használni. A skót Henry Bell (1767-1830) kísérletezik az első gőzhajtású hajóval (1801), amit majd az amerikai Robert Fulton (1765-1815) tökéletesít 1807-ben. Richard Trevithick (1771-1833) építi meg 1801-ben a „Puffing Devil” nevű gőzmozdonyát, Ezt fejlesztette tovább George Stephenson (1781-1848), akinek hatalmas súlyt szállítani képes „Rocket” nevű mozdonya 1825-ben nem csak szakmai, hanem üzleti siker is lett.

Az „eredeti tőkefelhalmozás”

Az európai – és majd az amerikai – gazdaság felemelkedéséhez alapvetően két tényező járult hozzá. Az egyik a már említett technikai innovációk során kialakított gépek nem-organikus erőforrásokkal való összekapcsolása volt. A másik viszont a kisipari gazdálkodásból szerzett tapasztalatok kibővítése és a menedzsment-tevékenység és a produktív munka megnövekedése volt. Ez az a – vállalkozói – szemlélet, amely nélkül a tőkefelhalmozás folyamata nem lehetett volna sikeres. A modern kapitalizmus kialakulásával kapcsolatban több elmélet is született. Az egyik, Karl Marx (1818-1883) nevéhez fűződő elmélet szerint a folyamat a közösségi földek bekerítésével kezdődik meg, és a földesúrnak innen származó többletjövedelme lesz az „eredeti” tőkefelhalmozás alapja. Ez természetesen megelőzte a tudományos-technikai forradalmat, és nem magyarázta meg kellőképpen, hogy miért alakult ki Európa bizonyos vidékein ez a gazdasági szemlélet, másutt pedig miért nem.

A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme

Marxszal ellentétben Max Weber (1864-1920) úgy vélte, hogy a kapitalizmus kialakulása a protestáns valláserkölcson és az arra épülő karitatív tanításon nyugodott. A lutheri, majd főleg a kálvini protestantizmus a hedonista attitűdök elutasításával, azonban az eleve elrendeltség tanának hangoztatásával a városi mestereket szorgos munkára, érték-felhalmozásra, ám puritán életmódra ösztönözte. Az ilymódon megtakarított jövedelem szolgált Weber szerint a következő generáció vállalkozásainak alapjává. Ez a tőke lett aztán a 16. század második felében az oka, hogy a protestáns területek kapitalista típusú fejlődésnek indultak. Weber tetszetős elméletével szemben azonban jogosnak tűnnek azok a kritikai észrevételek, amelyek a délnémet, flandriai, vagy az észak-itáliai városok katolikus lakóinak hasonló eredményességű tőkefelhalmozását említik meg. A kapitalizmus nem feltétlen a felekezethez kötődően alakult tehát ki. Az okokat máshol keresve Niall Ferguson (1964-) úgy véli, hogy a skót presbiteriánusok öngondoskodási igénye tette lehetővé a pénztőke felhalmozását és ezáltal a gazdasági vállalkozások megindítását.

Népességnövekedés

A XVIII. század során az európai lakosság létszáma 36%-os növekedést produkálva 140 millióról 188 millióra növekedett. 1800 és 1900 között pedig 401 millióra nőtt. Ez jelentős részben a korabeli egészségügy fejlődésének, illetve az élelmiszertermelés növekedésével volt magyarázható. Az emberek tovább éltek, a megszületett gyermekek közül több maradt életben és érte meg a felnőttkort,

mint korábban. Kétségtelen, hogy a forradalmi, majd a napóleoni háborúk jelentős mértékben kihatottak a népesedési viszonyokra (főként Franciaországban, amely ettől kezdve elvesztette demográfiai fölényét a német államok összklakosságával szemben), de a háborús konjunktúra miatt megnövekedett termelés a városokban csak tovább növelte az elvándorlási kedvet. A vidék lakossága ugyanis, amint arra többen (pl. Frédéric Le Play, 1806-1882) rámutattak, a polgári törvénykönyv bevezetésével nem nyert annyit, mint remélt. A kötelező és egyenlő örökségi osztás miatt a parcellák itt elaprózódtak, lehetetlenné téve két generáció alatt a mezőgazdasági megélhetést. Az egészségügyi beavatkozásoknak köszönhetően életben maradó több testvér felnövekedve egymás konkurensivé váltak, mindannyian élehetetlen birtoktest tulajdonosaiként vagy bérlőiként. A vidék elnéptelenedése tehát a Code Napoleonnal (Code civil des Français, 1804) veszi kezdetét. A vidék lakossága tehát a népességfőlöslégét a városokba irányítja, amelynek ipari vállalkozói a rendelkezésre álló rengeteg munkaerő közül a piac törvényeinek megfelelően a legolcsóbb megoldásokra törekedve választotta ki a munkaerőt. Az ember, mint erőforrás, leértékelődött, szemben a középkor feudális logikájával, ahol a hospeseket a birtokosok kiváltságokkal igyekeztek magukhoz csalogatni, majd, mint azt a Dózsa-féle parasztháború után láttuk, a bánásmóddal elégedetlen szabad földművesek elvándorlását is (formálisan természetesen jogszerűen!) megakadályozták. A 19. század során azonban a hihetetlen mértékben megnövekvő népesség nem csak a túlkínálat miatt olcsó munkaerőt, de potenciális fogyasztói piacot is jelentett – az ingatlanbérleten túl ekkor még főként alapélelmiszerek, fűtőanyag, olcsó ruhanemű fogyasztását értve ezalatt.

Malthus

A népesség növekedése arra is ráébresztette az egyes gondolkodókat, hogy mindez nem csak piaci előnyökkel, hanem súlyos gondokkal is együtt jár. Thomas Malthus (1766-1834) felfigyelt arra, hogy a népesség növekedésének exponenciális görbéje és a mezőgazdasági termények növekedésének lineáris görbéje súlyosan eltér egymástól (25 év alatt a közösség létszáma megkettőződhet, a mezőgazdasági termelés javulása azonban ugyanezen idő alatt elmarad a népességnövekedés indexétől). Az éves szinten számított népesség-növekedés Angliában ezt a dilemmát vetette fel, más területeken azonban (mint például Svédország déli része, vagy később Belgium esetében) a mezőgazdasági termelékenység növekedése meghaladta a népesség éves növekedési ütemét. Ez a hatás kölcsönösen érvényesült tehát: a népesség növekedése szükségessé tette a természetlag növekedését, míg a megnövekedett terménymennyiség lehetővé tette a nagyobb népesség fennmaradását.

Társadalmi költségek

A kialakuló új ipari társadalomban a városok jelentősen átalakultak. Az eddig a fallal kerített, zárt terek, amelyek a növekedést korlátozták, idejétműlttá váltak – Párizsban az utoljára 1790-ben befejezett városfalat 1861-ben bontják el. A városok lakossága is átalakult, már nem patríciusok vezetik a választott hivatalaik élén önmagukat és a plebejusokat. A városokba özönlő proletárok (másképpen: „negyedik rend”) az egykori várost körülölelő „vörös gyűrűkben” élnek, szükséglakásokban, nehéz körülmények között. A közöttük terjedő betegségek nyilvánvalóan érintették a tőlük gondosan elkülönülő polgári rétegeket is, ezért súlyos közegészségügyi intézkedéseket kellett hozni. Megjelentek a védőoltások, kezdett elterjedni a modern orvosi praxis, a gyógyszerek standardizációja, az általános higiéné biztosítása, a vizsgálati protokollokkal együtt. Ez a népesség további jelentős növekedése mellett a halandóságot is csökkentette, és az átlagéletkor meghosszabbodásához is vezetett. Mindez

azonban felvetette az aktív kor után életben maradók megélhetésének és gondozásának kérdését, akárcsak a kisgyermekkel történő foglalkozás szervezett és ellenőrzött formáit is. A városokban élő népesség ellátásához nem csak az egészségügy, hanem az infrastruktúra és a szolgáltatások fejlesztése is szükségessé vált. Kiépültek a piacok és a modern bevásárlóközpontok, létrejöttek a gyermekmegőrzőkből lett bölcsődék és óvodák, az általános iskolakötelezettség a 18. századi szándékok ellenére valójában csak a 19. század közepére alakul ki, az ehhez szükséges létesítmények és pedagógus-állomány kialakítása és kiképzése jelentős társadalmi erőfeszítést igényelt. Ezt természetesen közpénzből igyekeztek biztosítani, noha a korábbi intézmények sok helyütt megmaradtak magán-, vagy felekezeti kézben. A városfejlesztések: a csatornázás, a vezetékes vízhálózat, a hulladék-kezelés, vagy a közlekedési hálózat kialakítása már nem csak a városi polgárság kényelmét, hanem egyre inkább önértékét is szolgálták.

Füstkorszak és munkásság

A kor jellemző vállalkozója az úgynevezett „manchesteri iskola” képviselője, aki nem kockáztathatja vállalkozása sikerességét morális megfontolásokból (lásd Dickens hírhedt alakját, Scrooge-ot). Ez az önérdekkövető magatartás számos szereplő szemében válik visszássá. A leghíresebb kísérlet, amely a társadalmi igazságtalanság felszámolását a kapitalista logikával igyekezett összekötni, Robert Owen (1771-1858) walesi politikus-vállalkozó volt (az ő nevéhez fűződik a „8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás” jelszava), utópisztikus terveit nem lehetett megvalósítani, ám számos munkásvédelmi intézkedés fűződik a nevéhez. A gőzzel meghajtott gépek elterjedése azonban a munkafeltételek megváltozását jelentette: a gép olcsóbb - és precízebb - lett a munkásnál, így a városokba áramló, ott népességszabályozó intézkedések híján csak gyarapodó munkásság körében egyre jelentősebb lett nem csak a munkanélküliség, hanem a megélhetés is egyre nehezebbé vált: a reálbérek csökkentek és a munkásrétegek egyre radikálisabb véleményeket tápláltak a fennálló rendszerrel szemben. Az első, ösztönös önvédelmi reflex a géprombolás megjelenése volt. A technofób ludditizmus (egy eredetileg talán létező figura, Ned Ludd neve alapján) az 1811-16 közötti időszakban a gépeket, mint a munkásokat helyettesítő eszközöket szisztematikus rombolással igyekezett kiiktatni. Az brit kormány szigorú fellépésének köszönhetően a mozgalom elhalt. A továbbiakban az erőszakmentes peticionizmus megoldását követte az angol munkásság. A chartista mozgalom 1840-es megalapításától kezdve politikai és szociális jogokat követelt – több millió aláírójának szándékát nem lehetett figyelmen kívül hagyni, így a londoni parlament 1847-ben 10 órában maximálta majd a napi munkaidőt. Az 1848-as forradalmi év Angliát nem érintette meg, a chartizmus hamarosan hanyatlani kezdett, bár a társadalmi igazságosságot egyre szélesebb körben követelték (a munkásság jólétéért küzdő Fabian Society, vagy a keresztény igazságosság eszméjében hívő, a katolicizmussal egyetértő Oxford Movement persze a század második felében is jelentős hatást gyakorolt a politikára, mivel tagjainak jelentős részének volt választójoga), a munkásmozgalom egyre szervezettebb és differenciáltabb lett.

Szocialista elképzelések

A korábban már említett közhatalmi beavatkozás hiánya, valamint az üzleti érdek és a moralitás küzdelme a munkaadói-tulajdonosi oldalon azt eredményezte, hogy az alkalmazott ipari munkásság érdekeinek védelme biztosítatlan maradt. Ennek hiányában a munkások maguk hozták létre érdekvédelmi szervezeteket, amit a jog lehetővé tett: az Általános Német Munkásegyletet (Allgemeine Deutsche Arbeiterverein) Ferdinand Lassalle hozta létre 1863-ban; a vele vetélkedő és a mai SPD elődjének számító Sozialdemokratische Arbeiterpartei-t viszont Wilhelm Liebknecht alapította 1869-

ben. Ez utóbbi már párt volt, amely azonban nem indulhatott a választásokon. Ezekkel a munkásegyletekkel párhuzamosan különböző szakszervezetek alakultak (1818: Manchesterben jött létre a Philanthropic Society – mert a Trade Union megnevezést nem engedélyezték. A trade unionok tehát valójában munkások érdekvédelmi szakszervezetei voltak, amelyek a munkafeltételek javítását és az alkalmazás feltételeinek javítását akarták kikényszeríteni (kollektív szerződések révén, amelyek védték az egyéni munkavállalókat). A munkásmozgalmaknak viszonylag sok irányzata alakult ki. Az egyik szélsőség a Louis Blanc (1813-1882) által képviselt szemlélet volt, amely az állami beavatkozástól várta a munkások foglalkoztatását, és helyzetük javítását. Kortársa és ellenlábas, Joseph Proudhon (1809-1865) viszont épp ellenkezőleg, az állam minél erőteljesebb leépítését kívánta, és a termelés eszközeinek köztulajdonba vételében látta az igazságos fejlődés biztosítékát („a tulajdon: lopás” – az állítólag tőle származó mondat sok radikális ideológiára – köztük az anarchizmusra – is hatott). Az általa is képviselt libertárius szocialista mozgalom ellenében bontakozott ki az 1880-as évektől kezdve a marxista munkásmozgalom. A

Demokrácia és bürokrácia

Alexis de Tocqueville (1805-1859) az Amerikai Egyesült Államokban tett látogatása során messzemenő következtetéseket vont le az ott látottak alapján az európai társadalom jövőjével kapcsolatban. Megállapította, hogy a polgárság gazdasági felemelkedését és politikai jelentőségének megerősödését elkerülhetetlenül követni fogja a politikai hatalom átalakulása is: a demokratikus rendszerek mindenhol el fognak terjedni. Amit azonban nem látott előre, az az, hogy a demokratikus, polgári társadalmak elkerülhetetlenül megteremtik a nomenklaturális bürokráciát, amely a menedzsment szerepét átvéve válik dominánssá. Fontos megjegyezni, hogy a demokratikus rendszerek alapján véve jobban kedveznek a kapitalista típusú gazdaságnak, mint más rendszerek, mivel a széleskörű politikai jogokkal hasonlóan széles körű gazdasági jogok is együtt járnak. A polgári társadalom számára nem csak az általa meghatározott feltételek alapján működő politikai rendszer kialakítása volt a cél, hanem a vagyonosodás modern formáinak a megteremtése. A polgári jogrend, nem csak közjogi szempontból (parlamentáris demokrácia), de polgári vagy kereskedelmi jogi szempontból is a vállalozási lehetőségeket megkönnyítő, a kereskedelmi-szolgáltatói-ipari tevékenység más országok vállalkozóival versenyképes rendszerének megteremtését jelentette.

Polgárosodás

A polgárosodás az a folyamat, amelynek során a koraújkori eredetű városiak életformája, jogai és gondolkodása uralkodóvá válik a társadalomban. Ez a folyamat Nyugat-Európában a 18., Közép-Európában csak a 19. században megy végbe. A polgárság hatalomra jutása azonban nem a történelem vége. Nagyjából 1945 után következik be ennek a rétegnek a hanyatlása. Az általa kivívott politikai és polgári jogok napjainkra egyetemessé váltak (vallásszabadság, véleménynyilvánítási-, gyülekezési-, vállalozási szabadság, stb.), de a késői feudalizmus társadalmában forradalminak hatottak. A tekintélyelv helyett a megfelelő cenzussal rendelkezők demokratikus érvényesülési lehetőségei hatottak a társadalom alsóbb rétegeire is. A az ipari munkásság az alkalmazotti kispolgári státusz elnyerésére törekedett, míg a parasztság egy önálló paraszt-polgári, vállalozói-gazdálkodói egzisztencia megszerzésére törekedett. Mindez Európa azon részén, amelyet Napóleon meghódított, és ahol a Polgári Törvénykönyv (Code Napoléon) bevezetésre került, hamarabb következett be, mint a közép-európai területeken. Így lehetséges, hogy 1848-ban a napóleoni törvénykönyv érvényben volt Horvátországban, míg Magyarországon nem. Emiatt természetesen más célok lebegtek az akkori

horvát és magyar forradalmárok szeme előtt, ami jó táptalaja lehetett a két nemzet összeugrasztásának. A polgári szabadságjogok – így a szabad vállalkozások joga – korlátozottan már megjelent az egykori német császársági területeken, az ott élők politikai jogkiterjesztési igénye más volt, mint a „Lajtán túli”, azaz a magyar területeké.

19. századi gyarmatosítás

Mivel Nagy-Britannia az amerikai gyarmatainak egy részét elveszítette, felértékelődtek más területek, Ausztrália, Afrika, de legfőképpen India. Napóleon kontinentális zárlatát követően a brit ipar elvesztette korábbi piacát Európában, így fizetőképes keresletre törekedett. Ezt a nagylétszámú indiában találhatta meg, amelyik politikai szétagoltsága miatt nem tudott ellenállni a brit gyarmatosításnak. Brit India a 19. században a brit gazdaság felemelkedésének legfőbb finanszírozója lesz. Az innen kiáramló ezüst rúpia Londonba, a kor legfontosabb pénzügyi központjában köt ki, az itteni bankok tőkefedezetévé válik. A Brit Kelet-Indiai Társaság ekkorra már oly mértékűen használta ki az olcsó munkaerőt és helyzeti előnyét az indiai piacon, hogy 1857-ben kirobbant az úgynevezett „szipojlázadás”. A lázadást a brit állam hadserege veri le és az ekkor már csak névleg létező mogul birodalmat megszüntetik és területét gyarmatként Nagy-Britanniához csatolják. Indiát 1876-ban császárság rangjára emelik és I. Viktória (1819-1837-1901) uralkodása alatt a Brit Birodalom egyik legfontosabb kereskedelmi centruma lesz. A Brit Birodalom (British Empire) 1900-ra gyarmataival elérte a 25 900 000 km² kiterjedést, és több, mint 410 millió alattvalója volt. Ezt intenzív gyarmati expanzióval érte el. Az észak-amerikai területeken Kanada Hudson-öbölön túli területeit hódították meg és csatolták a domíniumhoz, Afrikában 1840-től kezdve egy dél felé irányuló brit gyarmatosító terjeszkedés zajlik, melynek végcélja a szabad búrok területe, Dél-Afrika (1899-ben foglalják majd csak el). A britek mellett a francia, német, belga és olasz gyarmatosítási törekvések eredményeképpen az európai hatalmak 1870 és 1914 között több, mint 23 millió km²-nyi területet osztanak fel majd a maguk számára csak Afrikában. A brit jelenlétet nem csak a nemzetközi diplomácia erősítette Afrikában, hanem például Cecil John Rhodes (1853-1902) vállalkozói tevékenysége is. Az általa vezetett Brit Dél-Afrika Társaság hozta létre magánkezdeményezésből Rhodesiát (ma Zimbabwe), és a brit uralmat civilizációs jótéteménynek tartó Rhodes másik vállalata, a De Beers Group (ma is a világ legnagyobb gyémántkereskedő cége) stabilizálta. A francia gyarmatosításnak a 18. század és a napóleoni háborúk során (Louisiana, 1803-ban eladva az Egyesült Államoknak) elvesztett gyarmatok pótlása érdekében 1829-ben újabb hulláma kezdődött, Észak-Afrikában (Alger bevétele). Az afrikai térségben a francia gyarmatosítás a nyugati térségek felől tartott a keleti irányba (az 1898-ban a szudáni Fashodánál – ma Kodok – francia-brit vetélkedés végül a franciák engedményével zárul), végcélját tekintve sikertelenül. Az 1858-cal kezdődő indokínai francia terjeszkedés végül csak 1887-ben válik hivatalosan is gyarmattá. Ugyanekkor (1884-ben) kezdődik meg a német gyarmatosítás Gustav Nachtigal (1834-1885) német felfedező kancellári megbízatásával, amikor a Német Császárság elfoglalja Togo, Kamerun és a későbbi Német-Délnyugat-Afrika nevű területet. Ezt az 1885-ös nemzetközi konferencián ismerik el majd a nagyhatalmak, amikor – elkerülendő a német-brit-francia vitákat - Belgium jogát is elismerik a Kongó vidékére (Belga-Kongó). Az eddig informális befolyási övezetek – európai – nemzetközi jogilag is elismert határu, közigazgatásilag és gazdaságilag az anyaországba betagozódó területekké válnak a világháborút megelőző időszakban (legutoljára Líbia válik olasz gyarmattá). Sajátos kötődésű formációk is kialakulnak, mint a névleg független marokkói állam, vagy az angol fennhatóság alatt álló Egyiptom fennhatósága alatt álló Szudán, stb. A világ gyarmati felosztásának is nevezett folyamatában mindenütt az európaiak játsszák a főszerepet, egészen 1898-ig (amikor az Egyesült Államok megtámadja Spanyolországot, megszerezve tőle a Fülöp-szigeteket és Kubát). Ez a gyarmatosító tevékenység

később súlyosan megterheli az európai és nem-európai népek és kultúrák későbbi viszonyait. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az európai gyarmatosítók igyekeztek kolonializálni, azaz európai standardok szerint átalakítani („civilizálni”) a meghódítottakat, megteremtve az europaizálódás folyamatának feltételeit. Mindebben egy bizonyos antropológiai vízió játszott szerepet, amelynek során a rabszolgaságot végül felszámolják, viszont az egyenlőtlennek tekintett faji viszonyokat fenntartva, az európai gyarmatosítók a saját piacuk bővítése érdekében európai standardizációt hoznak létre (nyelv, közigazgatás, egészségügy, oktatás, közlekedési infrastruktúra, stb.). Mindez azonban az európai típusú kapitalizmus belső ellentmondására világít rá, amely egyfelől a folyamatos expanzió kényszerében állandó piacbővítésre és termelékenység-növekedésre kényszerült, másfelől viszont képtelen volt önfinanszírozó-önfenntartó paradigma kialakítására. Természetesen az erőforrások (és potenciális piacok) birtoklásáért zajló stratégiai vetélkedés nem pusztán gazdasági, hanem politikai érdekek motivációin is alapult. Az egykor első gyarmatosítók, a portugálok és a spanyolok a 19. század során jelentősen veszítettek nagyhatalmi státusukból. Esetükben a gyarmatok megléte kifejezetten akadályává vált a nemzetállami fejlődésnek. Ez azt is jelentette, hogy a modern nemzeti identitásoknak és az egységes nemzeti piacoknak a gyarmatok nélkül kellett létrejönni, mert a csekély anyaországi erőforrások nem tették lehetővé a birodalom fenntartását. A piaci integráció és a kedvezőbb világpiacon pozíciók következtében azonban a brit és a francia terjeszkedés egymást kölcsönösen stimuláló geostratégiai és világgazdasági jelenségekké váltak. Az azonban egészen nyilvánvaló, hogy a majdani első világháború a világ gyarmati erőforrások szerinti újrafelosztásáért vívott küzdelem lett volna.

Kína

A világ legjelentősebb civilizációja, a kínai, ekkor már nagyjából C sien-lung császár (1711-1735-1796-1799) 1796-os lemondásától számíthatóan kifejezetten bezárkózó és megmerevedett közigazgatású államot mutatott. A hivatalnok-kultúra a szervezett hivatalnok-vizsga során nem a problémamegoldó gondolkodásra, vagy a proaktív magatartásra ösztönzött, hanem a folyamatosság és a stabilitás érdekében a hivatalnoki rendszabályok, a konfucianus kultúra ismeretét követelték meg. Ez azonban a dinamikus fejlődő európai, amerikai és japán versenytársakkal szemben nagyon rossz stratégiának bizonyult. Az európai kereskedők fokozatos térhódítása és az általuk forgalmazott termékek behatolása a kínai piacra a birodalom egyre növekvő inerciáját mutatta. Paradox módon az európai kereskedelem a hatalmas, és a mogul birodalomnál jóval egységesebb állammal szemben úgy tudott sikereket elérni, hogy nem gyarmatosították – ennek legfőbb három oka a birodalom óriási mérete, a gyarmatosításban egymással versengő hatalmak kölcsönös és egymás törekvései ellen ható érdekeltsege, illetve a közigazgatási és ellenőrzési kiadások terheinek elkerülése volt. A két civilizáció közül az európai a kínai fölé kerekedett és a kapitalizmus szellemének rövid távú haszonszerzési és kockázatminimalizálási logikája egy évszázadra diadalmaskodott a kínai szemlélet felett.

Az olasz egységállam kialakulása

A napóleoni háborúk megszüntették számos apró, középkori eredetű államalakulatot Észak-Itáliában: többek között megszűnt a genovai és a velencei köztársaság is. Az 1814-15-ös bécsi kongresszuson előbbit a Szárd-Piemonti királyság, utóbbit az Osztrák Császárság szerezte meg Milánóval és más területekkel együtt. Az 1799-ben felszámolt egyházi államot visszaállították (Avignont és a venaissini grófságot azonban Franciaország részének tekintették), és a Nápoly-Szicíliai Kettős Királyságot is helyreállították. Az Appennin-félsziget egyesítése közvetlenül sértette volna a spanyol, francia, osztrák

érdekeket, de az európai brit egyensúlypolitikát is. Az 1848-as esztendő során az 1846 óta uralkodó IX. Pius pápa modernizációs törekvései az egyházi államban megbuktak, s habár a Lombardiában kitört osztrákellenes lázadást Radetzky tábornok leverte, 1859-ben a Szárd-Piemonti Királyság megtámadta a jelentősebb erők felhasználására a saját nemzeti megosztottsága miatt képtelen Osztrák Császárságot, miközben Szicíliában megkezdték hadműveleteiket a nizzai születésű Garibaldi vörösinges diverzánsai. A VII. Ferdinánd nápolyi királlyal szembeni társadalmi elégedetlenség eredményeként a kettős királyság megbukott és az egyházi állam területeinek jelentős részének elfoglalásával összekötötték egymással az Emilia-Romagnát és Toscanát is elfoglaló piemonti államot. A Savoyai-dinasztia uralkodója, II. Viktor Emánuel lett az egyesített Itália első uralkodója (bár a fővárosa Firenze volt, mert Róma és Latium/Lazio megmaradt az Egyház kezén). Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a nápolyi királyság a 19. század első felében távolról sem volt a leggyengébb államalakulatnak nevezhető, sőt: az ekkor még iparilag elmaradott, a ligur és adriai kereskedelmi centrumok lehanyatlásával eljelentéktelenedő Északkal szemben a stabil – bár feudális – gazdaságú Dél sokkal jelentősebbnek tűnt. A déli területek relatív elmaradása az olasz egységállam kikiáltásával jöttek létre és az elkövetkező másfél évszázad során nem számolódtak fel érdemben. Az 1866-ban a porosz-osztrák konfliktus melléktermékeként Olaszország nemzetközi megállapodással jut hozzá Velencéhez, majd 1870-ben a porosz-francia háborút kihasználva (addig a francia csapatok garantálták IX. Pius uralmát) egyoldalúan elfoglalja Rómát és környékét. Így létrejön egy pro forma egységes állam, melyben azonban a regionális identitások napjainkig is meghatározóak maradnak, újra és újra megkérdőjelezve az egységesítés ideológiai sikerességét („egységes olasz nemzet”).

Az 1803-as *Reichsdeputationshauptschluss* és következményei

A napóleoni háborúk még javában dúltak, de az 1648-as wesztfáliai béke következtében működésképtelen Német-Római Császárság 1803-ban megtartotta utolsó rendi gyűlését. A gyűlésen a jelenlévő világi hatalmak képviselői közös akarattal megszavazták az egyházi fennhatóság alatt álló területek egyoldalú kisajátítását és felosztását (mainzi, kölni, trieri választófejedelemség, a salzburgi érsekség és más kisebb jelentőségű egyházi birtokok területe, illetve 51 szabad császárváros). Az így felszabaduló erőforrásokkal a különböző katolikus és protestáns német fejedelmek eleinte a háborút, majd békeidőben a saját gazdasági fejlődésüket tudták megfinanszírozni. Ez annak a jele volt, hogy a szekularizáció és a közigazgatási racionalizálás nem csak a forradalmi – francia – oldalon következhet csak be. Mindez az utolsó rendezése volt a Birodalomnak, amely az Austerlitznél elszenvedett vereséget követő pozsonyi békében 1806-ban II. Ferenc (addigra Ausztria császára) lemondása után és Napóleonnak a vazallus Rajnai Szövetséget létrehozó császári rendelkezése következtében de facto megszűnt. Az így szétdarabolódó német államból egy erős osztrák, porosz, illetve bajor monarchia emelkedett ki. 1814-15 során a bécsi kongresszuson a nagyhatalmak nem kívánták visszaéóíteni a megszűnt birodalmat, helyette inkább létrehoztak a Rajnai Szövetség mintájára, de annak feloszlásával egy konföderációt (Német Szövetség, 1815-1848, melynek nem volt része Poroszország egykori, a Német-Római Birodalomhoz sosem tartozott területe, illetve a transzlajtán területek, azaz a Magyar Királyság és a környező egységek, mint Bukovina, stb.). A német államok száma így 1803-ban 300-ról 122-re, 1815-re 39-re csökkent. A relatív hatalmi előny megszerzéséért két, a német területeken kívüli háttországgal rendelkező állam, a porosz és az osztrák vetélkedett egymással. Mindkettőnek kihívás volt a területeiken érvényes eltérő jogi, adó- és pénzügyi, mértékegységbeli megkülönböztetés, és mindkettő saját stratégiát követett. Az osztrák fél a dinasztikus egységesítést és a szövetségi politikát választotta, ezzel szemben a porosz fél a kölcsönös gazdasági érdekelttség felkeltésére építette stratégiáját.

A Zollverein

A porosz állam megszerezte 1815-ben a volt Rajnai Szövetség területének jelzetős részét, ezzel az északnémet területek meghatározó hatalmává lépett elő, a közbeékelődő Hannoveri Királyság (amely dinasztiaja miatt perszonálunióban állt Nagy-Britanniával egészen Viktória királynő 1837-es trónra lépéséig) miatt az egységes porosz határok nem voltak lehetségesek. A politikai szétagoltság fenntartása mellett a gazdasági együttműködés nehézségei jelentettek kihívást nemcsak a porosz állam, hanem a Német Szövetség (Deutsches Bund) lakossága és vezetői számára. Ezért már 1820-ban megfogalmazódik a württembergi kormányzat javaslata egy regionális vámszövetségre. A porosz királyság a bekebelezett rajnai területekkel és a többi, tőle független német területtel együttműködő szövetség modelljét javasolta. A német nemzeti egységállam hiányát súlyosnak érző Friedrich List (1789-1846) egy általános vámunió (Zollverein) létrehozását javasolta. Az eleinte hét állam (Porosz-, Bajor-, Szászország, Thüringia, Württemberg és a két Hessen) által 1834. Január elsejével életbe lépő akta a közös határokon megszüntette a vámokat és az ezeknek a kiesését méretarányosan kompenzálta a megnövekedett piac közös külső vámhatárain befolyó vámjövedelemből. Az elképzelést siker koronázta, a következő 20 évben további hét másik taggal bővült a közös vámterület, amely csak a német egységes állam létrejöttével teljesedett ki. Azonban az elképzelés, amely a közösen elérhető gazdasági előnyökre építette a politikai együttműködést, modelljében tartósabbnak és hatékonyabbnak bizonyult más nemzetstratégiai-modernizációs konstrukciónál.

List és Smith

A modern közgazdasági gondolkodás két legmeghatározóbb alakja a skót Adam Smith (1723-1790) és a fentebb említett Friedrich List a gazdaság működésének egészen eltérő megközelítéseit képviselték. Míg a morálfilozófus Smith arra a következtetésre jutott a saját brit viszonyainak vizsgálatából kiindulva, hogy az a gazdaság működik a legjobban, amelyben az állam a legkevésbé avatkozik be a polgárok döntéseibe, és a legkevésbé szabályozza a piaci mechanizmusokat. A „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának okairól és természetéről”, rövidebb angol címén „The Wealth of Nations” 1776-ban jelent meg és egy prosperáló brit gazdaság belső nézetrendszerét tükrözi. A folyamatosan fejlődő és bővülő piac önszabályozása Smith hírhedt metaforája, a „láthatatlan kéz” révén valósul meg, és ez hatékonyabb, mint bármely intézményi beavatkozás. Csakhogy a Smith által elképzelt modell nem számol sem a gazdaság szociális dimenzióival, sem a környezeti erőforrások kimerülésének lehetőségével, sem a piac növekedési korlátaival. A Smith tanaira épülő klasszikus közgazdasági iskola és a gazdasági liberalizmus (melynek beavatkozásellenes jelszava a „laissez faire” volt) egy olyan modellt vizionált, amely folyamatos fejlődése révén lehetővé tette az exponenciálisan növekvő profit termelését. Mindez azonban csak más piacok rovására, csak a rendelkezésre álló humán vagy materiális erőforrások korlátozások nélküli kihasználásával, a hagyományos társadalmi struktúrák teljes lebontásával és a korábbi, lineáris vagyon felhalmozódási modellek háttérbe szorításával tudta elérni. Miközben tehát performativitás szempontjából a gazdaság klasszikus kapitalista modellje minden más versenytársához képest sikeresebbnek bizonyult, egyben el is szakadt az embertől. Smith kiindulási alapja azonban ott téved, hogy beavatkozástól mentes steril és absztrakt piacok nem léteznek. Ebből indult ki List is, amikor a gazdaságot alapvetően zárt rendszerben képzelte el, melynek keretei az állam feltételrendszerei. A mindenkori állam ugyanis felelős állampolgáraiért, és

nyilvánvalóan védelmezni köteles érdekeiket más államok képviselőivel szemben. A nemzetgazdasági alapú gondolkodás természetesnek tekinti az állami protekciót, mivel – és ez nyilvánvalóan a versenyhátrányban lévő gazdaságok nézőpontja – a smithi liberalizmus a tőkeerősebb, nagyobb befolyással és potenciállal rendelkező versenytársnak kedvez, az államnak azonban azokkal szemben is felelőssége van, akik a versenyt, különösen, ha ez nemzetek közötti, nem állják. A „Politikai gazdaságtan nemzeti rendszere” (Das nationale System der politischen Ökonomie) című főművében (1841) fejtette ki Smith nézeteinek kritikáját, de ösztönzője és támogatója volt az össznémet infrastruktúra-fejlesztésnek (vasútépítés), és nevéhez fűződik a Vámszövetség programja is (első kiadója volt az 1835-1849 között működő „Zollvereinsblatt” című kiadványnak). A két közgazdász által képviselt kétfajta kapitalizmus-felfogás közül a klasszikus liberális gyors és látványos eredményeket produkált, a nemzetgazdasági irányzata viszont fenntarthatóbbnak bizonyult.

Németország létrejötte és következményei

A német egységes állam lehetséges kialakulása számos problémát vetett fel, nem csak a megvalósítás, hanem az utána következő problémák szempontjából is. Európa középső részén viszonylag egységes tömbben éltek német nyelvű és identitású népek, az egykori Sacrum Imperium Romanum területén. Ám a kontinens keleti felén a kora középkori hospesektől és más kivándorlóktól kezdve jelentős német nyelvű közösségek éltek, akik a porosz királyságon kívül csak Erdélyben alkottak politikai közösséget (szász autonómia), a nagy részük azonban a lengyel, cseh, magyar koronák országaiban és Oroszország különböző területein kisebbségként éltek. Egészen egyértelmű volt már a XIX. század első felében is, hogy ezek a kisebbségi németek nem tartozhatnak egy egységes német nemzetállamhoz. Az is nyilvánvaló volt, hogy a német államok széttagoltsága a lehető legkedvezőbb volt mind a brit, mind a francia, mind az orosz versenytársak számára. Az egységesítés azonban a nemzeti ébredés korában egyszerűen elkerülhetetlen volt. A porosz és az osztrák vetélkedés megteremtette annak lehetőségét, hogy porosz vezetéssel a döntően német lakosságú államok egyesüljenek egy államban, míg az Osztrák Császárság Közép-Európa keleti felében egy multietnikus állam keretén belül adott otthont a szórvány németiség jó része számára. A brit egyensúlypolitika már 1756-63 között is arra törekedett, hogy az osztrák dominanciát ellensúlyozza a poroszok támogatásával, és a „kisémet egység” programját tartotta a kisebbik rossznak. A XIX. században azonban Poroszország keleten Sziléziát, nyugaton pedig a Rajnai Szövetség felosztása után a Saar- és a Ruhr-vidéket szerezte meg. Mindkét terület a feketeszén- és a vasércbányászat, következésképp a nehézipar centruma volt, ami a militarista hagyományokkal rendelkező porosz állam számára nemcsak piaci alapon volt kedvező. A két, különösen egymással ellenséges német állam koncepciója még mindig a kisebb rosszat jelentette, mint egy esetleges osztrák vezetésű „nagynémet” állam. Az 1815-1848 között létező államszövetség fenntartotta a megosztottságot és az abból következő patthelyzetet, ám az 1848-as megújulási kísérlet (frankfurti gyűlés) sikertelensége és az osztrák monarchia belső válsága (a magyar és a lombardiai felkelések) felbátorították a porosz kormányt. Bismarck a porosz vezetésű német államszövetség létrehozása érdekében 1866-ban fegyveres konfliktust provokál az osztrák birodalommal, és Königsgrätznél győzelmet is arat. A béke után egyértelmű lesz, hogy Ausztria nem válhat nemhogy vezetőjévé, de még részesévé sem a német egységnek. A kibontakozó 1870-71-es porosz-francia háborúban a későbbi I. Vilmos seregei győzelmet aratnak Sedan városánál és az időközben kirobbant kommunista felkelést (Kommün) leverik Párizsban, majd kikiáltják az egységes Német Császárságot. Ezzel az aktsal létrejön a kisnémet egység, de még ebben a formájában is figyelemreméltó gazdasági potenciállal rendelkező államalakulat lett. A megszűnő belső határok, az egységes birodalmi pénznem, az egységes tarifák és mértékegységek bevezetése miatt egységesülő belső piac hamarosan óriási

kihívássá vált a brit és a francia gazdaság számára. A háborúban vesztes francia fél az egykori feudális császársághoz tartozó, de a francia monarchia által korábban megszerzett elzászi és lotharingiai területek átadása mellett jelentős hadisarcot volt kénytelen fizetni. A német állam ezt a befolyó többletjövedelmet saját gazdasága támogatására használta. A német ipar – főleg az egységesülés miatt szükségszerű szabványosított infrastruktúra-fejlesztés miatt (vasút) – a század végére utolérte és lehaladta a brit vetélytársat. A német dominancia Franciaországban a mindenáron megvalósuló revansra ösztönözte a politikai és gazdasági elitet, ami elkerülhetetlenül az újabb konfliktus irányába mutatott.

Az osztrák kérdés

Az 1848-49-es magyar szabadságharc leverése az osztrák félnek olyan erőfeszítést jelentett, amelyet részben csak (orosz) intervencióval tudott leverni, részben pedig hatalmi egyensúlyát ekkor csak a katonai ereje és belső rendfenntartói erőinek szinte teljes lekötésével tudta biztosítani. Egy külpolitikailag tehát inaktív állammá vált (az 1853-56-os krími háborúban részt sem vett), amely az 1859-es piemonti-osztrák háborúban, majd a poroszokkal vívott 1866-os konfliktusában azt is bebizonyította, hogy saját területi épségének védelmére sem képes. Ezért került sor a Lajtán túli területekkel való kiegyezésre. Az 1867-es kompromisszummal létrejövő kettős monarchia konszolidálta a belpolitikai helyzetet, és egységesítette a birodalom piacát. Az ily módon fejlődésnek indult magyarországi és más területek jelentősen hozzájárultak a birodalom gazdasági ereje megnövekedéséhez és az Osztrák-Magyar Monarchia nem pusztán Közép-Európa stabil hatalma maradt, hanem a Balkán legfontosabb befektetőjévé is vált. 1878-ban a berlini kongresszuson a vitatott Bosznia-Hercegovina elfoglalásával (okkupáció), majd az ezt követő három évtizedes katonai közigazgatást felváltó civil kormányzattal és a terület betagozásával (annexió) a birodalom a Német Császárság legfontosabb szövetségesevé és első számú kereskedelmi partnerévé vált. Ausztriára a porosz dominanciájú német államnak feltétlenül szüksége volt tehát, ám a soknemzetiségű, dinasztikus állam a nemzetállamok létrehozására irányuló, gyakran irracionális törekvésekkel szemben 1918-ig tudta csak megvédeni saját érdekeit.

Az Egyesült Államok

Az Észak-Amerikai kontinens dinamikusan fejlődő új állama növekedését alapvetően inkább a korlátok hiányának köszönhette, semmit a konkurencia kényszerítő erejének. A népesség növekedéséhez jelentős mértékben hozzájárultak az óhazából érkező bevándorlók (főként németek, írek, olaszok, közép-európaiak – legnagyobb számban természetesen lengyelek -, de ukránok és oroszok is), és mivel a fertilitás is eleve magas volt, így a népesség növekedése meghaladta az európai átlagot. A rendelkezésre álló mezőgazdasági területek – illetve az ipari célú térségek – megszerzéséhez kevésbé a francia-spanyol-brit ellenérdekeltség, mint inkább a helyi nomád őslakossággal szemben kellett fellépni. Az indiánháborúk során a Kanadába űzött, vagy a folyamatosan csökkenő területű rezervátumba telepített – vagy csak egyszerűen lemészárolt – őslakosok nomád, félnomád életmódja az extenzív mezőgazdaságnak adta át a helyét, amely azonban jócskán megterhelte a környezetet (ennek első lépése az ökoszisztéma átalakítása volt, a vándorló bölénycsordák helyett a tenyésztett szarvasmarhák megjelenése az elválaszthatatlan cowboyokkal). Az ily módon folyamatosan újabb területeket szerző Egyesült Államok újabb és újabb tagállamokat kreált, a keleti parton jelentős szolgáltatóágazattal, a nagy tavak vidékén fejlett nehéziparral és a déli területeken kiterjedt mezőgazdasággal. Utóbbi sikeres fenntartásához hozzájárult a század során nem lankadó afrikai

rabszolgák behozatala is, amely később az egyik legfontosabb emberi jogi konfliktust eredményezi az országban. A külgazdasági területen az expandáló amerikai állam a század végéig csak a közép- és dél-amerikai területekre koncentrált: James Monroe hírhedt, 1823-as doktrínája az „Amerika az amerikaiaké” valójában az amerikai gazdasági befolyási övezet kiterjesztésének megfogalmazott igénye – az USA ezen területek meghatározó kereskedelmi partnere és befektetője ma is. Ám az Észak és Dél között növekvő jogi és mentalitásbeli konfliktus – melynek része volt a feketék polgárjogaiért küzdő abolicionista mozgalom támogatása, illetve ellenzése is – 1861-ben egy polgárháború kirobbanásához vezetett. Ennek a közhidellellemmel ellentétben nem a rabszolgák felszabadítása volt a fő célja, hanem az északi államok liberális kapitalista modelljének korlátlan érvényesítése a déli területeken, azaz az egységes piac megteremtése. Az északi területeknek olcsó textilre, élelmiszerre és gyaptra volt szüksége, ezt pedig erőszakkal kellett kikényszerítenie az elszakadni kívánó Konföderáció államaitól. A háborúnak olcsó munkaerő szerzése is célja volt, az északi ipari centrumok ellátása érdekében. Ennek köszönhetően vándorolnak majd nagy számban felszabadított feketék (összlétszámuk mintegy 4 millió fő ekkor) az északi nagyvárosokba (Chicago, Detroit, Cleveland, de New York, Pittsburgh és más városok is). A fő probléma azonban az volt, hogy a szövetségi kormány az akkor még nem létező személyi jövedelemadó helyett a tagállami vámokból és illetékekből fedezte működését. Ezt a vámot 1818-ban 20%-ban állapították meg, ám tíz évvel később a kormány ezt 50%-ra emelte, ami az exportorientált déli államok érdekeit alapvetően sértette. 1857-ben a szövetségi vámbevételek 87%-a származott a déli államokból, azaz aránytalan volt a közterhek viselése (bár ekkor már csak 17%-os volt a vám mértéke). Az 1861-ben kitört és 1865-ig húzódó háború a történelem első ipari háborúja volt, addig felfoghatatlan mennyiségű emberáldozattal (600 000 fő) járt, és közel kétszer ennyi halt meg később a háborúban szerzett sebesülései következtében. A konfliktus végül az északi republikánusok győzelmével végződött, 1870-re pacifikálódott a belpolitikai helyzet. A nagy fellendülés korszaka ezután következett be, 1880 és 1920 között több, mint 20 millió bevándorlót fogadott be (ebből 5 millió olasz), ma az amerikai lakosság 13%-át kitevő népesség német származásának vallja magát. Ebben az időszakban alakul ki a „népek olvasztótégelye” kifejezés. Az amerikai gazdaság belső piaca kiépítésével – a két partvidék összekötése a vasúttal, a hírközléssel, az új és újabb telepek létrehozásának imperatívuszával – hihetetlennek tűnő fejlődésen ment keresztül. Ennek ellenére népességeloszlás szempontjából az amerikai lakosság fele az urbanizáció és a szuburbanizáció következtében összesen 10 államban él, a Közép-Nyugat jóval elmaradottabb, mint a keleti partvidék, amely igen hamar, New York központtal a világkereskedelem központjává vált.

Trösztök, monopóliumok

A század során jelentős tőkekoncentráció ment végbe a fejlettnek mondható európai államokban, illetve az Egyesült Államokban és kisebb részt Oroszországban. Ennek alapvető oka egyrészt az ipar megnövekedő jelentőségében (a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás aránya), az általa a biztosított exportrészesedésből származó bevételében, másrészt az ezzel arányosan növekedő belső piac növekedésében kereshető. A kialakuló, specifikálódó ágazatok a piaci törvényszerűségeknek köszönhetően egyre inkább a konkurencia kiiktatására törekedtek és monopolhelyzet elérését célozták. Mindez alapvetően ásta alá a szabadverseny eszméjét, és bizonyította épp sikerességével a rendszer középtávú fenntarthatatlanságát. A monopolhelyzet elérése érdekében kialakított, de a monopóliumellenes jogi szabályozást kikerülő vállalkezési formák (trösztök, holdingok, konszernek) dominanciája nem csak ágazati lesz a XIX. század végén, hanem a XX. század elejére már a politikai életet is irányító hatalmi ággá fejlődnek (az amerikai U.S. Steel, vagy a Standard Oil, Németországban a Thyssen-Krupp). A történelmi léptékben addig sosem látott, hatalmas vagyonnal rendelkező

gazdasági társaságok fejlődésével egyidejű pénzügyi szolgáltató szektor jött létre. A bankok a folyamatosan növekvő gazdaságban a ciklikusan ismétlődő válságok ellenére megújuló jelleggel voltak ösztönzői a további növekedésnek és folyamatosan jelentős profitot termelve érdekeltté tették a betéteseket ebben a növekedésben. A pénzügyi szféra azonban a későbbiekben az iparnál is fontosabbá válik és meghatározó szolgáltató és kereskedelmi ágazata lesz a XX. századi, de főleg az 1945 utáni európai típusú gazdaságoknak.

Szociális intézkedések

A gazdaság egyoldalú profitorientáltsága nem volt sokáig fenntartható: az éhínségek idején, vagy a háborúk alatt a közhatalom jellemző módon be szokott avatkozni a folyamatokba, és maximálja az árakat (Franciaország: 1793). Az efféle ártorzító beavatkozásokat az angolszász világ nem fogadta el, ennek azonban súlyos társadalmi következményei lettek: amikor a gazdaság szociális dimenziója már nem érvényesül, az emberek egészségébe, boldogságába, életébe, méltóságába kerül. A növekvő feszültséget csak fokozta a kormányzatok szavazatmaximálási szempontjának érvényesülése (az 1834-es, majd az 1846-os: Corn Laws Nagy-Britanniában a hazai nagytermelőket védő törvényei adókkal sújtották a gabonabehozatalt, miközben Írországból az 1845-ös éhínség során egymillió ír halt éhen a burgonyavész következtében). Angliában a munkaerő olcsósága miatt a kormányzat csak a XX. század elején teremtette meg – viszonylag visszafogottan – főként a whigek ösztönzésére a szociális törvényeket. Az Old Age Pensions Act elfogadására csak 1908-ban került sor, ami a 70 év felettieknek biztosított heti 5 shilling támogatást (amit a postahivataloknál vehettek fel), miközben az átlag munkás heti bére 30 shilling körül volt ezidőtájt. A veszélyes munka részleges tilalmára nők és gyermekek esetében csak 1907-ben került sor, a National Health Insurance Act-et csak 1911-ben fogadták el. Franciaországban 1898-ban szavazták meg a munkahelyi balesetekről szóló törvényt (loi du 9 avril 1898), és csak 1910-ben szavazták meg az öregségi nyugdíjról szóló – meglehetősen korlátozott hatáskörű – törvényt, mint öngondoskodási kötelezettséget a kereskedelmi és ipari dolgozók esetében. A betegségi, szülési, öregségi, munkaképtelenségi, biztosítást csak 1930-ban fogadták el, és csak 1932-től lett kötelező a munkaadói járulékfizetési kötelezettség. Mindez talán magyarázza a franciaországi munkástársadalom feszültségét. Ezzel szemben azonban Németországban a porosz-vezetésű birodalmi kormány kettős nyomás alatt állt: egyfelől a Sozialistengesetz-cel (1871) parlamenten kívül rekesztett szociáldemokraták, másfelől a katolikus és kisebb részt protestáns parlamenti képviselők (de főleg a katolikus Zentrum-párt) részéről. Megakadályozandó, hogy a parlamentben részt vevő szociálkonzervatívok valósítsák meg a baloldal programját, Bismarck ennek elébe menve megalkotta az első törvényt, 1883-ban a betegségbiztosításról. Ezt követte 1884-ben a balesetbiztosításról, 1889-ben a munkaképtelenné válásról és öregségről szóló törvény. Jól látható tehát, hogy a német munkásosztálynak valójában nem annyira szociális, mint inkább politikai jogai hiányoztak a század végén, és helyzetük összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint a brit vagy francia sorstársaiké.

Pénzügyi szektor

A modern államok minden esetben meg kell teremtsék a nemzeti bankjegykibocsájtó intézményeket. A Sveriges Riksbank 1668-as megalapítását a Bank of England 1694-es létrehozása követte. Franciaország jegybankját, a Banque de France-ot 1800-ban Napóleon hozatta létre, a német Reichsbank 1876-ban alakult. Az Egyesült Államok két sikertelen kísérlet (1812-16: Első Amerikai Jegybank, 1816-1832: Második Amerikai Jegybank) után 1913-ban alkotta meg sajátos, ma is működő

szövetségi jegybank-rendszerét (Federal Reserve System, rövidítve FED). Az Österreichische Nationalbankot 1812-ben I. Ferenc császár alapította, ez 1878—1922 között Osztrák-Magyar Bankként működött. A modern hiteltevékenység következménye nem csak az volt, hogy ezek a bankok váltak az egyedüli bankjegykibocsajtókká, de finanszírozták az állam nagyberuházásait, majd később az ország nemesfém- és devizatartalékainak is kezelőivé, továbbá a hivatalos infláció megállapítóivá váltak. A bankok általában véve már nem csak hitelnyújtással foglalkoztak, hanem befektetési céllal maguk is vállalkozni kezdtek (maguk a jegybankok is, nem csak a kereskedelmi- és hitelbankok). A század során kialakultak a kis tulajdonosokat tömörítő hitelszövetkezetek (jellegzetes módon a katolikus délnémet-, svájci és osztrák területek – pl. Raiffeisen – mellett a szintén katolikus Vallóniában és Québecben), melyeknek a stabilitását az alacsony haszonnal járó, de kockázatminimalizált működés biztosította. A bankrendszerek kialakulása a század során profilizálta a szereplőket, és a kapitalizmus kialakulásának és működésének legfontosabb elemeivé váltak. A hazai piacon éppúgy megjelentek szolgáltatásaikkal, mint a külső piacokon, ahol a tulajdonosok hasznának növelése érdekében a menedzsment külső befektetésekből igyekezett további eredményeket elérni. Így váltak a nemzeti pénzügyi intézmények nemzetközi érdekeltségűekké a század végére, amelyet majd a nemzeti szinteken átlépő formák kialakítása és a pénzügyi szektor gazdasági és politikai szerepvállalásának fokozott növekedése követ majd („finánctőke”).

Konzervatív kapitalizmus-kritika

Nem csak a gépromboló, vagy munkás-érdekvédelmi, vagy az egalitárius politikai ideológiák jelentek meg a kibontakozó kapitalista gazdasággal szembenállóként, hanem a társadalmi hierarchiát, hivatásrendet, korporatív – azaz az egyén és az állam, vagy a piac között közvetítő köztes testületi – eszmék és szociálkonzervatív mozgalmak is megjelentek. 1848 húsvétján váltak híressé a mainzi püspök, Wilhelm von Ketteler szegénység-ellenes társadalmi fellépést sürgető prédikációi, az ő hatására kezdődött meg a német és osztrák területen a keresztény karitás eszméjét követő egyházi és világi politikai, érdekvédelmi szervezetek és képviselőik. Munkásságuk eredménye lett az 1891-ben megjelent Rerum novarum kezdetű enciklika, melyben XIII. Leó pápa egyértelművé tette, hogy a gazdaság célja az ember fejlődése és nem önmaga, illetve, amennyiben a gazdaság az ember ellen fordul, a vele szembeni fellépés jogos és indokolt (sztrájk, szakszervezetek léte).

Indusztrializáció és infrastruktúra-fejlesztés

A vasútépítés, mint az indusztrializáció legfőbb ágazata egyszerre volt ok és okozat is. A nehézipar kialakulásához elengedhetetlen volt a súlyos nyersanyagok és késztermékek szállításának új módja, aminek megteremtése önmagában is stimuláló gazdasági kihívás volt az ipar számára. A vasút azonban egy létező szükségletre is válasz volt. Angliában a természetrajzi viszonyok mellett (sok a mocsaras vidék a XVIII. századig) az állam sajátos működési elve is okozta azt, hogy a közúti szállítmányozás nehézségekkel küzdött. Az utak karbantartása – ellentétben az abszolutista francia királysággal, ahol ez állami feladat volt, és ahol több, mint 40 000 km úthálózat karbantartásának terhe a királyi költségvetés gondja volt, az angol utakért az önkormányzatok feleltek, amelyek ezeknek a karbantartását és őrzését kiszervezhatték magántársaságoknak („turnpike trusts”). Az utak tehát itt egyenetlen minőségűek és drágák is voltak, ráadásul méretgazdaságosság és szállítási idő szempontjából nagyon költségesek. Ezért épp ez a szükséglet okozza majd előbb a csatorna-, majd a vasúthálózat robbanásszerű fejlődését – és megmagyarázza, hogy Franciaországban épp a közutak viszonylag jó állapota nem kényszerített ki ilyen gyors és erőteljes növekedést az alternatív

szállítmányozás kiépítése szempontjából. A vasút a korszak egyik legnagyobb üzleti vállalkozása: a század végére készül el az amerikai kontinens két partját összekötő első amerikai transzkontinentális vonal (1869), amelyet majd még követ a Central Pacific Railroad és a Southern Pacific Railroad kiépítése is (1885-ben egyesül a két vállalat). 1903-ban adják át a Moszkvát Vlagyivosztkkal összekötő Transzszibériai vasútvonalat, és lesz óriási befektetési lehetőség a Berlin-Bagdad vasútvonal 1903-ban a német és osztrák-magyar tőke számára – akárcsak a kínai vasút megépítése, amelyben amerikai, orosz, japán, francia, brit és német vállalatok vettek részt és teremtettek meg 1895-1911 között 9000 km hosszú hálózatokat. Ezek nem csak a személyszállítást tették lehetővé (Pullman-kocsi, George Pullman – 1831-1897 – fejlesztése), hanem a nagy mennyiségű ipari nyersanyag-felhordást is a feldolgozóközpontokba, illetve egyben értékesítési útvonalakat is jelentettek. Az amerikai egyesült szuperállam létrehozásának abszolút feltétele volt az infrastrukturális összeköttetés, akárcsak az orosz esetben, ahol a Bajkál-Amur Vasútvonalat majd a sztálini időkben kezdik el építeni, hogy a távolságok legyőzésével a perifériák is bekapcsolhatókká váljanak az ekkor döntően kelet-európai feldolgozóipar és az ugyanitt koncentrálódó lakossági fogyasztói igények kielégítésének folyamatába.

Modernizáció a világban – Japán

A Japán Császárság a XVII. század elején elzárkózott az európaiaktól – lezárta kikötőit és zárt fejlődésen ment keresztül a Tokugawa-család sóguni rendszerének irányítása alatt. A belső fejlődés azonban konzerválta a hagyományos társadalmat, a hagyományos szokásokat, technológiákat és gondolkodásmódot is. Így amikor 1853-ban Matthew C. Perry (1794-1858) amerikai sorhajókapitány megjelent egy kikötési jogokat, illetve kereskedelmi kapcsolatok felállítását követelő levéllel Franklin Pierce (1804-1853-1857-1869) elnök nevében, a japánok felismerték elmaradottságukat és ahelyett, hogy szembeszálltak volna az amerikai igényekkel, inkább engedtek a követeléseknek. Ezzel azonban elbukott a szuverenista retorikát hirdető sóguni kormányzat tekintélye, amely ellen országos tiltakozás nyilvánult meg. Így az 1867-ben trónra lépő új császár, Mucuhito meghirdette a japán modernizáció programját. A korszaknak is nevet adó uralkodói nevében Meidzsi császár erőltetett felzárkóztatási politikájával egyrészt felfegyverezte és kiképezte a modern japán hadsereget, majd az európaire emlékeztető jogrendszert, polgári kormányzatot, új intézményeket hoz létre, és állami részvétellel indítják be az ipari vállalkozásokat. Az ország azonban nyersanyagban szegény lévén, rákényszerült a kereskedelem jelentőségének megerősítésére is. A fejlődés alapját a mezőgazdasági népesség-felesleg, a hivatalnoki szerepet betölteni képes samuráj-réteg, a tőkeerős kereskedőházak (és persze az állam monetáris szerepe) és az urbanizáció jelentette. A lakosság létszáma fél évszázad alatt megkétszereződött, az analfabétizmust 1900-ra gyakorlatilag felszámolták és egy célorientált etikai rendszerrel megvetették egy sikeres katonai és gazdasági nagyhatalom alapjait. A modernizáció sajátosan japán formája ekkor kifejezetten sikeresnek bizonyult, amit az 1905-ös, Oroszország elleni háború is alátámasztott.

Kína és a félgymarmatiság problémája

A kínai állam a XVIII. század végén bekövetkező innovációs inerciájának köszönhetően nem volt képes felvenni a versenyt a fejlődésben a Nyugattal, ennek köszönhetően egy idő után magától értetődően vált annak kiszolgáltatottjává. Az ország hatalmas mérete, viszonylagos egységessége és óriási lakossága miatt ugyan nem volt úgy elfoglalható, mint a Mogul Császárság, de a nyugati befolyás érezhetően megnövekedett a XIX. század első harmadában. A Hong Kongban berendezkedő brit kereskedők sok más egyéb cikk mellett kihasználták a kínai civilizációban nem használt ópium

terjesztésének lehetőségét, és az indiai – és Fergana-völgyi – beszerzési központokból látták el a függőséget okozó szerrel a sanghaji és kantoni lakosságot. A kínai hatóság fellépett ezellen, hiszen a kínai ezüst jelentős mértékben áramlott ki az országból, ezzel a kínai költségvetést szegényítve. 1839-ben a császári főmegbízott rendeleti úton kiutasítja az országból az ópiumkereskedőket, és az inkriminált áru forgalmazását császári monopóliummá nyilvánítja. A brit kereskedők ezt az incidenst használták fel arra, hogy kirobbantsák a konfliktust, és az 1840-42-es első ópiumháborút sikeresen vívják meg brit fegyverekkel Kína ellen (Nankingi szerződés, 1842). Az európaiak a kínai piaci behatolás lehetőségét felfedezve további koncessziókat akarnak kieroőszakolni, mígnem 1856-ban kirobbantják a második ópiumháborút (ezt majd 1858-ban a Tinencsini szerződés zárja le). Az ezután következő helyzetet az 1860-as Pekingi szerződés még tovább rontja (kínai szempontból), aminek aztán logikus következménye lesz 1862-ben a tajping-felkelés az európaiak ellen. Ezt a nyugatiak és a kínai hatóságok ugyan leverik, de a feszültség továbbra is fennáll. A technológiai fejlődésben elmaradt Kínát, melynek hadserege már nem vehette fel a versenyt a modern nyugati technológiákkal, 1895-ben a japánok támadják meg és hódítják meg Koreát és Mandzsúriát (amit az oroszok is befolyási övezetüknek tekintettek, emiatt robbant aztán ki 1905-ben az orosz-japán háború). A japán és nyugati behatolás ellen (csak egy példa: Annamról, Délkelet-Ázsiában 1884-ben mond le Kína Franciaország javára) robban ki 1899-ben a boxerlázadás, amelynek leverésével (1901) a hagyományos kínai állam tekintélye végképp megingott és 1911-ben a modern kínai polgári forradalom kirobbanásához és a császárság megszűnéséhez vezetett. Ez azonban csak méginkább megosztotta a kínai államot, és egy 1949-ig tartó megosztottság után jött létre majd a nyugati és hagyományos kínai elemeket ötvöző népköztársaság, mint a modern Kína alternatívája.

Gyarmati konfliktusok

Orosz törekvések

Az orosz modernizáció első és legnagyobb problémája a határtalannak tűnő méret kihívása volt. Az orosz állam a 16. századtól kezdve terjeszkedett, amit teljes joggal nevezhetünk orosz gyarmatosításnak, hiszen Szibéria és a Távols-Kelet valójában ellenállás és más hatalommal való vetélkedés nélkül, szűzföldekként kerültek európai típusú társadalom és gazdaság fennhatósága alá. Az orosz birodalom beláthatatlan méretei és felmérhetetlen erőforrásai ellenére gyenge belső piaccal rendelkezett és a nemzetközi kereskedelembe is egyoldalú nyersanyag-exportjával tudott behatolni (prémkereskedelem, gabonakivitel). Nagyhatalmi státuszának kialakításához és a világgazdasági rendszerbe való bekapcsolódásához elkerülhetetlenül szüksége volt az európai piacokon, illetve azokból való minél erőteljesebb részesedésre. Az orosz expanzió iránya tehát a Baltikum, a lengyel-litván állam, illetve Törökország volt (ennek része volt egyfelől a Kaukázus, másfelől pedig a 16. században még jelentős muszlim Közép-Ázsia – Bokhara és Szamarkand központokkal). Az I. (Nagy) Péter (1672-1682-1725) cár alatt meginduló koramodern célkitűzések a későbbi fejlődést is meghatározták. Péter felismerte, hogy a Néva torkolatának megszerzése és a Balti-tengeri svéd hegemónia megtörése abirodalom felemelkedésének egyik záloga – ezért kezdett bele az „északi háborúba”, amely 1700-tól 1721-ig tartott (Nystadti béke zárta le). Birodalma központját is az általa alapított új városba, Szankt-Petyerburgba helyezte át (1703-ban alapította I. Péter cár). Az északi tengeri kijárat megteremtése azonban csak a skandináv és északnémet protestáns piacokra jutottak el (Dánia a két tengerszorosánál, a Skagerraknál és a Kattegatnál ellenőrzése alatt tartotta és tartja a

Balti-tengeren áramló tengeri közlekedést), ezért fontos volt a „meleg tengerek” felé egy kijárat megteremtése. A zaporozsjei szics-ből (eredetileg: erőd) kialakul zaporozsjei kozákokat 1710-ben leverte, az akkor nem létező ukrán identitással szemben a nagyorosz identitást hangsúlyozta. A kozákok 1775-ös leverésével vált lehetővé az oroszok számára az Oszmán Birodalom elleni támadás. Ideológiájuk szerint az egyedül autonóm ortodox monarcha – minden oroszok cárja – az iszlám uralom alatt élő keleti keresztények protektora. Ez az elv mindenkor kellő alapot szolgáltatott arra, hogy az orosz állam háborút indítson Törökország ellen (1735-39, 1768-74, 1787-1792, 1806-1812, 1828-29, 1853-56, 1877-78) – a valódi ok azonban a „beltenger” jelleggel bíró Fekete-tengert a Mediterráneumtól elválasztó tengerszorosok megszerzése lett volna, hogy az orosz katonai és kereskedelmi flotta így eljuthasson a Dél-Európai kikötőkbe. Ez az orosz kísérlet azonban – a balti vállalkozással szemben – nem hozott sikert, ebben a kérdésben a nagyhatalmak egyértelműen és következetesen a hatalmi egyensúly elvét és a status quo megtartását részesítették előnyben. Az orosz birodalom folyamatos válságmenedzselését azonban megoldotta egyfelől a versenytársakkal szemben kimeríthetetlennek tűnő erőforrásainak felhasználása, másfelől a valódi ellenfél nélküli expanzió, mely szintén határtalannak tűnt. A terjeszkedés azonban itt sem jelentett strukturális változást: az orosz állam belső piacának fejletlenségén nem segített az expanzió. A vállalkozói, urbánus, művelt polgárság hiányában az arisztokrácia és a katonatiszti elit igyekezett modernizálni az orosz társadalmat, melyet eddigi története során legsikeresebben mindig felülről lefele ható folyamatokkal sikerült – úgy-ahogy – modernizálni.

„Európa beteg embere”

Az Oszmán Birodalom a 16.-17. század során volt hatalma csúcspontján, ám a gyors felemelkedést viszonylag gyors belső hanyatlás jellemezte: a katonai elit fenntarthatatlan dominanciája a 18. századtól szinte csak védekező háborúkat folytató, területeiből a 20. század elejéig folyamatosan veszítő államalakulat az oroszhoz hasonló módon saját belső piaca gyengeségének esett áldozatul. A soknemzetiségű és sokféle nyelvű és vallású országot a kényszer tartotta egyben a hódító expanzió idején éppúgy, mint a degradáció idején. A török birodalom korábban egyes társadalmi rétegek számára kedvező gazdaságpolitikát folytatott, de a működési elve akkor is hosszú távú versenyképtelenségre ítélte, ha a Nyugat – több más ok mellett épp az oszmán expanzió miatt – tengeri utakon, az oszmán területek megkerülésével jutott el az indiai és a kínai piacokra. A ház-birtok rendszere (ami a szultáni magánvagyonot jelentette) éppúgy kiiktatta az érdekeltségi motivációt, mint a szpáhi-birtok, ahol a lovaskatona szolgálataiért cserében kapott földjén gazdálkodott. Ez utóbbi esetében a föld nem tulajdonként, hanem ideiglenes ellátmányként járt a katonának, ami lehetetlenné tette a hosszú távú gazdálkodás szemléletének kialakulását, megfosztotta a befektetésektől a birtokot. Így ahelyett, hogy a birtok fejlődött volna, mint az ebben az időben Európában történt (a vetésforgó, vagy a háromnyomásos gazdálkodás – azaz a földnek mindig változó harmadában háromévente nitrogénmegkötő növények termesztése a pihentetés, vagyis ugaroltatás mellett – bevezetésével), a mezőgazdaság termőképessége egyre hanyatlott. Mindez a fenntarthatatlan gazdálkodási rendszer önmagában is elég lett volna a birodalom eljelentéktelenedéséhez, de a 18. század belpolitikai káosza, a janicsárság és az ulemák (a muszlim vallástudósok – iszlám jog, teológia –heterogén csoportja) küzdelmének a status quo megőrzéséért, a kereskedelmi viszonyok romlása és a katonai kudarcok csak siettetették ezt a leromlást. Az Oszmán Birodalom a 18.-19. század fordulóján belebonyolódik a napóleoni háborúba, ami lehetőséget biztosít az egyiptomi kormányzó (khedive), Mohamed Ali (1769-1805-1848-1849) számára, hogy országa függetlenedjék az isztambuli központtól. Ezt követően Egyiptom, mely, mint három évezrede mindig, a térség domináns mezőgazdasági exportőre volt,

gyorsabb ütemű modernizáción ment keresztül, mint a centrum. Ehhez brit támogatást is kapott, a francia és brit befektetők révén 1869-ben megvalósuló Szezi-csatorna révén a világkereskedelem központjává vált, noha ennek hasznát kevésbé az egyiptomi kormány élvezte, hanem inkább az átmenő forgalomból részesülő részvényesek és koncesszió-tulajdonosok. Egyiptom az 1870-es évek végén pénzügyi válságba keveredett, melytől csak a britek stabilizáló pénzügyi – és katonai – intervenciója mentette meg: 1882-ben a britek megszállták Egyiptomot. Formálisan a terület az Oszmán Birodalom része maradt, de valójában a brit gyarmatosítás egyik meghatározó eleme lett a térségben (ezzel az állammal szövetségben foglalta el a brit haderő Szudánt és a Vörös-tenger partvidékét. Az egyre inkább félgymati sorba süllyedő (lásd: Kína) Oszmán Birodalom azonban nem csak itt veszített területeket, hanem Európában is: az 1804-es szerb felkelést még leverte ugyan, de az 1821-ben kirobbant görög szabadságharcot már nem tudta elnyomni. A Balkánon az oszmán hatalom eróziója a görög (1830), a román (1877), szerb (1878), bolgár (1908) és albán (1913) területek elszakadásával vált teljessé. Az Európából kiszoruló török állam sorozatos kudarcai és defenzívája 1909-ben a nemzetállamot megteremteni kívánó katonai vezetők (az „ifjútörökök”) forradalmához vezettek.

Nemzetállamok kialakulása

A nemzetállamok kialakulásának folyamata egyszerre volt a francia forradalommal kezdődő romantika affektív-emocionális áramlatának politikai leképeződése és az integrált belső piacok kialakításának racionális igénye. A gazdasági liberalizmus általános, állami beavatkozásokat korlátozni kívánó célkitűzéseiből következőleg az adott korban feltétlenül szükség volt arra a modern államra, amely ezeket a korlátozatlanságokat biztosítani tudja. A nemzeti romantika kifejezetten alkalmas volt a modernizáció sokszerű folyamatának elfogadtatására: a valójában mesterségesen generált nemzeti szolidaritás eszméje a nemzetállam megteremtésével a nemzeti identitás védelmét ígerte a nemzetállam megteremtésével, valójában azonban a legfontosabb szabadságot, a korlátozásmentes vállalkozás szabadságát kívánta biztosítani egy védett, belső piacon. A gyarmatosítás is e kettős cél: a nemzeti szupremácizmus és a nemzetgazdaság expanziójának biztosítása érdekében zajolhatott azzal a sikerességgel, ami a 19. századot jellemezte. Csakhogy a nemzetállami keretek és érdekek szemében álltak a birodalmi célokkal és realitásokkal. A birodalmi egységesítés kudarcai után – lásd II. József német-római császár (1740-1765-1790), XIV. Lajos (1638-1643-1715) vagy I. Napóleon (1769-1804-1814-1821) törekvéseit – azok modernizációja kevésbé tűnt politikailag kivitelezhetőnek, mint a kisebb, ám homogénebb, egyben azonban modern feltételrendszerű nemzetállamok kialakítása. A nemzeti jogrendszer, a nemzeti valuta, a nemzeti intézmények, a nemzeti identitás, a nemzeti piac és a nemzeti tulajdonosi osztályok vagy rétegek kialakítása pozitív forogatókönyve és ideiglenes sikerei elfedték azt a ténytet, hogy minden erőfeszítés ellenére ezek az egymással versengő A folyamat következménye azonban a 19. századi reményekkel ellentétben autark, protekcionista, tőkehiányos, a nagyobb és erősebb versenytársaknak kiszolgáltatott államalakulatok létrejötte volt. Ez a század során, de legfőképpen az első világháború előestéjére Európában instabilitást eredményezett, mely azonban természetesen a relatíve nagyobb politikai entitásoknak és gazdaságoknak volt előnyös. A létrejövő nemzetállamokat az esetek többségében a félgymati sors várta, nem csak a 20. század elején, hanem a később kialakuló afrikai, ázsiai országok esetében is.

Az 1873-as gazdasági válság

A világgazdaságot megrázó 1873-as válság az 1867-es Kiegyezést követő időszak politikájának következményeként indult ki a Monarchiából. A látványos fejlődésnek indult állam 1867 előtt alig

rendelkezett néhány részvénytársasággal, a következő hat évben azonban csak az ipari szegmensben több, mint 170 létesült. A lassacskán kialakuló világpiacon az addigra megerősödő amerikai konkurencia megakadályozta a gyengébb európai – így az osztrák-magyar – termékek sikeres nemzetközi versenyképességét. A konjunktúrára alapozott fejlődés pedig, amelyet a korabeli közös kormányzat is támogatott, alapvetően a jelzáloghitel-piac növekedésére számított. Ennek mértéke azonban elmaradt a várakozástól, így a kormányzati szándék ellenére a pénzügyi összeomlás elkerülhetetlen volt. A bécsi és a pesti tőzsde spekulációi további spekulációs spirált generáltak az európai pénzügyi világban is – bár ezt például a német esetben az 1870-71-es porosz-francia háború utáni eufória is okozta –, amely a kontinens infrastrukturális beruházásainak várható megtérülését is túlértékelt. A közép-európai vasútépítési kötvényeket ugyanis nem csak a monarchiában jegyezték, hanem a különböző európai tőzsdéken – így a londonin – is. A válságot, amely a kapitalista világ gazdaság első jelentősebb krízise volt, alapvetően a tőzsdei szabályozatlanság, a piaci eredményességi becslések téves volta, a túltermelés és más okok is mélyítették. A Monarchiával ellentétben a német császárságot a francia jóvátétel miatt nem érte olyan jelentős megrázkódtatás, a válság éveiben is sikerült fenntartani a gazdasági növekedést.

Paradigmahíány

A korszak legjellemzőbb problémája az, hogy a gazdaság felfogása a kezdeti logikán alapszik, miközben a helyzet gyökeresen megváltozott. A termelés folyamatos növelése, a verseny éleződése a hagyományosnak mondható piaci gondolkodáson nyugszik: értékesíteni azokon a piacokon, amelyek már léteznek. Új piacok teremtésére egyelőre nem gondolnak, csak a jelenlegi tevékenység változatlan tartása mellett a piac kiterjesztését tűzik célul mind a gazdasági szakemberek, mind a vállalkozók, mind a politikusok. Holott ez elkerülhetetlenül a meglévő érdekszférák összeütközésével és végtelen konfliktussal jár. Az az igyekezet, amellyel a németek a francia, majd a franciák az olasz piacra be akarnak törni termékeikkel, nem fordít figyelmet új, fizetőképes kereslet létrehozására. Ez az igény majd az államok részéről fogalmazódik meg, a 20. században.

Érdekszférák a 19. század végén

A gyarmatosító tevékenységen túl a birodalmi terjeszkedés olyan területek feletti ellenőrzést is megcélzott, amelyek egyértelműen nem válhattak egy ország közigazgatásilag és katonailag ellenőrzött nyersanyag-forrásává, vagy piacává. A brit és az orosz birodalom a Fergana-völgyben alakított ki befolyási övezetet, egymás ellenében. Az oroszok a közép-ázsiai sikeres terjeszkedésük után megpróbálkoztak az India melletti területek elfoglalásával, hogy ezáltal kijussanak az Indiai-óceánra. A mai Afganisztán területén át igyekeztek elérni a tengeri útvonalakat, ezzel azonban keresztezték a brit érdekeket (utoljára 1979-ben indított a Szovjetunió formájában háborút az orosz fél, sikertelenül). A francia és a brit érdekek konfliktusa Afrikában 1878-ban a Belga Királyság joghatósága alá rendelte Közép-Afrika nagy részét (Belga-Kongó). Japán és Oroszország a Távol-Kelet, az Egyesült Államok az egész amerikai kontinens és a Karib-tenger térsége fölött rendelkezett előjogokkal. Németország pedig úgynevezett „Mittleeuropa-konceptiója” révén vált Közép-Európa domináns gazdasági és politikai hatalmává. Német támogatással az Osztrák-Magyar Monarchia a Balkánon kárpótolta magát az Itáliában elveszített területeiért és befolyásáért. Franciaország pedig védnökséget vállalt az 1911-ig de iure független Marokkói Emírség fölött, így Nyugat-Afrikának nemcsak gyarmattartója, hanem a formailag független területek befolyásolója is lett. A Balkán azonban nem véletlenül vált „puskaporos hordóvá”: a befejezetlen európai társadalmi evolúció, a nemzeti hovatartozás tisztázatlansága és

kiforratlansága mellett a német, osztrák, török, brit és orosz nagyhatalmak egymást ellenőrző és kiszorítani akaró stratégiája is hozzájárult a térség instabilitásához. Nagy-Britannia elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy Törökország továbbra is megmaradjon a tengerszorosok birtokában, és pontosan azért támogatta a görög szabadságharcot, hogy ezáltal irányítsa a folyamatokat. A brit jelenlét a Balkánon mind a két világháborúban stratégiai fontossággal bírt. Ezeknek az érdekszféráknak azonban, éppen pontos körülhatárolhatóságuk hiányában, elkerülhetetlenné vált az összeütközése a század végére.

Magyarország és Erdély az osztrák birodalomban

Az 1867-es Kiegyezés felszámolta a Mária Terézia által 1754-ben létrehozott kettős vámhatár következményeit és Erdélyt 326 év után ismét egyesítette Magyarországgal. Csakhogy ez alatt az idő alatt a két ország egészen eltérő fejlődésen ment keresztül, melyben a nemzetiségi arányok megváltozása volt a meghatározó. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a gazdasági-politikai integrációnak köszönhetően Erdély és a Részek (a hódoltsági időszakban az Erdélyi Fejedelemség által megszerzett magyar területek) gyors és jelentős fejlődésnek indult. Mindez természetesen együtt járt a hagyományos társadalmi modellek hanyatlásával és a tradicionális kisipar válságával. Jól példázza ez utóbbit a hat évszázados torockói vasérc kitermelés megszűnése, amely nem vehette fel a versenyt a nagyipari vetélytársakkal. A piaci elmaradottságnak köszönhetően más ágazatok megmaradtak (például a fazekasság Korondon), amelyben szerepet játszott az is, hogy tőke hiányában a befektetett munka olcsóságával tudtak az alacsony fogyasztási igényű – mert döntően szegény – hazai piacon versenyképesek maradni. Az osztrák és magyar vámhatár megszűnésével lehetőség nyílt tehát arra, hogy a magyar ipar betöltse a rendelkezésére álló teret és az osztrák ipar hazai konkurense legyen (az osztrák fél ekkor már nem tartott attól, hogy a magyar versenytárs aspirációi komolyan fenyegettek volna). A céhes ipart már 1854-ben egy császári rendelet hatályon kívül helyezte, jogszerűen azonban csak 1867-ben teremtették meg a szabad vállalkozások feltételeit Magyarországon. Ez az időszak a modern magyar ipar kialakulásának klasszikus korszaka: az 1844-ben alapított Ganz-gyár ekkor válik világmárkát előállító nagyüzemmé (a speciális, „kéregöntésű” vasúti kerekei a kor csúcstechnológiáját képviselték – a MÁV szárnyas kerekű szimbóluma ebből a találmánynak az alkalmazásából ered) a , a Weiss Manfréd-Művek (az 1882-ben alapított üzem 1890-re válik Csepel monstre nehézipari központjává), a Goldberger Textilgyár (az 1784-ből származó cég Óbuda legnagyobb vállalatának egyike lesz a század végére), az 1894-ben alapított Salgótarjáni Gépgyár 1898-ra már Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntöde Részvénytársulat formájában válik Nógrád legfontosabb ipari centrumává, a Láng László által a Gründungszeit elején, 1868-ban alapított Láng-féle gépgyár a századfordulóra a Ganz legnagyobb versenytársa lesz. Az ipari termelés a századfordulóra a magyar történelemben addig páratlan eredményességgel megnyolcszorozódik. A magyar mezőgazdaság, melyet számos természeti válság is sújtott, például a hagyományos szőlőfajtákat megtizedelő filoxérvész 1874-1914 között (ennek következtében tűnt el a Szentendrétől Budatétényig tartó borkultúra, az óbudai, a rózsadombi, a budai, a Gellért-hegyi, Sas-hegyi és más telepekkel együtt), vagy a még nem szabályozott folyók (1879: szegedi árvíz) áradásai, a század végére megkétszerezte termelését.

Magyarország relatív elmaradottsága

Az ország a Mária Terézia által bevezetett vámrendszernek köszönhetően egy birodalmi munkamegosztás részese lett. A nemzeti ébredés korszakában és a 19. századi nemzeti narratívákban egyértelműnek tűnt, hogy az ország relatív elmaradottsága (az örökös tartományokhoz viszonyítva) a

birodalmi feladatmegosztás hátrányos következményei miatt következett be. Erről azonban szó sincs, a nemzeti nézőpontokkal szemben a 18. században Magyarország saját adottságainak megfelelően fejlődött, csak hogy ami akkor előnyös volt (a tőkehiányos és technológiailag elmaradott, döntően agrárjellegű ország és részei számára a mezőgazdasági szolgáltató szerep testreszabottnak bizonyult), az a következő évszázad első harmadában már minden liberális arisztokrata és cívis, vagy polgár számára egyértelműen hátrányosnak tűnt. Mint ahogyan az is volt: a bank- és hitelélet teljes hiánya jellemezte a magyar gazdaságot nemhogy 1848, de még 1867 előtt is. A tőkehiány alapja a jogrendszerben kereshető. Az 1351-es aviticitásról, azaz az ősiségről szóló törvény nem tette lehetővé a földbirtok magántulajdonként való értelmezését. Következésképpen a nem tulajdonosi, hanem csak quasi-haszonélvezői jogok birtokosai nem terhelhették meg jelzáloggal azt a birtokot, amelyet nem ők tulajdonoltak. Ebből következőleg a nemzeti progresszió képviselői számára nyilvánvaló volt, hogy a feudális törvényeket fel kell számolni, amennyiben azok a gazdasági-politikai fejlődést akadályozzák. Ebben egyet is értett a Reformkor két legjelentősebb politikai képviselője, az 1844-ben a Védegyletet, azaz a hazai termékek fogyasztását szorgalmazó egyesületet létrehozó Kossuth és az 1830-ban a „Hitel” című munkájával a magyar kapitalizmus feltételeinek megteremtését célul tűző Széchenyi. Abban azonban nem értettek egyet, hogy Magyarországnak egy független államnak (Kossuth), vagy egy, a birodalmon belül egyre több lehetőséggel bíró autonóm társországnak (Széchenyi) kell-e lennie. A kettős vámhatár külső része, mint ezt a történelem kellően bebizonyította, valójában védőfal volt a magyar agrárium és az ipar körül is, a befolyási övezetek és a gazdasági-politikai nagyhatalmak között az önálló magyar államnak nem volt esélye sem a függetlenségre, sem a szuverén gazdaságpolitika kialakítására. Így a nemzeti függetlenség kérdése nyitva maradt 1848-ban, a 12 pontban azonban ott láthatjuk már a nemzeti jegybankra való igényt. A Birodalom 1848 tavaszától ősziig súlyos válságokat élt túl, melyben a legitimitás és a birodalom egységének kérdése volt a legfontosabb. Utóbbi szempontból vizsgálva az eseményeket, elfogulatlanul azt kell látnunk, hogy az Osztrák Császárság birodalom-összetartó céljai magasabb rendűek voltak a korabeli politikai elit számára, mint a magyar közjogi gondolkodás legitimitás-vitája. A birodalmat fenn kellett tartani – ha erőszakkal, akkor azzal. A magyar kormány erre lemondással, a volt pénzügyminiszter, Kossuth forradalmi nacionalizmussal válaszolt. A proklamált függetlenség, a trónfosztás révén vitatható jogalapot teremtett a Honvédelmi Bizottmány számára, következésképp az általa kibocsájtott Kossuth-bankók számára is (amely mögött nem állt a kormány teljesítőképesége). Az ország jelentős veszteségeket szenvedett a korszakban, a polgári-kapitalista átalakulás kezdetei illuzórikusnak bizonyultak, az ország felzárkózása a ciszlajtán területek színvonalához a levett szabadságharc után a politikai cselekvés hiányában még elérhetetlenebb lett, mint korábban. Az 1867-es esztendőig a provizórium időszakában oktrojált törvényeket a magyar társadalom – akárcsak 1780-1790 között – elszabotálta (passzív rezisztencia), ezzel azonban bármennyire is indokolható közjogi érveléssel, de csak korlátozta a társadalmi átalakulást. Végül 1867-ben a helyzet a politikai lehetőségekhez képest jogszerűen megoldódott.

Megkésett fejlődés és Budapest, a világváros

Az, hogy a gazdasági elmaradottság nem minden esetben jelent egyértelmű és tartós hátrányt, Magyarország – és főleg annak fővárosa – esete példázza. A magyar gazdaság a 19. század eleji viszonyok között természetesen elmaradottnak számított még az örökös tartományokhoz képest is, és ebből, valamint a tőke- és piachiányos magyar gazdaság számára a klasszikus füstkorszak úgyszólván kimaradt a fejlődés folyamatából. Az első magyarországi – nem itt gyártott – gőzgépet 1804-ben helyezték üzembe, 1830-ban még mindig csak ez az egy működött az országban (1840-ben 9, 1849-ben 61 darab volt üzemben), ami azt eredményezte, hogy az 1860-as évekkel kezdődő korszakban a

gőzgépek fejlettebb változatait tudták – 1867 előtt csak korlátozottan – megvásárolni és használni a magyar vállalkozók. Az újabb, modernebb technológiák költségesebbek voltak ugyan, mint a korábbiak, de azoknak bekerülési költsége korábban magasabb volt, valamint azoknak megtérülési ideje lejtártáig, illetve az általuk termelt értékeknek az újabb beruházásig történő felhalmozásáig nem volt lehetőség azok lecserélésére. Így a később – így relatíve versenyhátrányból – induló vállalkozók a modernebb, jobb minőségű eszközökkel jelentős helyzeti előnyre tettek szert versenytársaikkal szemben. 1867 után Magyarország látványos fejlődésen ment keresztül. Az 1873-ban (Pestből, Budából és a királynék egykori városából, Óbudából) egyesült főváros három évtized alatt 700 000 fős világvárossá fejlődött, eklektikus, Bécshez hasonlító épületekkel, jelentős kulturális létesítményekkel, viszonylag sok közparkkal. 1877-ben adták át az Eiffel-iroda által tervezett Nyugati Pályaudvart, majd 1884-ben a Keletit. A vasúti infrastruktúra kiépítése Baross Gábor (1848-1892) minisztersége alatt kapja meg fő irányait, a fővárosba koncentrálódó sugárirányú vasútvonalak (majd azt követően a körvasúti összeköttetések) kiépítésével. A magyar közlekedésügy fejlesztése a legmodernebb eszközök beszerzését, egyben a vasút fejlesztésének prioritizálását is jelentette. A vasút a periferiális területeket is az ország központjához kapcsolta, az utazás és szállítmányozás jelentős lerövidülésével és volumenének növekedésével – a magyar hálózatot pedig egyenrangúan egy vonallal kapcsolták össze a társfővárossal, Béccsel (azaz az infrastruktúra nem Bécs-központú volt, hanem kettős). Az időtáv rövidege miatt inkább ígéret és lehetőség szempontjából jelentős beruházás volt a fővárost a tulajdonjogilag Magyarországhoz tartozó fiúmei szabadkikötővel összekötő vasútpálya megépítése is. Mindeközben a magyar költségvetésnek nem volt elég forrása a vasúti közlekedéssel párhuzamosan a közúti hálózat fejlesztésére, így az a feladat későbbre maradt. Azonban a vasútépítés mellett – amely szintén jelentős földmunkát igényelt – a folyamszabályozások is átalakították az ország képét. 1867-1914 között a magyar kubikosok az Egyenlítő egynegyedét kitevő hosszúságú gátrendszert építettek fel, a kanyargó Tiszát 1419 km-ről 962 km-re rövidítették és ezáltal hajózhatóvá is tették. A Duna kotrásával, szabályozásával az ország nemzetközi vízi szállítmányozásra is alkalmas folyóval rendelkezett a Csallóköztől a Vaskapuig. A magyar malomipar az Észak-Balkán és a Kárpát-medence gabonatermésének feldolgozójává vált, a magyar élelmiszeripari termékek újra nemzetközileg keresett termékekékké váltak, főleg a Német Császárság területén. Az export növekedésében a domináns agrártermékek mellett egyre nagyobb arányúvá vált az ipar részesedése is. A „boldog békeidők” Magyarországon egy kompromisszum révén elért nemzeti modernizáció kora volt, ahol archaikus formások (a Főrendiház tagjainak kötelező szablyaviselete) keveredtek a transzformátorok feltalálásával (1885, Déri Miksa, Bláthy Ottó, Zipernowsky Károly) és szabadalmaztatásával, majd ezt követően világpiaci gyártásának jelenségével. Az első világháború előestéjére a magyar gazdaság fejlettsége minden mutatóban meghaladta az egykori gyarmatbirodalmak, Portugália és Spanyolország, illetve legtöbb mutató tekintetében a nemrég létrejött Olasz Királyságot is.

Irodalom

A korszak és a nagy kérdések átfogó értelmezésére ajánlott

- Heaton, Herbert: Economic History of Europe. Revised edition. Harper and Brothers, New York, 1948.
- Polányi Károly: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

Az ipari forradalomról:

- Thorn, Jeff: The Industrial Revolution. Milestones in Business History. Greenwood Press, Westport, Connecticut – London, 2007.
- Henderson, W. O.: The Industrial Revolution in Europe 1815-1914. Quadrangle Books, Chicago, 1961.

Az ipari társadalom kialakulásával kapcsolatosan ajánlható:

- Diederiks, H. A. et al.: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. Osiris, Budapest, 1995.
- Sunderland, David: Social Capital, Trust and the Industrial Revolution, 1780-1880. Routledge, 2007.

Budapestről:

- Lukacs, John: Budapest 1900. Európa, Budapest, 2005.

A XX. század

A század elején a gazdasági fejlődés a belső piac fejlesztését is elkerülhetetlenül szükségessé tette, ezt azonban konfliktusok nélkül nem lehetett elérni. A gazdasági szereplők nem szándékoztak a lakossági fogyasztás növekedésébe befektetni, inkább az állami megrendelésekben bíztak, mivel az eleve rendelkezett a források előteremtéséhez szükséges eszközökkel és legitimációval. A befolyt adókból a különböző kormányok hadi fejlesztéseket hajtottak végre, ami megújuló piaci konjunktúra volt a beszállító vállalkozók számára. A korabeli kapitalizmus tehát a nem általa kialakított, fennálló keretek kitöltése után további növekedéséhez szükséges feltételeit a háborús konfliktusokban találta meg. Amikor a hazai piacok telítődtek, és a külső piacok részbeni vagy egészbeni megszerzésére irányuló törekvés akadályokba ütközött, akkor a katonai erő alkalmazásával akarták a politikai és a gazdasági elit kikényszeríteni a további növekedési lehetőséget, a konkurens piacok kiiktatásával. Ez jól érzékelhető volt a japán-kínai háború (1895) az amerikai-spanyol háború (1898) búr háború (1899), az európaiak elleni boxerlázadás és leverése (1900), az orosz-japán háború (1905), Líbia elfoglalása (1911), az első (1912-13) és a második (1914) Balkán-háború szűnni nem akaró konfliktusaiból. Mindez tehát arra mutatott, hogy a kapitalista típusú gazdasági rend valóban válságban volt: további strukturális fejlődése, paradigmaváltási képtelensége csak a konfliktusokból fakadó sikerek alapján érvényesített érdekek és előnyök kihasználásával volt fenntartható a növekedése.

Az I. Világháború okai

A kialakuló versenyhelyzetben a nemzetállami és birodalmi piacok szemben álltak egymással. Ahhoz, hogy a status quo-t meg lehessen változtatni, egyfajta kartellesedésre volt szükség. A két – évszázados – vetélytárs, Nagy-Britannia és Franciaország az 1880-as évek válságát követően egyre inkább közeledett egymáshoz és végül 1905-ben megkötötték az úgynevezett „szívélyes egyetértés”, az antant szerződését, amellyel a Hármass Szövetség (Olasz Királyság, az Osztrák-Magyar Monarchia és a Német Császárság) ellen irányult. Ennek oka az volt, hogy a kontinentális piacon a német versenytárs mind a korábbi brit, mind a mellé felzárkózott francia iparral szemben versenyképes termékeket tudott piacra dobni. Ezt csak tetézte a francia hadisarc és Elzász-Lotaringia elvesztése. A német ipar nem csak minőségében, de volumenében is a legjelentősebb európai iparrá vált. A brit acélgyártás és szénkitermelés ugyan az évszázad folyamán állandóan nőtt, de a német ipar és bányászat az 1890-es évek elejére mind növekedési ütemében, mind tonnában meghaladta a brit versenytársat. Ez leginkább a hajóépítésben jelentett kihívást a brit ipar számára, hiszen a német gazdasági növekedés belátható időn belül a brittel versengő hadiflotta előállítására lett volna képes. A francia-brit és német gazdasági versengés mögött azonban ott húzódik egy még mélyebb ok. A német és az osztrák állam különutas fejlődése az 1870-es évek végétől kezdett újra konvergálni: nemcsak a politikai-diplomáciai, esetleg katonai együttműködés megerősödése zavarta az antant-országokat, hanem az is, hogy a német politika meghirdette a szoros gazdasági együttműködést a Monarchiával. Theobald von Bethmann-Hollweg német kancellár (1856-1921) 1914-ben előkészítette egy Közép-Európai Gazdasági Unió tervét, amely egy később, 1914 szeptemberében megjelent változatában már Franciaországot is magában foglalta volna, ez azonban nem jött létre. Az antanthatalmak reakciója a német vezetésű gazdasági unió tervére egyértelmű elutasítás volt, hiszen ezzel nemhogy a két német állam létrejöttével sikeresen elhárított „nagynémet egység”, de egy még annál is nagyobb jelentőségű

gazdasági centrum jött volna létre. Ezzel nyilvánvalóan nem tudott volna versenyezni még a Brit Birodalom sem.

A „Nagy Háború” néhány fontos aspektusa

A háborút minden fél a lehető legnagyobb felkészültséggel kezdte meg, ám csakhamar nyilvánvaló lett, hogy a tartalékokból a háború nem lesz megnyerhető. A háborút 1914 decemberétől kezdve a hadviselő felek elkezdték hitelből finanszírozni. 1915-ben a lakossági hozzájárulásokat, a hadikölcsönöket jegyezték, később a kiadások drasztikus csökkenésével és a lakossági fogyasztás visszafogásával igyekeztek forrásokat felszabadítani a háború céljaira. Mindez természetesen nem vezetett eredményre. Az antant erőforrás-fölényét nagyban ellensúlyozták a központi hatalmak sikeres hadműveletei a keleti hadszíntéren. 1916-ra már nyilvánvaló volt, hogy nincs esély arra, hogy bármely fél sikereket érjen el a helyzet megváltoztatására. Az antant a háború alatt kölcsönbérleti szerződéseket kötött a háború kirobbanásakor semleges Egyesült Államokkal, majd 1916-ban a brit kormány jelezte, hogy amennyiben az Egyesült Államok nem avatkozik be közvetlenül a háborúba, a háborút elveszítik. Ennek elkerülése érdekében Woodrow Wilson elnök javaslatára a szenátus megszavazta a hadbalépést. Az amerikai haderő és a beavatkozás mögött álló érdekek mind a tengereken, mind a szárazföldön megjelentek. Ennek ellensúlyozására a német fél is bevetette titkos fegyverét, az orosz forradalmárt, Lenint, akit védett személyként juttattak el Németországon keresztül az ellenséges Oroszország fővárosába. Lenin megszervezte a hatalomátvételt és az 1917 november 7-i puccsal átvette a hatalmat. A bolsevikok által vezetett Összoroszági Szovjetek Kongresszusa azonnali hatállyal egy dekrétumot fogadott el, amely a háborús tevékenység felfüggesztését és lehetőleg beszüntetését jelentette. Mindez azt jelentette, hogy a keleti fronton a német haderő 1918 februárjára sikeresen megszerezte a mai Belorusszia és Ukrajna nyugati részét (Breszt-Litovszki béke). Elvileg az erőforrások a nyugati állóháború megváltoztatását lehetővé tették volna, de a német gazdaság és a hadvezetés ezt az előnyt már nem tudta kihasználni. A központi hatalmak egymás után merültek ki morálisan, gazdaságilag és hadianyagban. Az Oszmán Birodalom, majd Bulgária kilépése után a padovai fegyverszünettel az Osztrák–Magyar Monarchia is kilépett a német állam mellől. A magára maradt Császárság végül 1918 november 22-én kényszerült fegyverszünetre.

A „Nagy Háború” gazdasági következményei

A háború kirobbanásakor az addig felhalmozott tartalékok teljes felhasználását jelentette. A tartalékok után a központi jegybankok hitelezék meg a kormányoknak a háború folytatását, csak hogy a hitel mögött más ellentételezés nem állt, mint a majdani sikeresen megnyert háború utáni jóvátételek és nyereségekkel befolyó jövedelem. Valójában minden hadviselő fél kárpótolhatatlan veszteségeket szenvedett és oly mértékű adósságot halmozott fel, amelynek ellentételezésére irreálisan magas összegeket kellett volna megállapítani. A háborúnak emellett más következményei is voltak: a gépesítés, a haditechnikai verseny, a tömegtermelés olyan volumenű ipari termelést tételezett fel, amelyre addig nem volt példa. A hadba vonultak – akik eltartókból eltartottak lettek ezáltal – helyét tömegesen foglalta el a női munkaerő, ami azonban olcsóbb volt, így a háború után is megérte őket alkalmazni – ez azonban nem biztosította a veteránok újbóli munkába állását még ott sem, ahol a gazdaság polgári termelésre állhatott át – a győztes országokban. A háború során 10 millió ember halt meg a csatákon, és körülbelül ugyanennyi a háborúban szerzett sérülései következtében hunyt el a következő öt éven belül. Az embervesztést fokozta az 1918-cal kezdődő spanyolnáthajárvány (18 millió áldozat), illetve a perifériákon elhúzódó további háború (lengyel-szovjet háború 1918-22; görög-

török háború 1920-22, a Monarchia szétbomlása és a Tanácsköztársaság háborúi 1918-1919). Mindez lehetetlenné tette a polgári állapotok gyors rekonstrukcióját és a békés termelés újrarendelését. Ugyanakkor azonban a háború az addig kialakult nagy gazdasági egységeket és a köztük működő munkamegosztást teljesen feldúlta és új helyzetet teremtett. A régi nagy egységek helyett kisebb, számosabb, protekcionista és lehetőség szerint autark gazdaság jött létre. A relatív veszteséget fokozta, hogy az európai felek eddigi piaci összeomlása mellett az amerikai gazdaság megvetette a lábát az európai piacokon. A háborúban kialakított szerződéses beszállító szerepét a háború után is meg kívánta őrizni. Valójában ezzel a döntésével az Egyesült Államok ellehetetlenítette nemcsak a vesztes, de a győztes hatalmak gazdasági rekonstrukcióját is, hiszen a kialakult fogyasztói piacra a versenytársakat minőségben, volumenben, és árban is lekörözte. Az olcsó agráripari termékek versenyképes árának alapja a jóval nagyobb, következésképp ipari művelésre alkalmas, méretgazdaságosabb területek voltak. Az amerikai ipari termékek mögött is a kimeríthetetlen Appalache-hegységbeli nyersanyagforrások, illetve a nagy tavak vidékének ipari kapacitása húzódtott meg. Mindezeknek következtében Európát a háború után súlyos infláció is sújtotta.

A békeszerződések következményei

A versailles-i békeszerződések a háborúban részt vett feleket győztesekre és vesztesekre osztotta, és a győztes jogán a háború kirobbanásáért felelős felekként a veszteseket nevezte meg. Ebből következőleg a háborúban legyőzött államok, illetve utódállamaik a veszteségeiken felül még kártérítés fizetésére is kötelezettek voltak (Ausztria, Magyarország, Bulgária, Törökország, Németország). Mindez nem számolt azzal, hogy a szélsőségesen eladósodott, óriási veszteséget maga előtt görgető államoknak ez a tehertétel csak a további ellehetetlenítést jelenti. Mindez főleg akkor vált szembeűnővé, amikor a versailles-i békerendszer alapja, a legyőzött német állam által fizetendő jóvátételi kötelezettségek valójában a francia és belga gazdasági rekonstrukció alapját jelentették. A Brit Birodalom szintén tartósan számított a jóvátételi forrásokra, de ennek nem volt akkora jelentősége, mint a másik két ország esetében. A német gazdaság a jelentős Elzász-Lotaringiai területek, illetve Dél-Szilézia elvesztésével ipari potenciáljának jelentős részét eleve elvesztette. A békeszerződés azonban még arra is felhatalmazta a francia államot, hogy saját jogán, vagy a Nemzetek Szövetsége megbízásából szállja meg a Ruhr- és a Saar-vidéket, és ellenőrizze az ott folyó nehézipari tevékenységet. Érthető okokból a német gazdaság ekkora terhek viselésére nem volt képes, ezért 1924-ben fizetésektelensége elkerülése érdekében Daves amerikai külügyminiszter javaslatára a fizetési kötelezettségek átütemezésére került sor. A német gazdaságot ez az enyhítés sem emelhetette fel, így 1929-ben ismét be kellett avatkozni (Young-terv). Ennek az intézkedésnek azonban már nem sok eredménye lehetett, mert a piac bizalmának megingása következtében kialakult a nagy gazdasági világválság. A békeszerződéseknek ezen túl természetesen számtalan egyéb súlyos következménye is volt: pszichés, jogi, közigazgatási, demográfiai, identitásbeli, stb. A határok nagyon jelentősen megváltoztak a háború előttihez képest, Berlinből például Brassóba összesen egy határ átlépésével lehetett eljutni 1913-ban, 1923-ban négy határon kellett átjutni. A kialakuló nemzetállamok nacionalista gazdaságpolitikája sem kedvezett a mesterségesen létrehozott új határrendszer évszázados gazdasági munkamegosztásokat vagy egységes regionális piacokat széttagoló európai gazdaság sikerének. A világháborúban legnagyobb arányú népességvesztést Szerbia szenvedte el (közel 40%-os embervesztéssel), a legnagyobb relatív területi veszteséget Magyarország, abszolút értékben pedig a török állam, illetve az ekkor Szovjetországnak nevezett ateista, despotikus birodalom.

A kommunizmus megvalósítása

A „társadalmi tulajdon” homályos elvét hirdető marxi terv, amelyet Engels fogalmazott meg programmá és karolt fel Lenin, a termelési eszközöknek nevezett termelői javak vagy jószágok magántulajdoni formáját elutasította és egyfajta szuperállami ellenőrzést vezetett be. A kommunizmus bolsevik ideológusai eleinte meg voltak győződve róla, hogy az emberi természet megváltoztatható, azaz az emberi birtoklási vágy kiiktatható. A társadalom absztrakt közössége, a munkásosztály osztályöntudata képes lesz arra, hogy az önzést felszámolja. A társadalmat mérnökökként tervezgető politikusok és ideológusok a pénz eltűnéséről, a munkaegységekben mért, igazságos – mert egyenlő – új elosztást vizionáltak és meg voltak győződve róla, hogy a társadalom szükségletei pontosan megismerhetők, és ebből következőleg a termelési folyamatok tervezhetővé válnak. A piaci mechanizmusok teljes kiiktatása mellett a nomenklatura öngazoló logikája semmiféle társadalmi elégedetlenséget nem jelzett vissza a döntéshozók felé, ezért a hivatalosan tiltott viselkedési formákat helyettesítő új szabályok sem kerültek kialakításra. Ahhoz, hogy a gazdasági önellátás úgy-ahogy fenntartható legyen, az 1917-22 közötti időszak úgynevezett „hadikommunizmusát” Lenin az újn gazdaságpolitika (NEP, Novaja Ekonomicseszkaja Polityika) meghirdetésével váltotta fel. Igaz, ehhez szükség volt az apparátus utasítására teljesen kifosztott Volga-vidék tömeges éhínségére is. A piaci viszonyok imitálásával és bizonyos őstermelői kiskereskedelmi tevékenységek engedélyezésével a szovjet tervezés óriási áldozatokat követelő megoldással biztosította a párt és az elit hatalmának fennmaradását. A szovjet tervgazdasági típusú modernizáció a kommunizmus fennállásának 75 éve alatt látványos urbanizációt, iparosodást, infrastrukturális fejlesztéseket, technológiai fejlesztéseket ért el. Mindennek azonban a társadalom teljes túlterhelése volt az ára. Az elhibázott tervek és hanyag kivitelezés következtében a – amit nyilvánvalóan a politikai vezetők tekintélyelvű beavatkozása csak fokozott – az orosz modernizáció a környezeti szempontok (Aral-tó, a Karagöz, és más tavak és folyók teljes ipari mérgezése, a csernobili katasztrófaig vezető (1986) dilettantizmus és hibák sorozata) teljes mellőzésével következett be. Az, hogy a tőkeszegény orosz utódállam ezt a fejlesztést csak saját polgárai – később hadifoglyok felhasználásával is – általában alulfizetett, sokszor kifejezetten embertelen túlmunkájának köszönhetően tudta elérni, egészen a jóléti rendszerekkel való versengésig látványosnak és eredményesnek tűnt.

A kommunizmus és a „holt lelkek”

Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül a diktatúra megfélemlítő ereje, valamint a proklamált ateizmus faktora sem. A szociális inercia – a kezdeményezőkétség hiánya -, a célokkal való spontán azonosulás (ami helyett az erőltetett és természetesen képmutató sztahanovizmust propagálták) hiánya alapvetően az önérdek-követő logika kiiktatására vezethető vissza. A rendszert valójában minden számítás és tervezés ellenére a terror és a bizalmatlanság tartotta egyben, és a látványos eredmények a hivatalosan nem létező infláció, ellátási hiány, a – manipulált – termelési mutatókkal szemben a lakossági életszínvonal megdőbentően alacsony szintje ellenére a nyugati kapitalizmus-kritikusok számára nemcsak vonzó, de egyenesen a fejlődés alternatívájának tűnt. Mivel a deklaráltan materialista bolsevik tömegpárt vezette állam hivatalosan az állampolgárai anyagi jólétének megteremtésével foglalkozott (ám ebben sikertelen volt), ezért fellépett a vallás, az egyházak és a vallásosság ellen. Mindez azt eredményezte, hogy sem az anyagi jólétet nem sikerült biztosítani, sem a lelki vigaszt nem nyújtotta, sőt, utóbbit kifejezetten akadályozta. Alkohol-abúzus tekintetében a szovjet állam világszerte volt fennállásának egész ideje alatt (pl.: 1982-ben a millió km-re eső alkoholos befolyásoltság miatt bevont jogosítványok mutatója az Egyesült Államok adatának tízszerese). A

kommunista kísérlet magyar verziója jól mutatja, hogy a spirituális-pszichés uralom biztosítása érdekében a hatalom az irracionalitástól sem riadt vissza: az 1949-1989 közötti időszakban a kórházakból kitiltott hagyományos vallásokhoz köthető lelki segély híján becslések szerint 4 millió ember halt meg lelki vigasz, istentisztelet, betegek szentsége („utolsó kenet”), stb. nélkül.

A Holodomor és a szovjet mezőgazdaság

Az 1932-33-as évben a leggazdagabb gabonatermő területeken, Ukrajnában a vetőmagot is beszolgáltatták a parasztsággal, élelmezési válságot idézve elő. A nagy éhínség, a Holodomor során 3,5-7,5 millió közé tehető csak az ukrán áldozatok száma, akik a kollektivizált mezőgazdaság és a központi tervegazdálkodás kettős szorításának áldozataivá váltak. Több, mint 2500 esetről tudunk, ahol az éhezés miatt kannibalizmus alakult ki és ezt a hatóságok megtorolták. Önmagában a mezőgazdaság kollektivizálása azokon a területeken jelentett óriási problémát, ahol, mint Ukrajnában is, a paraszti társadalomban a földnek valamiféle magántulajdon-jellege már kialakult. Ezek a parasztok a „saját” földjeik elvesztését érthető módon tragédiaként élték meg (ők voltak a „kulákok”, akiket jellemző módon deportáltak vagy kényszerlakhelyre, vagy szibériai munkatáborokba), szemben az orosz muzsikokkal, akiknek a föld használata évszázadok óta közösségi jellegű volt. Ez azt jelenti, hogy az orosz faluközösség, a „mir”, a rendelkezésre álló parcellákat az egalitárius–disztributív igazságosság szempontjai szerint újra osztotta a családok között, a változó helyzetek függvényében. Így sem a föld magántulajdon-jellege nem alakult ki itt, sem a földek intézményesített közösségi tulajdonba vétele (a formálisan a parasztok termelészövetkezete, a kolhozok; vagy az állami tulajdonú nagybirtokok – a szovhozok – kialakítása) nem okozott olyan megrázkódtatást, mint a nyugati mintához közeli ukrán esetben. Az élelmiszertermelés válságát az állati igaerő hanyatlása (1930-ról 1931-re a szovjet lóállomány 19 millióról 16 millióra csökkent, míg a traktorgyártás nem elégítette ki az igényeket – a Szovjetunió 1931-ben több traktort importált, mint amennyit előállított) is növelte. A hagyományosan élelmiszerexportőr orosz föld valójában már 1914 után nem volt alkalmas többé a külpiazi termelésre, előbb a háború, majd a polgárháború és a szovjet hadigazdálkodás, majd a lakossági fogyasztás rovására 1931-ig biztosított export lehetetlenné tette az önellátást. A Szovjetunió 1933-tól fennállásáig folyamatos élelmiszer-behozatalra szorult.

A nagy gazdasági világválság

A békeszerződésekből következő jóvátételi kötelezettségek láncolatának origója a német gazdaág teljesítőképessége volt. Mivel azonban a megalapozatlan terhelés és a vesztes háború miatt összezsugorodó német gazdaság nem volt képes ezt biztosítani, a rendszer működésképtelenné vált mind 1925-ben, mind 1929-ben. A válság kialakulása tehát egyrészt a pénzügyi és gazdasági viszonyok irrelevanciájára és a spekulatív haszonra épülő szemléletére, másrészt a termelési és értékesítési viszonyok torz fejlődésére vezethető vissza. Az első esetben a megalapozatlan reménykedés a háborús befektetések megtérülésére vonatkozóan és a háború utáni bővülő piac lehetőségeiben való indokolatlan bizalom játszotta a főszerepet, míg a második esetben éppen az európai fogyasztói piac beszűkülése jelentette a probléma egyik felét. Az európai gazdaságok képtelenek voltak a háború előtti fogyasztási szint visszaállítására 1918 után, a saját gazdasági struktúráik és regionális vagy szubregionális piacaik teljes szétzilálódása következtében. Ebben az esetben tehát alulfogyasztásról beszélhetünk, amely legalább annyira katasztrofális a kapitalista rendszerre nézve, mint a másik véglet: a túltermelés. Ez utóbbi főleg az Egyesült Államokra volt jellemző, amely az első világháborúval megjelent termékeivel az európai piacokon, és tőzsdei szakemberei csakúgy, mint politikusai vagy

vállalkozói, részvényesei vagy bankárai, abban bíztak, hogy a háború alatt megnövekedett ipari és mezőgazdasági kapacitás európai piacokkal történt bővítése fenntartható marad. Ezt azonban az elszegényedett és emiatt alulfogyasztó európai társadalmak nem igazolták vissza. Ráadásul az amerikai szereplő az európai piacokon a maga tőkeerejével és költséghatékonyabb előállítási feltételei miatt olcsóbb világpiaci áraival a még megmaradt európai versenytársaknak is kedvezőtlen feltételeket teremtett, amelyek így egymás után mentek csődbe. A negatív visszacsatolási spirál ennek következtében az amerikai befektetői piacot is elérte, és 1929. október 24-én, a „fekete csütörtökön”, New Yorkban megkezdődött az összeomlás. Az addig az európai és világpiaci szereplő amerikai részvényekről kiderült, hogy nem biztosítják az ígért hozamot, ráadásul a bankárok, akik épp a piaci reménykedésre alapozva helyeztek ki hiteleket, intézményi-jogszabályi korlátozás híján csak saját belátásukra és felelősségükre alapozva döntöttek a hitelek kihelyezéséről, nem gazdálkodtak prudens módon. Így amikor a bank törzstőkéjét messze meghaladó mértékű hitelkihelyezés kockázata nyilvánvalóvá vált azzal, hogy a részvényesek és betétesek egyidejűleg követelték vissza tulajdonukat készpénz formájában, a bank ezeket a kéréseket nem tudta teljesíteni. Ez pedig bankcsőddel járt együtt, ami – állami garanciák híján – a betétesek pénzének elvesztésével járt együtt. A bankok közpénzből történő konszolidálását az amerikai gazdasági kultúra nem ismerte, ennek következtében a lakossági megtakarítások jelentős része elveszett. Több ezer bank zárt be az Államokban, gyárak és üzemek mentek csődbe hasonló nagyságrendben néhány nap alatt, a részvényt piacon négy nap alatt 19%-os esés alakult ki (mintegy 50 milliárd akkori USD értékben). Mivel a belső fogyasztói piac nem bővült az elmúlt 20 év alatt a termelési kapacitás növekedésével arányos mértékben, a túltermelés a feleslegesen termelő üzemek gyors és drasztikus bezárásához vezetett. 1930-ról 1932-re 2%-ról 25%-ra nőtt az amerikai munkanélküliség. A munkanélküliség először jelentett válságot az Egyesült Államokban, amely mindaddig folyamatosan bővült. A kereső korú lakosság egynegyedének kiesése a fogyasztói körből szintén erősítette azt a negatív spirált, amely a gazdasági válság elmélyítését jelentette: még kevesebb potenciális belföldi fogyasztó állt rendelkezésre. A takarékosági intézkedések és a túltermelést felszámoló inadekvát megoldások (szén helyett a túltermelt kávéval és gabonával fűtött gőzmozdonyok) nem jelentettek kiutat a világ legnagyobb szabad piacán. Mindez jól illusztrálta a folyamatos növekedés paradigmájára alapuló kapitalista gazdaság korlátait: a növekedés leállása azonnali működésképtelenséget eredményez és a privat dominanciájú gazdaság illúziója fenntarthatatlan lesz.

Angolszász konszolidációs gazdaságpolitikák

A gazdasági világválság felszámolására az Egyesült Államokban a hivatalban lévő Herbert Hoover intézkedései tettek kísérletet. Az elindított folyamatokat azonban ellenfele, a demokrata Franklin Delano Roosevelt 1933-ban meghirdetett „New Deal” elnevezésű programjával valósította meg. Az általa létrehozott Works Progress Administration közmunkákat generálva 1933-35 között 3,3 milliárd dollár támogatással mintegy 33 599 projektet indított be. Közmunkaprogramjával az első két év alatt az állami beavatkozás, amely eddig sosem volt jelen az angolszász gazdaságfelfogásban, stabilizálta a foglalkoztatást és megteremtette az országos infrastruktúra standardizációját (8,5 millió munkást foglalkoztatva, több mint 1 millió km közutat épített). Mindemellett a New Deal további intézkedései is a jövedelmek új, piaci szempontból is ésszerűbb és igazságossági kritériumoknak is inkább megfelelő eloszlását szolgálták. Az 1935-ben bevezetett Social Security Act minimális, ám minden államra kiterjedő nyugdíjrendszert vezetett be. Roosevelt agresszív és átfogó intézkedéscsomagjai (pl. az Agricultural Adjustment Administration, vagy a szakszervezetek legális működését szabályzó National Labour Relation Act 1935-ből) kifejezetten ellenszenvet generált a lakosság, utóbbi esetben főleg a

munkaadók körében; a Legfelsőbb Bíróság pedig eleinte kifejezetten meg akarta akadályozni a reformcsomagot, arra hivatkozva, hogy az ellentétes az alkotmány szellemiségével. Az eredmények azonban egy ideig legalábbis meggyőzőek voltak. 1937-ben azonban a munkanélküliség ismét 14% fölé emelkedett, és valójában csak az európai fegyverkezés és háborús konfliktus kirobbanásának esélye lendítette fel az amerikai gazdaságot 1939 után. Összességében elmondható, hogy amellet, hogy a helyzet kezelését és a további növekedés lehetőségébe való befektetés feltételeit megteremtette, a szövetségi kormány ezt a válságot használta ki a saját súlya megnövelésére – a tagállamok rovására. Ezzel szemben a Brit Birodalom a válság során saját gyarmati rendszere átalakítására kényszerült. Az úgynevezett „fehér gyarmatok” politikai lojalitását és gazdasági együttműködési hajlandóságát az 1931-es ottawai megállapodással próbálta megnyerni, amely a birodalmat „Brit Nemzetközösséggé” – Commonwealth – alakította át. Ez azonban csak elodázta a gyarmatbirodalom visszavonhatatlan további bomlását, amely 1946-tal következett be. A brit preferenciális kereskedelmi övezet átmeneti sikert jelentett ugyan, de az 1945 utáni fejlődésben az európai piacok vonzereje erősebbnek bizonyult.

Totalitárius típusú válságkezelés

A kommunista állam 1917 óta fenntartotta az állam monopóliumát a gazdaságban. A nyugati társadalmakban a kommunisztikus egalitarianizmus nem bírt ilyen társadalmi támogatottsággal a tulajdonnal nem rendelkezők körében és ilyen fokú elerőtlenedést és apátiát sem okozott a tulajdonosi rétegeknél. Ennek ellenére az állam megnövekedett szerepvállalásának igénye tapasztalatokon nyugodott: a világháborús válságkezelés idején az állam többnyire sikerrel védte meg a polgárait a gazdasági nélkülözésektől – ebből tehát logikusan következett az a társadalmi elvárás, amely az állam fokozott gazdasági szerepvállalásától várta a válság felszámolását, és a polgárok megélhetésének biztosítását. Elsőként a fasizmus rendszere próbálkozott meg a különböző érdekek harmonizációjának kikényszerítésével a korporatista diktatúra keretein belül. Ez a rendszer nem vitatta el a magántulajdon intézményét, de kötelezte rá a gazdasági élet szereplőit, hogy a válság felszámolására kompromisszumokat találjanak. Ez valójában 1923 után kifejezetten látványos és eredményes politikának bizonyult, és 1936-ig, a kinkeserves abesszíniai hadjáratig tartottak (a független Etióp Császárságot az Olasz Királyság megtámadta és gyarmatként betagozta birodalmába, de a ráfordítás költségeit nem fedezte a remélt haszon). A politikai jogokat korlátozó, a gazdaság működését részleges állami felügyelet alá helyező korporatív rendszerek máshol is, más sajátosságokkal is kialakultak. Az autoriter rezsimek – Salazar, Franco, Horthy – kivétel nélkül a társadalmi harmónia szempontjainak igyekeztek alárendelni mindenfajta gazdasági tevékenységet. Konzervatív ideológiájuk az elkövetkező évtizedekben nem bizonyultak versenyképesnek a demokratizálódó és fogyasztói társadalom elvárásaival szemben. A Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (NSDAP) által irányított német állam kiépülése ettől a modelltípustól némileg eltérően alakult. A német gazdaság túlterhelése nyilvánvalóan fenntarthatatlan volt már rövid távon, emiatt a Hjalmar Schacht (1877-1970) vezette Reichsbank gazdaságpolitikája egyfelől tagadta a versailles-i feltételek teljesíthetőségét és revíziót szorgalmazott, másfelől az akut válságkezelésben erős állami intervenciót irányozott elő. Az 1932-es 6 millió munkanélküli száma 1936-ra egyhatodára csökkent és az életszínvonal 25%-kal nőtt. Ám annak ellenére, hogy Schacht nyíltan ellenezte a felfegyverkezést, az elkerülhetetlen volt a gazdaság növekedéséhez. A kezdetben leplezett, majd nyílt fegyverkezés, a függő területek (Ruhr- és Saar-vidék) visszaszerzése, később a területi igények bejelentése, a nemzetközi szerződések fokozatos felmondása, a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás, a „Grossraum Mitteleuropa” koncepciójának felújítása elképesztő gyorsaságú gazdasági fellendülést eredményezett – mindezt a pártállam irányításával. A válságkezelés azonban valójában sikertelen volt, bármennyire is

látványosan mozgatta meg a német munkaerőt, tőkét és innovációt, hiszen a növekedés alapvetően háborús konfliktusra készülődésre alapult, ami nyilvánvalóan értelmezhetetlenné tett mindenfajta békésnek nevezhető konszolidációt. Az állami beavatkozás legdurvább – mert kizárólagos – módon a Szovjetunióban érvényesült. Itt a lakossági visszajelzések hiánya miatt (ami a megfélemlítésből és az orosz politikai kultúra öröklött sajátosságaiból fakadt) hivatalosan nem volt válsághelyzet, ennek ellenére a sztálini politikagyakorlás terrorisztikussá fokozódása jól jellemzi a válság elmélyülését: az 1934-es Kirov-gyilkosságtól (Szergej Mironovics Kirov – eredetileg Kosztrikov –, népszerű kommunista politikus, 1886-1934) kezdődő tisztogatási akciók (Sztálin alatt a kivégzettek száma elérte a 9 millió főt!) jól mutatják a politikai hatalomnak a gazdasági nehézségek növekedése miatti félelmét.

A második világháború

Az 1938 során az Anschluss következtében megszűnő Ausztria, majd a nagyhatalmak jóváhagyásával felosztott Cseh-Szlovákia részéből kialakított Szudétavidék és a maradék Cseh-Morva Protektorátus bekebelezésével megnövekvő területű német államnak további területi követelései voltak Lengyelországgal szemben. Nem meglepő tehát, hogy 1939. szeptember 1-én Danzig Szabadállam állítólagos megtámadása ürügyén a Német Birodalom hadat üzent a Lengyel Köztársaságnak. Ám nem a nemzetiszocialista német állam volt az egyetlen, amelyik háborúra készült. A Szovjetunió már az 1930-as évek közepe óta készült egy jelentősebb katonai konfliktusra Mandzsúriában, az Olasz Királyság a Mediterráneum hegemoniáját tűzte célul. A kínai polgári köztársaság az 1911-es forradalom óta a modernizáció erőszakos útját járta, belső konfliktusokkal terhelve, mivel az országot 1911-1949 között folyamatos háború és polgárháború sújtotta. A Távol-Keleten Japán célja a Csendes-óceán feletti irányítás megteremtése volt, illetve nyersanyag és olcsó munkaerő biztosítása céljából mind a koreai, mind a mandzsúriai, mind pedig a kínai partvidéki területek megszerzésére törekedett (az 1937-ben kitört japán-kínai háborút sokan a világháború kitörésének valós időpontjaként tartják számon). Az erőforrások birtoklásáért, illetve a kapitalista gazdaság strukturális válságának megoldásáért folytatott versengés a világméretű konfliktust szinte szükségszerűvé tette. A nagyobb hatalmak erőpolitikája a kisebbek rovására az erőviszonyok megváltozásával, az – egyébként mesterségesen kialakított – egyensúlyi helyzet felborításával és a befolyási övezetek újrarajzolásának igényével járt. A kialakuló háború valójában tehát szinte mindegyik nagyhatalom számára az erősebb dominanciájára épülő gazdasági logika fenntarthatatlanságával való szembenézés helyetti átmeneti megoldásnak tűnt, amelyben igazolást nyert a háborús készülődés, amely a befektetéseket, a gazdasági növekedést és a stabilizációt eredményezte. A világháború kirobbanásával az európai civilizáció még az első nagy háborúnál is jelentősebb erőforrásokat mozgósított a politikai-ideológiai, és gazdasági céljai elérése érdekében. A német Lebensraum hitleri felfogása a francia vetélytárs megtörésével és Elzász-Lotharingia visszaszerzésével kiegészülő Birodalomnak egészen a Kaukázusig húzódó térségét vizionálta, a fajelmélettel olcsó munkaerőt biztosítva a német ipar számára. A német hegemonia a kontinensen a német ipar szolgálatába állított nyersanyag-biztosító és mezőgazdasági hátszág szerepét játszó Közép- és Kelet-Európa alávetettségén nyugodott. Ez a közép-európai országokkal már 1933 óta körvonalazódott, eleinte még kölcsönös előnyökkel, ugyanis a német állam az erőltetett iparosítással a mezőgazdaságba nem csoportosított tőkét, ellenben a lengyel, cseh-szlovák, magyar, román, jugoszláv partnerek terményfölöslegét felvásárolva, azok számára biztos piacot nyitott. Ezek az országok tehát, ideológiáktól, revíziós céloktól, politikai vagy akár katonai szövetségektől függetlenül, a német birodalomban látták a nemzetközi munkamegosztás számukra rendelt partnerét. Mivel a francia és brit versenytársak ezektől a termelőkől elzárták piacaikat, akik 1920 óta értékesítési nehézségekkel küzdöttek, ez a német kereskedelmi politika kölcsönös előnyöket mutató helyzetet

jelentett. Így valójában teljesen természetes volt, hogy ezek a kis gazdaságok a német gazdaságpolitika érdekeit szolgáló periferiális gazdaságokká váltak.

A világháború következményei

A háború részben a tudatos megsemmisítés, részben a reguláris katonai konfliktusok, részben a civil lakosság elleni akciók, részben a politikai döntéshozók korlátoltságából fakadó hibás döntéseinek következtében (Szovjetunió) több, mint 50 millió áldozatot szedett. A katonai áldozatok számát 20 millióra, a civilekét 30-40-55 millió főre teszik, ide számítva a népiirtások áldozatait is (európai zsidóság, koreaiak, kínaiak, 1944-45 során a népi németek). A civilek közül sokan a háborús nélkülözések, illetve a harci cselekmények során veszítették életüket. A totális háború néven emlegetett hadviselés az infrastruktúra teljes szétrombolását, az anyagi erőforrások birtoklását és ha az nem biztosítható, azok megsemmisítését célozta. A háború végeztével a német Lebensraum területén szinte minden nagyobb város (Bécs és Prága kivételével) súlyos károkat szenvedett, a gazdaság a visszavonuló német és az előrenyomuló szovjet hadsereg igényeit szolgálta ki, az ott élők teljes kiszolgáltatottságával. 1945 május 9-én az európai hadszíntéren Németország megszűnt, a megszálló négy hatalom (az 1941-ben a japán támadás miatt a szövetségesek oldalán belépő Egyesült Államok, Nagy-Britannia, a sztálini Szovjetunió és a Charles de Gaulle – 1890-1970 – vezette Franciaország) katonai közigazgatást vezetett be területén (Szövetséges Ellenőrző Bizottság). A távol-keleti hadszíntéren 1945 augusztus 6-án a ledobott két atombomba következtében a Japán Császárság formálisan 1945 szeptember 2-án adta meg magát. Az anyagi veszteségek a háború során a pusztítások becsült összegét tekintve csak Európában több, mint 260 milliárd USD értékűek voltak, míg a teljes anyagi veszteség a háború következtében 3300 milliárd dollárt tett ki. A háború során a katonai kiadások 1154, más források szerint 1384 dollár értéket tettek ki, a felhalmozott adósság mennyisége pedig 230 milliárd dollár volt, korabeli értéken számítva. Más szavakkal az európai, amerikai és távol-keleti térség hadviselő felei a hat éven át tartó háború alatt az európai térség teljes gazdasági teljesítményének több évtizedes nettó eredményét égették el. A háború előtt és főleg annak során a világ aranykészlete menekült Európából, így 1945-ben az akkor ismert világ aranykészletének több, mint 90%-a az Egyesült Államok birtokában volt. Ez a monetáris előny természetesen vetítette előre az amerikai katonai és gazdasági hegemóniát.

Két Európa

A háború végeztével a négy totalitárius állam közül a vereséget szenvedett Japán kényszerűen demokratizálódott, Németország 1945-48 között nem létezett, az egykori fasiszta olasz állam a vesztes oldalon fejezte be a háborút. A szovjet diktatúra azonban a két győztes szuperhatalom egyikeként fejezte be a háborút. A siker konszolidálta a politikai berendezkedést, a háború ugyanakkor felfejlesztette – nem utolsósorban amerikai hitelekkel és amerikai technológiák átadásával – a szovjet ipart. A világ legnagyobb piacának számító Európa romokban volt, az újjáépítése mindkét fél számára a legnagyobb kihívássá vált – annak érdekében, hogy a saját fogyasztói piacait itt kiépíthesse. Mindkét fél a maga szempontjai szerint igyekezett berendezkedni az általa dominált területen – a Szovjetunió a szovjet megszállási zónában: az elvileg győztes lengyel állam, területén, a román, magyar, csehszlovák, bolgár, észt, lett, litván és az általa elfoglalt német területeken elsősorban aránytalan rendszer kiépítésére törekedett 1949-ben a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segély Tanácsa) létrehozásával. Ezzel szemben az Egyesült Államok külügyminisztere, George Marshall (1880-1959) javaslatára egy újjáépítési segélyt szavazott meg az európai győztesek és vesztesek számára egyaránt

– melyet a szovjet nyomásra a közép-európai országok elutasítottak. A Marshall-segély újjáépítette a piacgazdaságot, és 1948 után, amikor a nyugati szövetségesek elismerték a német állam rekonstrukcióját a szovjetzóna nélkül, a német gazdaság új típusú modell, a szociális piacgazdaság kiépítésébe kezdett. A mesterséges szétválasztás a térséget 40 évre elzárta egymástól, és két teljesen eltérő társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai fejlődés vette kezdetét, ami valójában egyik félnek sem tett jót: a nyugati munkaerő követeléseit a közép-európai munkaerővel nem lehetett ellensúlyozni, illetve kiegészíteni a munkaerő-igényt az 1970-es évektől, amit majd a volt gyarmatokról idekerülő munkaerővel pótolnak. Ennek napjainkban látjuk szociális és kulturális következményeit. A közép-európai társadalmak viszont elvesztették nyugati kapcsolataikat, fejlődési orientációjukat, értékesítési lehetőségeiket, a felzárkózás kényszerét, és egy mesterségesen imitált piac zárt világában a nyugati életszínvonaltól jelentősen elmaradó körülményeket hoztak létre. Ez nem csökkentette, hanem növelte a Nyugattól való relatív elmaradottságot, ami 1989 után sokszerű hatást eredményezett.

A KGST

A szocialista típusú gazdaságok kiépítése részben ideológiai szempontok alapján (államosítás – a szocialista terminológia szerint „társadalmi tulajdonba vétel”, a független szakirodalom szóhasználatával „nacionalizálás”) ment végbe, részben azonban egy katonai-hatalmi célú gazdasági racionalitást is tükrözött: a győztes és az erősebb hatalom szabja meg a működési feltételeket. Ebben az esetben a hidegháborúban második virágkorát élő Sztálin Szovjetuniója, amely győztesként fejezte be az eredetileg agresszorként kezdett háborút, az általa elfoglalt területeket a szovjet gazdaság modernizációs és katonai stratégiai céljainak rendelte alá. Ebben az a meggyőződés játszott a fő szerepet, hogy a harmadik világháború elkerülhetetlen, amelyet hagyományos fegyverekkel fognak megvívni – amíg 1949-ben a Szovjetunió meg nem szerezte az atombomba előállítására vonatkozó információkat. E vélelmezett háború megnyerése érdekében a szovjet fél a közép-európai megszállt övezeteit gazdasági együttműködési övezetté alakította (Kölcsönös Gazdasági Segély Tanácsa, KGST), melyet teljes egészében a szovjet gazdasági érdekek kielégítésére használta. A KGST csak 1968 után kezd átalakulni, amelyen belül a magyar gazdaság elvesztett nyugati piaci helyett egy keleti, imitált piaci viszonyok között működő értékesítési területet talált. A KGST-re jellemző volt a nem valós árak rendszere, az alacsony technológiai fejlettség (ez az elavult gyártástechnológiának és a „kommunista” országokat sújtó, ún. „COCOM-listának” volt köszönhető), a fogyasztói visszajelzések teljes hiánya, a szegényes, vagy egyáltalán nem létező marketing, a brand-építés értelmezhetetlensége, és általában a nyereségérdekeltség teljes hiánya és az ebből következő érdektelenség, innovativitás-hiány. A deklaráltan kommunista rezsimek a gazdaságot a politikának alárendelt eszközként fogták fel, zárt, úgynevezett autark gazdaságokat építettek ki szovjet támogatással, amelyek önmagukban fenntarthatatlanok voltak (a kiemelkedő mezőgazdasági adottságokkal rendelkező országokban, mint 1952-ben Magyarországon, 1980-ban Lengyelországban, 1988-ban Romániában a lakosság jó része éhezett). A szovjet fél az államközi elszámolásokat mindenkor a maga érdekeinek megfelelően rendezte, így valójában a többi KGST-ország kvázi-gyarmatként szolgálta ki a moszkvai érdekeket. Az erőltetett ütemű technológiai verseny a – kapitalista mintaország – Egyesült Államokkal teljesen felőrölte a KGST-országok tartalékait, amelyeket a Szovjetunió egyenlőtlen feltételekkel devizahitel-felvételre, illetve a nyugati, vagy független piacokon történő megjelenésre kényszerített. A gazdasági érdekek nemzetgazdasági szinteken sem megvalósuló kielégítése a munkamegosztást értelmetlenné és fenntarthatatlanná tette, így természetesen bukott meg ez a hatalmi logika és egy ideologikus utópia által dominált együttműködés 1989-ben.

Az EGK és az EFTA

Az 1956-os magyar forradalom katonai beavatkozással történt leverése, az Egyesült Államok tétlenségétől kísérvé alátámasztotta egyes nyugat-európai politikusok azon vélekedését, hogy a szovjethatalom tartós uralomra rendezkedhet be a kontinens keleti felében. Ennek megfelelően a hidegháború két szuperhatalma között az európai nemzetállamok érdekérvényesítési lehetőségei minimálisan biztosíthatók csak. Mivel a magyar forradalom jól mutatta, hogy a tömbök közötti közvetett (tehát helyi erők támogatásával történő) fegyveres összecsapás vagy fenyegetés a kontinensen nem, hanem csak Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában képzelhető el (koreai háború 1950-1953, vietnami háború 1955-1975, szuezi válság 1956, kubai válság 1962, stb.), ez Európa szabad fele számára megnyitotta a gazdasági és politikai együttműködés lehetőségét. Ugyanakkor 1956 után az Egyesült Államok számára is rendkívül fontossá vált a szabad Európa szorosabb együttműködése, mivel a katonai-gazdasági-technológiai szembenállásban egyre inkább számítani kívánt az amerikai külpolitika az európai szövetégesekre. Ezért bátorította 1955-ben a Német Szövetségi Köztársaság (NSzK, németül Bundesrepublik Deutschland) belépését a NATO-ba, és járult hozzá a Richard von Koudenhove-Kalergi (1894-1972) által az 1920-as évek óta megfogalmazott európai együttműködést is. A nemzetiszocialista és a fasiszta elemektől lehetőség szerint megtisztított német és olasz politikai közéletben a kereszténydemokraták által támogatott szociális piacgazdaság modellje volt az, ami versenyképesnek bizonyult a széles tömegek anyagi jólétének javítását célzó szocialista-szociáldemokrata, illetve kommunista programokkal szemben. Noha a szocialista és szociáldemokrata eszmék mérsékeltebbek voltak, mint a döntően szovjetbarát (és ezáltal szovjet érdekeket is képviselő) kommunista mozgalmak, egészen 1965-ig, a német SPD Bad Godesbergben lezajlott konferenciájáig hivatalosan mindegyik az ipari munkásság hatalomra jutását és annak diktatúráját tűzte célul. Ezekkel a programokkal szemben a francia (elzász-lotharingiai) Robert Schuman (1886-1963), a német kancellár, Konrad Adenauer (1876-1967) és az olasz Alcide de Gasperi (1881-1954) és utódai, különösen Amintore Fanfani (1908-1999) látták jónak a nemzetközi együttműködés intézményesítését. A 1957 május 9-én aláírt Római Szerződés megalapította az Európai Gazdasági Közösséget (EGK, más néven Közös Piac), ami az 1952-ben a francia közgazdász, Jean Monnet (1888-1979) kezdeményezésére létrejött Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió, ESZAK) mintájára vette alapul és arra is épült. A közös erkölcsi értékeken, a kölcsönös érdekeltségek gondolatára, a nemzetközi szolidaritásra és a szubszidiaritás elvére épülő rendszer az 1871-es német egységhez, vagy az 1847-es svájci Sonderbundkrieg utáni állapotokhoz hasonlított, csak léptékeiben különbözött: míg a svájci esetben a kantonok, a német példában a Zollverein és később a Kaiserreich tagállamai, itt pedig az alapító hat szuverén állam közötti vámhatárok és kvóták eltörlésével egy nagyobb és erősebb piac jött létre. Az 1946 óta Indiát, Írországot, majd más gyarmatait is elveszítő, ámde még így is a legerősebb háború utáni európai gazdasággal (és nukleáris fegyverrel!) rendelkező Nagy-Britannia egy nemzetek feletti szervezet létrehozását nem támogatta, ezért az 1958 január 1-vel életbe lépő EGK-val szemben kezdeményezte az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (European Free Trade Association) megalapítását. Míg a kontinentális együttműködés multilaterális megállapodás volt, a brit modellben minden tagállam szuverén módon bilaterális megállapodásokkal alakítja, szupranacionális instancia közbeiktatása nélkül, a saját kereskedelmi politikáját. Csakhamar kiderült azonban, hogy az EFTA modellje nem versenyképes az EGK-val szemben. Így a brit kormány 1960-ban maga kérelmezte az EGK-ba történő felvételét, melyre végül 1973-ban került sor (hogy aztán a nem ügydöntő 2016-os népszavazással kezdetét vegye a Brexit, azaz az Egyesült Királyság kilépésének folyamata). A brit csatlakozás elhúzódásának oka a nemzetközösségi rendszer preferenciális övezete volt, amely az

addigra gyarmatait vesztő kontinentális hatalmak számára a közös piac szolidaritási elvének megsértését jelentette volna. A két – a KGST-vel együtt három – európai integrációs modell közül az EGK bizonyult fenntarthatónak és sikeresnek. Míg az EGK 1992 január elsejétől Európai Unióvá alakulva 27 tagállammal, több, mint félmilliárd lakosával a világ legnagyobb piacát hozta létre – noha az eredeti elvek és immateriális célok jelentős részének feladásával –, az EFTA ma Liechtenstein, Norvégia, Svájc és Izland apró és laza együttműködését jelenti.

Golden Sixties

Az EGK kiépülésével egyidejűleg az amerikai export kezdett visszaszorulni az európai piacokról, ám ezt nem követte jelentős gazdasági visszaesés az amerikai gazdaságban, mivel a gazdasági növekedést az egyre éleződő politikai-katonai válság miatt kibontakozó technológiai háború, a fegyverkezési verseny önmagában is generálta. De a Big Society az 1950-es évek végétől a háború utáni jóléti állam kiépülésével fokozatosan megvalósította a széles amerikai középosztályt. A hivatalosan „osztály nélküli társadalom”-ban a társadalmi gondoskodás alacsony szintje ellenére a gazdasági növekedés jóléti társadalmat hozott létre, Hoover és Roosevelt több, mint két évtizeddel korábban megindított belső piacot átalakító politikájának köszönhetően. A – világ más gazdaságainak rovására is – növekedő amerikai belső piac egészen az 1990-es évekig fenntartotta a korlátlan növekedés illúzióját, ám a hidegháború vége az amerikai gazdaságot is megrázta. A globalizálódó gazdaságban az amerikai cégek, termékek és brandek nem feltétlenül versenyképesek a kínai, vagy európai versenytársakkal. Az amerikai gazdasági érdekek védelme csak az 1990-es évek közepén jelent majd kihívást. Az 1960-as években a General Motors, a Ford Motor Company, és más gyártók dinamikus növekvő tendenciái mellett lassan kialakultak a modern számítástechnikai cégek feltételei is, illetve a világ legnagyobb cégeinek egyike, a Wal-Mart Stores (1962). Az amerikai katonai-technológiai hegemonia mellett az ország mindenkori pénzügyi vezetése törekedett a pénzügyi hegemonia megteremtésére is. Az 1945-ben létrehozott Bretton Woods-i rendszer, amely a dollárt aranyalapra helyezte, az ország nagyhatalmi státusa és gazdasági ereje miatt domináns helyzetet biztosított a dollár számára a nemzetközi devizapiacokon. A nemzetközi kötések és tranzakciók a megbízhatatlan árfolyamú devizákkal szemben a stabil dollárt preferálták, ami viszont lassan, de biztosan kulcshelyzetbe hozta az amerikai nemzeti valutát a devizapiacokon. Az amerikai hivatalos fizetőeszköz árfolyampolitikája ennél fogva a nemzetközi pénzpiacot befolyásoló eszközzé vált.

A két olajválság

Az 1970-es évek elején a szovjet stratégiák a nemrégiben önállóvá vált, úgynevezett „fejlődő országokat” hitelekkel és támogatásokkal, fegyveres beavatkozásokkal és előnyösnek ígérkező megállapodásokkal igyekeztek szovjet érdekszférába vonni. Ez azonban messze meghaladta a Szovjetunió (és alárendeltjei) kapacitásait. Az alapjában véve tökeszegény orosz, majd szovjet gazdaság a 20. század során nem volt alkalmas és képes arra, hogy egyfelől materiális jólétet biztosítson a lakosság számára, másfelől technológiai-fegyverkezési versenyben legyőzze az amerikai ellenfelet, és mindemellett még domináns világgazdasági és globális hatalmi tényezőként is fellépjen. A kommunista szuperhatalom az 1960-as évek „ipari államainak” energiahordozókat illető kiszolgáltatottságát azzal igyekezett saját javára fordítani, hogy a kőolaj-exportáló országok szövetségét, az OPEC-et meggyőzte a kőolaj árának drasztikus emelkedéséről. A hetvenes évek elején a válság kétségkívül súlyosan érintette az európai gazdaságokat, és jelentős deviza-kiáramlást eredményezett a közel-keleti olajexportáló országokba. Csakhogy egyfelől az amerikai gazdaság megtalálta az ezektől és a

szovjetektől független szénhidrogén-forrásokat (Alaszka, Texas, illetve Venezuela, stb.), az európaiak pedig a kiáramlott devizájukat megnövelt iparcikk-exporttal ellentételezték, így valójában ezzel a döntéssel a közel-keleti országok lakosságának egy része az európai termékek megvásárlásához juthatott hozzá. A szovjet kezdeményezésre a nemzetközi olajexportőrök 1979-ben a kőolaj árának újabb jelentős emelését hajtották végre, azonban a szovjet vezetés a nemzetközi áremelkedés előnyeiből csak akkor részesülhetett, ha a világpiacon eladott szovjet kőolajért devizabevételhez juthatott. Ezt jelentős részben kiterhelte az alávett társállamokra, amelyek azonban egymás után váltak fizetéképtelenné. A második olajválság tehát sokkal inkább sújtotta a szocialista országokat, mint a fejlett ipari államokat. A szocialista gazdaságok átmeneti stabilizációját a kormányok nemzetközi hitelfelvétellel igyekeztek ellensúlyozni, ami azonban nem a gazdasági növekedést, hanem az életszínvonal szinten tartását célozta – azaz improduktív cél érdekében felvett és felélt hitel volt. A szocialista országok 1980 után sorra adósdottak el (Románia kivételével, amely rettenetes áron, saját gazdaságát tönkre téve visszafizette adósságait), a politikai helyzet így fenntarthatatlanná vált.

A szocializmus összeomlása

A tudományos-technológiai versenyben a szovjet-rendszer nem tudta tartani a lépést az amerikai versenytárral az 1970-es évek elejétől kezdve. Az úgynevezett „létező szocializmus” különböző rendszerei kezdettől fogva lépéshátrányban voltak a fejlett világgal szemben (a szocialista „tábort” nevezik „második világnak” is, megkülönböztetve a fejlődő országok „harmadik világ”-ától), hiszen humánerőforrás-veszteségeik a háború miatt is, és az azt követő diktatórikus rezsim miatt is jelentősek voltak. A térség materiális erőforrásai az ipari állam kiépítése szempontjából kevésbé jelentősek (Thüringia, Szilézia és a Cseh-Morva medence kivételével a térség országai nemzetközi összehasonlításban nem számottevőek), és a szocialista tervutasításos gazdálkodás rendszere rövid távon is fenntarthatatlannak bizonyult. Egy visszajelzéseket nélkülöző és a realitásokat nem ismerő, a környezeti kockázatokkal nem számoló, a globalizáció hatásait figyelembe nem vevő ideologikus konstrukció tőkehiányát csak a többletmunkával tudta és tudja részlegesen ellensúlyozni – a feudális Közép-Európa úgynevezett „második jobbágysága” idejéhez hasonlítható módon. A nyugati típusú fogyasztói társadalmakkal versengeni kívánó magyar, keletnémet, csehszlovák gazdaságok az 1968-as reformokat követően viszonylagos jólétet teremtettek, melynek azonban nem volt meg a szükséges fedezete. A Szovjetunió kereskedelempolitikája az 1970-es években pedig úgy alakult, mint az 1939-es III. Birodalomé, vagy a 17. századi oszmán hatalomé a térségben: az ellentételezések késedelmesen, részlegesen, vagy egyáltalán nem történtek meg, ezáltal a közép-európai gazdaságok politikai nyomásra veszteségesen működtek, így is finanszírozva a válságos szovjet gazdaságot. A szovjet rezsim minden erőforrását nagyhatalmi és globális politikai játszmák támogatására fordította, ezáltal a saját lakossága szükségleteinek kielégítésére nem biztosított forrásokat, így például az 1952. évi magyar költségvetésben az egészségügyre, vagy az oktatásra előirányzott költségvetési összegek nem érték el az 1%-ot sem, szemben az ipar fejlesztésére fordított kiadásokkal. A Szovjetunió fennállásának egész ideje alatt élelmiszerbehozatalra szorult, miközben a világ legjobb szántóföldjeivel rendelkezett és annak az Orosz Birodalomnak volt jogutódja, amelynek gabonaexportjával szemben a Habsburg monarchiának védővámokkal kellett védenie saját gazdaságát. Mivel tehát a szocialista gazdasági rendszer nem volt függetleníthető a világ gazdasági folyamatoktól, és az abba való bekapcsolódása csak súlyos veszteségek révén volt biztosítható, gazdasági fenntarthatósága lehetetlenné, következésképpen pedig a szocialista rendszer materiális felsőbbrendűséget hirdető éthosza hiteltelenné vált. Az imitált piac mechanizmusai a valós piaci folyamatokkal szemben értelmezhetetleneknek bizonyultak, és az önérdék-érvényesítő logika általános hiánya a rendszer

fenntartásából kivetette a proaktív és innovatív attitűdöket. A rendszer fenntarthatatlansága az 1980-as évek második felében vált nyilvánvalóvá, amikor sem a gazdasági nyomással, sem katonai vagy politikai terrorral nem sikerült működőképes gazdaságokat fenntartani a szocialista világban. Ez 1989-ben a szembenálló két nagyhatalom politikai viszonyainak enyhülésével együtt szinte magától értetődően jelentette az eladósodott, torz gazdasági struktúrájú, világpiaci normákhoz nem igazodó szabványokon, technológiákon, árszínvonalon, minőségben működő iparú tervutasításos modellek gyors felszámolását. Az átmenet során hol drasztikusabb (lengyel „sokkterápia”), hol óvatosabb megoldásokkal (Magyarország, Csehszlovákia) igyekeztek úrrá lenni a válságon. A politikai felszabadulást követő általános eufória azonban csakhamar súlyos kiábrándulást okozott, melyet a különböző átmeneti kormányok (v. ö.: „kamikaze-kormány”, Antall József miniszterelnök kifejezése) csak politikai veszteségek árán tudtak úgy-ahogy kezelni. A válsággal küzdő térségek reményüket az uniós csatlakozásba vetették, mely végül is 1990-től 2004-ig tartó folyamat eredményeként végül a „visegrádi országokat” (a V3, majd a cseh és szlovák szétválást követően V4-ek együttműködését a magyar diplomácia kezdeményezte 1990-ben) sikerült integrálni egy nyugati dominanciájú gazdasági és politikai keretbe. Ezért azonban a közép-európai gazdaságok mezőgazdaságuk átalakításával, iparuk részleges leépítésével, társadalmi viszonyaik átalakulásával – pl. uniós belüli szabad munkaerő-áramlás – igen súlyos árat fizettek. A szocialista modellek lassan érvényüket veszítették, a kínai sajátos államkapitalista modellt leszámítva az észak-koreai autark rendszer a maga nyers erőszakosságával, vagy a karibi realitásokat egyre inkább figyelembe vevő kubai rendszer már csak nevében emlékeztet az egykori marxista-leninista dogmatikus utópiákra.

Kína felemelkedése

Az 1911-ben az évezredes császárságot megdöntő forradalom létrehozta a Kínai Köztársaságot, amely folyamatos harcot vívott egyfelől a hatalma ellen lázadó tartományi hadurakkal (1916-1928), a japán megszállással (1937-1945), és a kommunistákkal (1927-1949). Az 1949-ben a kontinentális területet elfoglaló Kínai Népköztársaság a tradicionális kínai hatalmi jelvényeket, és nemzeti, valamint nemzetközi dokumentumokat birtokló Köztársaságot Tajvan szigetére szorította vissza. A két Kína patthelyzete politikailag azóta is megoldatlan, ám a „népi” Kína az elmúlt fél évszázad során látványos fejlődésen ment keresztül. A Mao Ce-tung (1893-1976) által 1958-ban meghirdetett „Nagy Ugrás” az erőszakos iparosításon alapuló modernizációt kívánta megvalósítani, ám ennek eredménye mintegy 20-30 millió fő éhhalála volt 1959-62 között. A drámai helyzetet a szintén Mao elnök által meghirdetett „kulturális forradalom” követte, melynek során a kínai kommunista párt befolyását csökkentették, és Mao személyi hatalmi helyzete stabilizálódott. A kormányzatot a mérsékelt Csou En-laj (1898-1976) és később, mindkettejük halála után a ténylegesen hatalmat nem birtokló, de informálisan Kínát irányító Teng Hsziao-ping (1904-1997) igyekeztek racionális alapokon megtartani és az országot a KKP egyeduralma biztosításával a modernizáció sajátos útjára állítani (ez volt a Teng által „kínai jellegű szocializmus” néven emlegetett irány). Az eredetileg az ENSZ Biztonsági Tanácsában ötödik hatalomként jelen lévő Kínai Köztársaság képviselőjét 1971-ben egy határozattal megfosztották mandátumától és az akkor már hevesen szovjetellenes Kínai Népköztársaság képviselőjét fogadták el. Ezzel, és az Egyesült Államok akkori elnöke, Richard Nixon 1972-es látogatásával egyértelművé vált, hogy a kínai államok közül a realista politika a nagyobbat ismeri el partnernek. Ennek a váltásnak következménye egy kínai konszolidáció lett, melynek egyik eleme az addigi technológiai fejlődés (1964-ben saját atombombát, 1967-ben saját hidrogénbombát, illetve saját műholdat készítettek az egyébként a világtól elzárt kínai tudósok) folytatása, illetve a kínai ipar világpiaci szerepvállalása lesz. Kína az 1978-as fordulattól kezdve (ekkor szakítanak a szovjet típusú tervgazdálkodás modelljével és

térnek át a szocialista piacgazdaság modelljére) a világgazdaság egyre növekedő potenciálú ipari beszállítója, majd gyártója lesz, és a sajátos modellje révén az ezredfordulóra a világ második legnagyobb gazdaságává vált, amelynek alapja a páratlanul nagy létszámú és világviszonylatban igen olcsó munkaerő által előállított érték volt. Később a Kínai Népköztársaság több, mint három évtizeden át tartó, 10% feletti éves GDP-növekedést realizált, ami lehetővé tette, hogy bevételei révén megjelenjen a nemzetközi deviza- és állampapírpiacokon. Ennek következtében a kínai pénzügyi hatalom kiterjeszkedett az Ázsián túli világra is, és így vált az 1990-es évektől kezdődően a világ egyik legnagyobb hitelezőjévé. Azzal azonban, hogy a kínai állam más országok államkötvényeit vásárolja fel, potenciálisan függő helyzetbe hozza őket. Így nem csak az egykori afrikai gyarmatokból lett fejlődő országok válnak leginkább a kínai érdekek kiszolgálóivá, hanem az olyan nagyhatalmak is, mint az Egyesült Államok, Olaszország vagy Brazília is egyre erősebben függ a kínai hitelezőktől. A népi Kína tehát globális versenytárrá vált alig fél évszázad alatt. Mindezt azonban csak a saját lakosságának rendkívüli megterhelésével, a szociális juttatások alacsony finanszírozásával és a környezet egyre erőteljesebb tönkretételével tudta elérni. A „szocialista kapitalizmus” nem sokban különbözik a szabadversenyestől abban a tekintetben, hogy a környezeti kockázatokat és a termelés során felmerülő költségek egy részét kiterheli a világ többi részére, ezzel is bizonyítva a folyamatos növekedés hanyatláshoz vezető paradoxonját.

Gazdasági nagyrégiók és globális gazdaság

A világban a második világháború után bekövetkező globalizációs folyamatok kikényszerítették a nagyobb gazdasági egységek kialakulását: a brazil, vagy az indiai szövetségi államok integrációja, az európai példához hasonlóan óriási piacokat hoztak létre. A már említett népi kínai állam mellé a globális versenyben felzárkózott 1992 után az Orosz Föderációvá alakult Szovjetunió, különösen az ezredforduló után. Ennek oka alapvetően a világ legnagyobb országának szénhidrogén-kitermelése és annak exportja volt. Oroszország számos területen látványosan fejlődött 2000 óta, de kereskedelmét továbbra is a fegyverexportja és nyersanyagkivitele határozza meg. A világban más államok is felemelkedőben vannak: Nigéria több, mint 100 milliós lakosságával a legnépesebb afrikai állam, Indonézia a legnagyobb lélekszámú és egyre fejlődő muszlim lakosságú politikai közösség, Törökország gazdasági növekedése révén az európai és az ázsiai térség összekötőjévé és katonai-gazdasági regionális hatalommá vált. Hasonlóan jelentős államok Pakisztán, Egyiptom, Dél-Afrika. A délkelet-ázsiai térségben Japán és Dél-Korea az 1970-es évek óta, Vietnam az 1990-es évek óta vált jelentős gazdasági tényezővé. Az Egyesült Államok kereskedelmi politikája a NAFTA megalapításával előbb Kanadát, majd Mexikót is az észak-amerikai gazdasági szuperövezethez kapcsolta – ennek ellensúlyozásaként jelent meg a Mercosur, amely a latin-amerikai országok kereskedelmi együttműködési fóruma lett. A 2010-es évek globális gazdaságában az amerikai övezet az amerikai fegyverkezési és pénzügyi befolyásának következtében játszik elsődleges szerepet; az Európai Unió, mint legnagyobb piac, Oroszország, mint a legnagyobb szénhidrogén-alapú erőforrások birtokosa; Kína, mint a globális világ műhelye; illetve India, mint a leggyorsabban bővülő és perspektivikusan 2050-re a világ legnagyobb gazdasága (2018-ban a nominális GDP alapján a világ ötödik, vásárlóerő alapján a harmadik legnagyobb gazdasága!) a legfontosabb szereplők. A BRICS-országok (Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika) mellett már megjelennek az elmúlt két évtizedben regionális hatalmakká váló szereplők is, mint Indonézia, Törökország is tagjelöltekké váltak a 2009-ben formálisan is megalapított szervezetnél. A nemzetközi érdekérvényesítés tehát sokkal összetettebbé és sokszereplőjűvé vált a száz évvel korábbi állapotokhoz képest. Ennek viszonylag harmonikus összehangolása azonban egységes nemzetközi kereskedelmi szabályozást és világméretű pénzügyi

standardizációt tétel fel (ennek legfontosabb terei, instanciái és aktorai a GATT, majd a Világkereskedelmi Fórum; illetve a Világbank és az IMF).

Nemzetközi eladósodás

A világgazdaság 1945 után jelentős változásokon ment keresztül. A hidegháborút meghatározó kommunista diktatúráinak és a liberális demokráciák Kelet-Nyugat közötti konfliktusa mellett az 1980-as évektől egyre jelentősebbé vált a fejlett és túlfogyasztó Észak, illetve a javakból aránytalanul kevésbé részesedő Dél ellentéte. A világ legfejlettebb (G8-ak néven emlegetett) gazdaságai az általuk kívánatosnak tartott növekedést egy darabig tudták tartani, ám egyre inkább a jóléti társadalom fenntarthatóságának kérdése vált fő problémává. A szocialista rendszerekhez némileg hasonló módon a kapitalista gazdaságok egy részében az elért színvonal fenntartására (olasz, görög, spanyol, argentin, brazil modellek) pusztán a hazai gazdaság teljesítőképessége elégtelen. Így ezt csak egy külső hitelből vagy visszatérítendő, illetve vissza nem térítendő segélyből lehet biztosítani. A gazdasági növekedést másfelől pedig az első világháború óta elterjedt megoldás, az államháztartás belső eladósodása révén lehet előfinanszírozni. A kettős: nemzetközi, illetve belső eladósodás spirálja a mindenkori kormányok előtt azt a terhet görgeti, hogy előbb-utóbb a tartozásokat ki kell egyenlíteni, és ezzel szembeíteni kell az adott társadalmat. A politika logikája azonban ódzkodik a kamikaze-akcióktól, és nyilvánvalóan kerüli a kiegyenlítés nyers megoldásait. A világ legnagyobb gazdasága, az Egyesült Államoké, egyben a világ legeladósodottabb gazdasága is, amely az ezredforduló után nyilvánvalóan kezelni tudja még a világ csendőreként a hatalmi helyzetét, de a multipoláris világban a pusztán a fegyveres kényszerre alapuló érdekérvényesítés globális kockázatot növelő, nem pedig csökkentő tényező. Az újraértelmezett Észak-Dél konfliktusa a jövedelmek ma már minden eddiginél aránytalanabb megosztását eredményezi, ami a világ hatheted részében ellenérzéseket vált ki. Az első sorban az iszlám világból érkező terrorizmus, az afrikai térségből áramló kivándorlás (migráció), a hagyományos érdekérvényesítést direkt akciókkal befolyásolni kívánó európai vagy amerikai aktivisták (occupy-mozgalom, Anonymous-csoport működése és más globalizáció-ellenes mozgalmak) a fennálló gazdasági rend destabilizálására törekednek. Azaz a jelenlegi jövedelemeloszlási egyenlőtlenség és egyensúlytalanság rövid távon is fenntarthatatlannak bizonyul. S miközben az európai standardok és életformák globális elterjedése lassú fejlődést indukál az euro-amerikai modellhez felzárkózó térségek esetében, a környezeti terhek problémáit és a corporate responsibility elvét figyelmen kívül hagyó, nem-etikus gazdasági attitűdök minden ágazatban és minden térségben a környezeti erőforrások rendkívül gyors felélését eredményezik. A környezeti katasztrófák pedig egyre kevésbé kezelhetők pusztán a megfelelő pénzügyi ösztönzők, vagy kártérítések fizetésével. A „globális falu” fogyasztási igénye exponenciálisan növekszik és a benne kiszolgáltatottabb helyzetűek is egyre nehezebben teremtik elő saját megélhetésüket. Az industrializáció és az urbanizáció ugyan látszólag segít felszámolni ezeket a gondokat, valójában azonban csak globális mértékűvé teszi az eddig csak az Észak által generált problémákat. A felzárkózó Kína és India elképesztő mértékű környezetkárosítása ennek ékes bizonyítéka.

Globális öko-problémák

A 21. századra tehát nyilvánvalóvá vált, hogy a bolygó 7 milliárd lakosa fogyasztási igényeinek kielégítésére azon a szinten, amelyet a fejlett Észak mondhat magáénak, nincs lehetőség. Ráadásul annak ellenére, hogy az euro-atlanti fejlettségi szinttől rengetegen elmaradnak, a föld lakosságának 75%-a több természeti erőforrást fogyaszt, mint amennyit visszaforgat, vagy visszatelepít. A környezet

szennyezése pedig mindenképpen terheli a globális ökoszisztémát, mely, végső soron, minden társadalomnak és minden gazdaságnak a lehető legtágabb keretét biztosítja. A szennyezés hihetetlen mértékű, mind mennyiségét, mind méreteit tekintve: nemcsak az óceánok szennyeződnek nehezen lebomló műanyagokkal, hanem a termőföldek is. A légszennyezés a széndioxid-kibocsátás miatt egyre növekszik, ez nyomasztóan érzékelhető a pekingi szmogban. A CO₂ megkötésére alkalmas növénytakaró pusztulása lehetetlenné teszi a gazdasági növekedést akkor, amikor a legfontosabb létfeltételek biztosítása kerül veszélybe. Az ózonpajzs pusztulása, az ivóvízkészlet szennyezése, a kemikáliák és a környezetkárosító biológiai anyagok (hormonok, gyógyszerek, stb.) beépülése a növényi és állati szervezetekbe nem a fenntartható fejlődést, hanem a fenntartható életet kérdőjelezi meg. A globális felmelegedés ignorálása pedig nyilván kedvező a hagyományos belsőégésű motorok gyártói számára, de lethális kihívást jelentenek a világ többi része számára: a tavak és folyók kiszáradása (pl. az Aral-tó eltűnése), a gleccserek olvadása, a sarki jég olvadása kihat a mérsékelt égöv lakosságára is. A kemizált mezőgazdaság a rovarállomány és a madárállomány pusztulásával jár együtt (2018-ban Franciaországban a madárállomány a tíz évvel azelőttihez képest egyharmadával csökkent). A biodiverzitás pusztítása, a népességnövekedés, a környezetkárosító egyéb technológiák, mint a maró hatású készítmények ipari alkalmazása (pl. a Tisza cian- és cianidszennyezése 2000-ben), a nukleáris energia felelőtlen használata (pl. az 1986-os csernobili, vagy a 2011-es fukusimai katasztrófa) csak növelik a globális kockázatokat. A génkezelt mezőgazdasági termények alkalmazásának hosszú távú következményeivel pedig még nem is lehetünk tisztában. A válságos övezetek lakossága pedig vélhetően az életben maradása érdekében a legradikálisabb megoldásokat is beveti majd, ahogyan ezt a radikális iszlám egyes formái, vagy a délről észak felé irányuló migráció jelensége is kellően példázzák. Az egyes országok fogyasztás-korlátozó kvótái (Kyotoi egyezmény a CO₂-kibocsátás korlátozásáról), vagy az indiai, kínai, indonéz, stb. monumentális méretű erdőtelepítési kampányai természetesen ezeket a kockázatokat csökkentő lépések, de a jövő gazdasági modelljei már nem hagyhatják figyelmen kívül a növekedés korlátait, mely szükségszerűen vissza kell szorítsa az emberiség ökológiai lábnyomát. S miközben a tudomány, a technika és a vállalkozó szellem a fejlett világban az extraterrális erőforrások kiaknázását vízionálja, a glóbusz többi lakosa számára a szolgáltatások-dominálta, információ- és vízióvezérelt posztindusztriális gazdaságainak megteremtése elérhetetlen utópia.

Immaterialitás és a kvantifikáció általánosításának elutasítása

John Locke (1632-1704) definiálta a modern kor embere számára azt, hogy a boldogsághoz való jog általános érvényű. Ugyanakkor a későbbi korok sajátos módon összekötötték egymással a boldogságot a materiális környezet fejlődésével és a technológiai progresszióval. A gazdaság azonban nem végcélja, hanem eszköze a boldogság elérésének. Az etikus gazdaságra (pl. fair trade, pénzmosás elleni küzdelem, etikus bankok, fenntartható fejlődés, stb.) törekvés jól mutatja, hogy a pusztán anyagi jólét elérése nem jelenti a megelégedettséget. Az emberi élet minőségi mutatói nem feltétlen állnak összefüggésben a technológiai haladással, és ennek legfontosabb tényezői általában nem materiális javak (egészség, kultúra, család, közösség, stb.). E valódi javak megléte azonban nem kvantifikálható, ahogyan pénzben nem fejezhető ki sem a szülői gondoskodás, sem az esztétikum elsődlegessége a praktikummal szemben. A gazdaság dinamikus és folyamatos növekedése nem fenntartható, különösen az immateriális javak rovására történő kockázatok növelésével. A gazdaság története arra figyelmeztet, hogy a véges javak mértékletes felhasználása, az emberi méltóság elsődlegességének elismerése, vagy a természeti és társadalmi harmónia fontosabb akár az etikai korlátoktól mentes versengésnél, vagy a – jellemzően rövid távú – anyagi haszon szerzésénél is.

Irodalom:

Általános irodalom

- Diamond, Jared: Háborúk, járványok, technikák. Typotex, Budapest, 2010⁴.
- Ferguson, Niall: A pénz felemelkedése – a világ pénzügyi történelme. Scolar kiadó, Budapest, 2010.

A korszakról átfogóan ajánlható:

- Aldcroft, D. H.: The European Economy 1914-2000. Routledge, Beckenham, 2001⁴.
- Broadberry, Stephen – O'Rourke, Stephen (ed.): The Cambridge Economic History of Modern Europe. Volume 2: 1870 to the Present. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Maddison, Angus: The Phases of Capitalist Development. Oxford University Press, Oxford, 1982.

A magyar gazdaság modern kori történetére vonatkozóan részletes munka:

- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2002.

A „nagy gazdasági világválság”-ról ajánlott:

- Kindleberger, Charles P.: The World in Depression 1929-1939. Penguin, Harmondsworth, 1987.

Az 1970-es évek jóléti államának válságáról ajánlható:

- Wee, Herman van der: A lefékezett jólét. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.